

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1941—1945 роки. Україна

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції

Сталінізм і Україна

Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення

Маршал Б. М. Шапошников

Перші дні Великої Вітчизняної війни. Документи

Баграмян І. Х. Доповідна про київське оточення

Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр.
Чужинці про Україну

6'91

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов,

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,

канд. іст. наук *В. М. Волковинський*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Удобний редактор *В. П. Литвиненко*
... редактор *Ю. К. Бахуринська*
... *Міхнова*

...вк. 28.05.91.
...вк. Ум.
...чд.

а редакції
[нів ... вул ...]
[229 14 60 ...]

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 6 (363)
ЧЕРВЕНЬ 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

Юрчак М. В. 1941—1945 роки. Україна 3

Вийшовчий погляд на проблему

Мяльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) (Продовження) 24

Звієвідомі сторінки історії

Мухомов Н. М. Армія фашистського агресора: обличчя ворога 35

Діпаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (Продовження) 45

ПОВІДОМЛЕННЯ

Кабузан В. М. (Москва), Наулко В. І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення 56

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Раманичев М. М. (Москва). Маршал Б. М. Шапошников 69

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Перші дні Великої Вітчизняної війни (Продовження) 81

Баграмян І. Х. Доповідна про кнївське оточення 94

Шульмейстер Ю. О. (Львів). До відновлення історичної правди 99

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Субтельний Орест (Торонто, Канада). Україна. Історія 102

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Ванєєв Г. І. (Севастополь). Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр. 113

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Пекарська Л. В. Про долю Мартинівського скарбу 124

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Січинський Володимир. Чужинці про Україну (*Закінчення*) 130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Калінцев Ю. О. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді 142
Велігодський В. М. (*Сімферополь*). В. М. Волковинський. Армія і народ:
20—30-ті роки 143
Кічий І. В. (*Луцьк*). Н. Ф. Бугай. Чрезвычайные органы Советской власти 146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Брайченко О. Д. (*Кіровоград*). Обговорення проблем історичного крає-
знавства 149
Асатуров С. К. Координаційна нарада Ради Центру німецьких історичних
досліджень 150
Терентьева Н. О., Ісип Є. В. Науково-практична конференція «Греки
України: пошук та формування національної культури» 152
Озерова М. Б. Професор Богдан Кравченко—гість Інституту історії Ук-
раїни АН УРСР 153
Теми дисертацій і монографій 155

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

М. В. Коваль (Київ)

1941—1945 роки. Україна

У статті під кутом зору нової інформації розглядаються найбільш складні проблеми історії України в період Великої Вітчизняної війни.

Друга світова війна, що вже вирувала в Європі, невмолимо наближалася до кордонів СРСР. Спроби відвернути чи принаймні відтягнути криваву розв'язку шляхом загравання з агресором та поступок йому мали протилежні наслідки. На світанку 22 червня 1941 р. Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз.

Плануючи і здійснюючи вторгнення в СРСР, Гітлер ставив своєю метою втілити в життя віковичну мрію пангерманістів — захопити безлюдні й багатющі «східні території», частково їх населення винищити, частково — уярмити. Таким чином йому вдалося б розв'язати надзвичайно гостру для німецького імперіалізму, що прагнув світового панування, потребу в колоніальних володіннях. Водночас виношувався намір знищити Радянський лад, комуністичну ідеологію, з існуванням яких нацизм та його витвір — «третій рейх» — змиритися не могли.

Відповідно до ретельно розробленого плану завоювання СРСР, так званого плану «Барбаросса», війна мала закінчитися швидким розгромом Червоної Армії. Для вторгнення у територіальні межі СРСР Німеччина та її союзники — Італія, Румунія, Угорщина, Словаччина, Фінляндія — зосередили вздовж його західного кордону 190 дивізій, куди входило 5,5 млн. солдатів і офіцерів, добре озброєних новітньою бойовою технікою. З цих військ було утворено три групи армій — «Північ», «Центр» і «Південь». Причому на напрямках головних ударів фашистські війська мали 6—8-разову перевагу перед радянськими, яких на західному кордоні налічувалося 170 дивізій і 2 бригади (2680 тис. чоловік).

Дуже важливе місце у планах німецького командування відводилося захопленню в найкоротші строки України з її величезними сировинними ресурсами і родючими землями. Цим самим Гітлер та його кліка намагалися посилити воєнну економіку Німеччини, створити вигідний плацдарм для швидкої перемоги над СРСР і досягнення світового панування. За планом «Барбаросса» на Україну вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів групи армій «Південь». Їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського округів. Співвідношення у бойовій техніці також було на користь радянських військ. Якщо у групі армій «Південь» налічувалося 850 танків, 16 000 гармат і 1300 літаків, то у військах Південно-Західного і Південного фронтів відповідно — 5625, 17 000 і 2700; щоправда, не більше 20% цих танків і літаків були новітніх конструкцій.

Багато з'єднань виявилися недостатньо укомплектованими матеріальною частиною. Так, 43-ій танковій дивізії за штатом належало мати 63 танки KB і 210 — Т-34, а їх відповідно було 5 і 2. Зате заста-

рілих машин Т-26 і ХТ у дивізію прибуло втричі більше, ніж передбачалося штатним розкладом. До того ж запасними частинами наявна у дивізії техніка була забезпечена лише на 40—45 %.

Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті відразу ж набрав несприятливого для Червоної Армії характеру. У перший же день війни в смузі Південно-Західного фронту бомбовому удару було піддано 66 аеродромів і виведено з ладу 579 літаків. Уже на шосту годину цього трагічного дня аеродроми радянських ВПС мали вигляд страхітливих кладовищ понівеченого і розплавленого кольорового металу, серед якого безсилі зарадити тому, що сталося, в розпачі блукали поодинокі постаті вцілілих льотчиків.

Тим часом з місць боїв надходили бадьоро-оптимістичні рапорти, як, наприклад, той, що його «підмахнув» начальник управління політпропаганди Київського особливого військового округу бригадний комісар Михайлов: «Моральний дух військ округу високий. Особовий склад сповнений грізної ненависті до німецького фашизму... Всі сили й засоби військ округу обрушені на ворога, знищуючи його там, де він перетнув кордон». Такого роду «інформація», виконана у стилі кращих пропагандистських зразків того часу, не могла не дезорієнтувати вище керівництво.

Другого воєнного дня згідно з директивою № 2 Ставки Головного Командування, відданою без урахування обстановки, що склалася на фронті, перейшли в контрнаступ у районі Луцьк — Рівне — Броди з метою розгрому 1-го танкового угруповання ворога вісім мотомеханізованих корпусів. Тиждень тривала ця перша танкова битва Великої Вітчизняної війни. Втрати радянських військ, озброєних переважно машинами застарілих типів, співвідносилися з втратами противника як 20:1. З 4201 танка у них залишилися тільки 737, у тому числі КВ—26 і Т-34 — 113.

Таким чином, опинившись уже на липень 1941 р. практично без літаків і танків, радянські війська були приречені на відступ. На цей час із 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберігали тільки 70. Німецькі танкові клини, щільно прикриті з повітря авіацією, здобули Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав (нині — Івано-Франківськ), Тернопіль, Проскурів (нині — Хмельницький), Житомир і вийшли на підступи до Києва, Одеси, інших життєво важливих центрів республіки.

В цій украй скрутній обстановці, коли настрої розгубленості та невпевненості не були в армії рідкістю, знаходилося чимало бійців і командирів, які виявляли мужність і стійкість в опорі ворогові. Першими прийняли удар прикордонники, які намагалися затримати німців до підходу головних сил Червоної Армії. Однак мотомеханізовані колони противника, рухаючись на схід, обминали прикордонні застави. Стійкий опір виявили радянські воїни на різних ділянках недобудованого укріпленого району на новому кордоні (в районі Леско на р. Саянок, нині ця територія належить Польщі). Частина військ 17-ї німецької армії була затримана тут аж до початку липня 1941 р. Гарнізони майже 100 недобудованих дотів вели безперервний вогонь по ворогу. Щоб подолати їх відчайдушний опір, противник використав танки з вогнеметами, авіацію, зенітні гармати і снаряди з бронеголівками. Німецьке командування через парламентарів з білими прапорами зверталося до захисників дотів з вимогою здатися. Все виявилось марним: воїни (їх було близько 6 тис.) продовжували нерівну боротьбу, сподіваючись на близьке повернення радянських військ.

В огляді бойових дій у районі Леско, складеному в штабі 17-ї німецької армії, говорилося, що коли для придушення доту на лінії Мажіно (Франція) витрачалося 4—5 снарядів, польського доту в Перемишлі — 15, то в районі Леско для цього потрібно було 150 снарядів. В іншому документі — звіті начальника військ СС і поліції при на-

чальнику оперативного тилу групи армій «Південь» від 25 липня 1941 р.—говориться, що в лісах на південь від дороги Рівне — Звягель «тривалий час трималася 124-та радянська дивізія... Нові дані свідчать, що частини цієї дивізії все ще перебувають у лісах та навколишніх населених пунктах». У звіті підкреслюється, що ці «відсталі частини являють собою постійну небезпеку для армійського прифронтового тилу».

Оскільки випадків, коли воїни, які потрапили в оточення, не припиняли бойових дій, було чимало, начальник військ СС і поліції безпеки оперативного тилу «Південь» обергрупенфюрер СС Еккельн видав наказ спеціальним охоронним військам — мотомеханізованій бригаді СС «Герман Герінг» і полку «Південна Росія» — здійснити операцію «прочісування» великих лісових масивів. Проте ці далеко непоодинокі факти героїзму воїнів Червоної Армії не могли істотно вплинути на несприятливий загальний розвиток подій на фронті.

Особливо тяжкими для Радянського Союзу були перші півтора року війни. В цей час повною мірою виявилася невідповідність до неї Збройних Сил СРСР, які протягом тривалого часу зазнавали негативного впливу з боку авторитарного режиму Сталіна. Ситуація, що складалася, була справді парадоксальною. Її й сьогодні важко збагнути. Адже, з одного боку, за майже чверть століття ціною величезних зусиль і жертв радянському народові вдалося створити об'єктивні передумови для відбиття будь-якої агресії: збудовано потужну оборонну промисловість, значно збільшено чисельність Збройних Сил. А з другого, — через недалекоглядність і упертість Сталіна, який, «замкнувши на собі» всю владу в країні, на власний розсуд вирішував корінні питання, пов'язані з її обороною, ці передумови не були реалізовані належним чином.

Фатальну роль відіграла сліпа віра Сталіна в радянсько-німецький пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. Тільки цим, очевидно, й можна пояснити таке становище: полум'я війни палахкотіло вже поблизу самих кордонів СРСР, а воєнна мобілізація промисловості своєчасно проведена не була, зокрема невиправдано повільно впроваджувалися у виробництво різноманітні зразки першокласного озброєння, у великій кількості створені вітчизняними вченими та конструкторами.

Прорахунки й упущення були такими серйозними, що їх, на жаль, не змогли компенсувати заходи, вжиті урядом країни для її безпеки. В результаті досить численна й за кількісними параметрами непогано озброєна Червона Армія виявилася невідповідною до відбиття нападу. Війська, яких не вистачило для того, щоб протистояти агресії, були до того ж бездумно скупчені вздовж західних кордонів, майже впритул до них, що полегшило противникові реалізацію його тактичних новацій: розсічення на частини, оточення та знищення ворожих військ. Недарма 16 червня 1941 р. на нараді військового керівництва «рейху» Гітлер підкреслив: «Росіяни зосереджені на самому кордоні. Це найкраще, чого ми могли сподіватися. Якби вони були розсіяні у глибині країни, вони б становили більшу небезпеку».

Будівництво на новому східному кордоні лінії оборонних укріплень виявилось досить складною справою і затягувалося. Водночас надійні ще укріплення на старому кордоні були за наказом Генерального штабу залишені армією і демонтовані. Це сталося взнаки вже через кілька днів після початку війни, коли радянські війська дістали наказ відступити до старого кордону і затриматися там.

До того ж боездатність Збройних Сил СРСР серйозно ослабили масові репресії проти їх командного складу. З армії в 1937—1938 рр. було усунуто понад 40 тис. командирів і комісарів — 20% їх загальної кількості. Причому від репресій найбільше постраждав Київський особливий військовий округ. Висока питома вага серед репресованих належала представникам генералітету. Червона Армія втратила визначних теоретиків воєнної науки, таких, як М. М. Тухачевський, О. І. Єго-

ров, Й. Е. Якір та ін. Військова доктрина стала предметом політичних маніпуляцій. Репресії в армії, масові призначення на керівні посади в ній висуванців (серед них лише 7% мали вищу військову освіту) призвели до пониження авторитету і ролі командного складу, послаблення дисципліни у військах. Абсолютна більшість командирів полків була буквально напередодні війни призвана із запасу і мала туманне уявлення про те, як управляти військами в бою.

[Ці та ряд інших причин і прорахунків, дезорієтуючих вказівок нашаровувалися одне на одне і, зрештою, були увінчані глибоко помилковою оцінкою безпосередньої загрози агресії з боку Німеччини. У переддень війни радянське керівництво мало у своєму розпорядженні численні достовірні відомості про підготовку нападу Німеччиною, навіть про його точну дату. За тиждень до початку війни один з найкращих радянських розвідників Р. Зорге передав з Токіо до Москви шифровку: «Війну буде розпочато 22 червня». Однак Сталін, який на цей час остаточно повірив у власну непогрішимість, виявив до цієї та подібної інформації дивовижну самовпевненість і необачність. Він, не замислюючись, відкидав її, оскільки вважав, що Гітлер не наважиться на агресію. Ось як «вождь» відгукнувся на інформацію Р. Зорге: «Знайшовся тут один..., який у Японії завів собі заводи і публічні будинки і зволів повідомити навіть дату німецького нападу — 22 червня. Накажете і йому вірити?»

Наслідком такої недалекоглядної позиції була заборона вживати будь-які застережні заходи, щоб, мовляв, «не провокувати конфлікту з Німеччиною». Було навіть заборонено привести війська у повну бойову готовність і зайняти смугу передпілля без «особливого наказу», якого так і не надійшло. Отже, можна твердити, що хоч у стратегічному розумінні (для вищого керівництва) раптовості фашистської агресії не було, для військ і населення напад став цілковитою несподіванкою, що повергла їх у стан шоку.

Драматичний характер подій на фронті ще більше ускладнювався через розгубленість і потраясіння Сталіна тим, що трапилось. Ранком 22 червня він не дав згоди на свій виступ із зверненням до народу (його зробив В. М. Молотов) і навіть відмовився спочатку від поста голови Ставки Головнокомандування. Більше того, є дані, що такий стан тривав у Сталіна аж до 28 червня, що у найвідповідальніший перший воєнний тиждень не могло не спричинитися до кризи стратегічного керівництва збройною боротьбою народу. Це виявилось насамперед у тому, що основоположні державні заходи, які визначали характер життя й діяльності суспільства у воєнний час, з'явилися із значним запізненням: директивний лист ЦК ВКП(б) партійним та державним органам прифронтових районів прийнято лише на 8-й день війни; Державний Комітет Оборони утворено на 9-й; а Сталін, нарешті, виступив перед народом аж на 12-й день війни, коли німецькі війська вже заглибилися на радянську територію на північному заході майже на 500 кілометрів, на заході — на 600 кілометрів і на південному заході — на 350 кілометрів.

Отямлюючись від потраясіння, викликаного нападом ворога, країна збирала сили для відсічі. Гасло перших тижнів війни: «Все — для фронту, все — для перемоги!» відповідало найзаповітнішим настроям мільйонів людей. Фашистська агресія спочатку не усвідомлювалася в суспільстві як смертельна загроза самому його існуванню. Переоцінка сил і можливостей Червоної Армії у сполученні з недооцінкою воєнного потенціалу й агресивних намірів Німеччини, що мало місце у вищих ешелонах керівництва Радянського Союзу, позначилися й на настроях населення. Почувши приголомшливу звістку про напад Німеччини, люди підбадьорювали себе тим, що, мовляв, довго війна не триватиме, що «могутня і непереможна» Червона Армія швидко розгромить агресора і за тиждень-другий здобуде Берлін. Та вже на по-

чатку липня дедалі більше людей почали розуміти, що війна — це лихо катастрофічних масштабів, яке надовго вдерлося в їхнє життя.

Разом з тим у суспільстві зростало усвідомлення того, що у війні з фашизмом йдеться про найголовніше — існуватиме чи ні тисячолітня Батьківщина, будуть вільними чи потраплять у рабство до завойовників її народи. Отож, відсіч агресорові було сприйнято як всенародну справу. Війна проти смертельного ворога радянського народу — фашизму — дістала відповідне визначення як «Велика Вітчизняна», «священна». Ці прості, але сповнені глибокого змісту слова відбивали патріотичні почуття, що об'єднали класи і народи країни.

Зусилля мільйонів людей у війні не на життя, а на смерть мали бути належно зорганізовані і скеровані. Зробити це могла єдина політична сила тогочасного суспільства — Комуністична партія. Вона уособлювала сталінську командно-адміністративну систему, яка остаточно утвердилася, і зосередила в своїх руках всю владу в країні. Парадокс історичної ситуації полягав у тому, що система, яка внаслідок численних кричущих прорахунків та помилок поставила країну перед безоднею, мусила тепер, в умовах найгострішої військово-політичної кризи, «явити чудо» — своїми нещадними, тоталітарними методами врятувати її від загибелі.

Першочергового значення набувало зміцнення Збройних Сил. Втрати, яких вони зазнали, були дещо компенсовані незчисленними патріотичними вчинками людей. Водночас з мобілізацією до армії кількох мільйонів жителів республіки (з них понад 200 тис. добровольців) на Україні за прикладом Москви і Ленінграда з числа тих, хто не підлягав призову до армії, створюються формування народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу. В основному силами цивільного населення та ополчення здійснювалося будівництво більш як 4 тис. км оборонних ліній фронту та військових споруд. З добровільних внесків громадян було створено фонд оборони країни. Розгорнувся справді масовий патріотичний рух за подання шефської допомоги пораненим воїнам, їхнім родинам, дітям, які залишилися без батьків.

Становище Червоної Армії ускладнювала жорстока таємна війна, розв'язана в її тилу німецькими спецслужбами. Ось що доповідав військовому керівництву начальник розвідки та контррозвідки вермахту адмірал Канаріс: «У розпорядження штабів німецької армії передано численні групи агентів. Вони використовують російське обмундирування і, діючи на відстані 50—300 кілометрів перед фронтом наступаючих німецьких армій, повідомляють по радіо про концентрацію радянських військ, стан шляхів, порушують зв'язок, знищують командний склад Червоної Армії».

Відповідні органи приділяли велику увагу охороні тилів діючої армії, боротьбі проти ворожої агентури, якою було нашпиговано прифронтовий тил. Однак в умовах беріївщини цей загалом правильний захід, до якого більшою чи меншою мірою вдавалися уряди й інших воюючих країн, набрав звичних уже потворних форм масових і нерідко необгрунтованих репресій. Вже 22 червня 1941 р. у районах, що могли стати ареною бойових дій, за наперед заготовленими списками розпочалися і тривали кілька тижнів масові арешти «неблагонадійних». Органи держбезпеки піднімали слідчі справи тих, хто раніше був репресований і відбув покарання. Нашвидкоруч фабрикувалися нові звинувачення, і невдовзі військові трибунали влаштовували у дворі тюрем «суди». Підсудним задавали одне — два запитання і, навіть не чекаючи відповіді, тут же виносили вирок, переважно смертний. Причому, щоб справити належне враження на населення, про його виконання часто оголошувалося у місцевій пресі.

Під час відступу радянських військ під впливом загальної паніки або ж через відсутність транспортних засобів ув'язнених на строк біль-

ше трьох років, тобто «політичних», не вивозили вглиб країни, а розстрілювали на місці. В Луцькій в'язниці у такий спосіб було «знешкоджено» 3 тис., у Кіровоградській — 12 тис. засуджених. Сотні в'язнів загинули у тюрмах Львова, Києва, Харкова та інших міст. Масові розстріли відбувалися в селах Валуйки на Харківщині, Биківня під Києвом, Демянів Лаз поблизу Станіслава. Серед загиблих були відомі представники української інтелігенції, наприклад артисти М. Донець і І. Юхименко, поет В. Свідзінський, професори К. Студинський, П. Франко та багато інших. Водночас спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 12 липня 1941 р. у місцевостях, де було оголошено воєнний стан, позбавлялися покарання і звільнялися з тюрми особи, засуджені на строки до трьох років за так звані «побутові» злочини. Незабаром саме з цієї «п'ятої колонії» окупанти рекрутуватимуть поліцаїв та інформаторів гестапо.

Період з липня по вересень 1941 р. на Україні був неймовірно тяжким для Червоної Армії, яка в нерівних кровопролитних боях робила відчайдушні спроби затримати просування броньованих фашистських полчищ. Багато її підрозділів і частин потрапляли в оточення, втрачали зв'язки з вищим командуванням, сусідніми частинами. Далеко не всім вдавалося з боями вирватися з оточення. Більшість гинула або потрапляла у ворожий полон. Намагання Ставки опанувати обстановку на місцях не завжди давали належний ефект. Подекуди вказівки «зверху» лише свідчили про нерозуміння справжнього становища, у якому опинилися війська на фронті. Такою, наприклад, була директива військам: при відступі бойову техніку «закопувати в землю».

Трагічні картини 1941 р. і досі тривожать пам'ять ветеранів. Один з них, полковник у відставці П. Коваленко, згадував про те, чому був свідком на Південному фронті в серпні 1941 р.: «Діється щось нещадне. Відступаємо, все відступаємо, без кінця відступаємо. Всі дороги, ліси й переліски забиті військами, що відходять. Армія починає втрачати обличчя, організація порушується... Розпорядження і накази, що суперечать одне одному, силються як з рогу достатку. Відчувається якась загальна розгубленість і розпач: цілковита безпорадність... По тилах вештаються маси червоноармійців, які вільно чи мимоволі відбились від своїх частин». Цими гіркими, але правдивими словами П. Коваленко описав один з перших великих «котлів», у який в серпні 1941 р. потрапили війська Південного фронту в районі Умані, поблизу с. Підвисоке. Ліс, де зібралися рештки розгромлених 6-ї та 12-ї армій, наскрізь прострілювався противником усіма видами зброї. Воїни залишилися без продовольства, було багато поранених, знесилених від нескінченних боїв. У ніч з 19 на 20 серпня генерал С. Огурцов організував прорив кільця оточення, але він закінчився невдачею. Те, що ще вчора могло вважатися військом, перетворилося на безвільний натовп військовополонених.

Ставка Верховного Головнокомандування, Генеральний штаб, командування напрямками й фронтами вживали всіх можливих заходів для переформування та зміцнення боєздатності частин і з'єднань. Проте, незважаючи на контрудари радянських військ, ворог продовжував, хоч і дещо повільнішими темпами, ніж у червні, просуватися вглиб території СРСР. На Україні вирішальні бої розгорнулися на житомирсько-київському напрямку. Мужньо трималися захисники Києва, оборона якого тривала з 11 липня до 26 вересня 1941 р., та Одеси — з 5 серпня до 16 жовтня 1941 р.

Найбільш драматична обстановка виникла під Києвом. Німці кинули на цю ділянку великі сили, передусім танки, авіацію. Червона Армія за допомогою місцевого населення більше двох місяців тримала оборону. Але у радянського командування не вистачило танків, літаків, резервів. Противник безперешкодно форсував Дніпро на північ і південь від Києва і почав операцію по оточенню міста. Загроза наро-

стає день у день. Ось чому командування Південно-Західного напрямку, доповідаючи Ставці Верховного Головнокомандування про стан справ, висловилося за негайне відведення військ з київського виступу. «...Зволикання з відходом Південно-Західного фронту може потягнути втрату військ і величезну кількість матеріальної частини...»,— писали Сталіну головнокомандуючий цим напрямком С. М. Будьонний і член Військової ради М. С. Хрущов. Однак Сталін, проявивши властиві йому свавілля та волюнтаризм, не взяв до уваги вагомих, глибоко аргументованих доказів. Він наказав «за будь-яку ціну» утримати Київ.

Тим часом становище дедалі загострювалося, і 11 вересня начальник штабу Південно-Західного фронту (у ще недалекому минулому військовий атташе в Німеччині) генерал В. І. Тупиков, характеризуючи обстановку, яка склалася, відверто писав начальнику Генерального штабу Б. М. Шапошникову: «Початок зрозумілої для Вас катастрофи — справа пари днів». У відповіді на ім'я командуючого військами Південно-Західного фронту М. П. Кирпоноса говорилося: «Генерал-майор Тупиков подав у Генштаб панічне донесення. Обстановка, навпаки, вимагає збереження, холоднокровності й витримки командирів усіх ступенів. Необхідно не піддаватися паніці, вжити заходів до того, щоб зберегти становище, що створилося, і особливо міцно утримувати фланги. Треба прищепити всьому складу фронту необхідність уперто битися, не оглядаючись назад. Необхідно неухильно виконувати вказівки товариша Сталіна, дані Вам 11 вересня. Б. Шапошников. 14.IX 1941 р. 5 г. 00 хв.). Вказівка пішла за підписом не Сталіна, який продиктував цей текст на «бодо», а начальника Генштабу.

Командування групи армій «Південь» гідно оцінило цей прорахунок. «Побоювання того, що червоне командування відмовиться від серйозної оборони Дніпра і відтягне свої сили на схід не виправдалися,— зазначалося в одному з його документів від 12 вересня 1941 р.— Більше того, росіяни, здається, ще раз хочуть подати німецькому командуванню послугу, утримуючи фронт, якому загрожує оточення з двох боків і піддаючи свої сили небезпеці знищення».

16 вересня 1941 р. до штабу Південно-Західного фронту прибув начальник оперативного управління штабу Південно-Західного напрямку І. Х. Баграмян з наказом залишити Київ і виводити війська з оточення. Два дні вагався командуючий фронтом генерал М. П. Кирпонос, побоюючись приймати рішення про відхід, яке суперечило вказівці Сталіна. І його нерішучість можна зрозуміти: адже незадовго до того був розстріляний за звинуваченням у зраді його колега — командуючий Західним фронтом Д. Г. Павлов. Тільки 17 вересня Ставка дозволила залишити Київ. Та було пізно: вороже кільце замкнулося. У київському оточенні загинуло чотири армії. Стільки ж армій загинуло й на Південному фронті (під Уманню у серпні і в районі Мелітополя у жовтні 1941 р.).

І все ж стратегічний задум гітлерівського керівництва — швидко й безперешкодно захопити Україну, прорватися на Кавказ і в Закавказзя — був, по суті, зірваний воїнами Південно-Західного та Південного фронтів. Тільки дуже високу ціну довелося заплатити за це Червоній Армії. І справа полягала не тільки в нерівності сил на фронті, а й в упертому небажанні Сталіна рахуватися з реальною обстановкою. Його патетична вимога «стояти до кінця» в надзвичайно невідповідних умовах прирікала радянські війська на величезні й не завжди виправдані жертви. Трагічними наслідками обернулися для них волюнтаристські сталінські директиви: майже 1,5 млн. червоноармійців і командирів, погано озброєних і навчених, керованих найчастіше недосвідченими й некомпетентними начальниками, потрапили 1941 р. в оточення на території України, стали в'язнями фашистських таборів смерті.

Однак сам Сталін не відчував за собою ніякої провини перед армією і народом. Припустившись згубних помилок та прорахунків у ке-

рівництві військами, він звично вже перекладав усю відповідальність на виконавців. Як уже зазначалося, в середині липня 1941 р. за фальшивими звинуваченнями у зраді було розстріляно командуючого Західним фронтом Д. Г. Павлова з групою штабних генералів. У серпні — жовтні 1941 р. такі ж звинувачення інкримінувалися й ряду воєначальників Південного фронту — командуючому 12-ю армією П. Г. Понеделіну, командуючому 28-ю армією В. Я. Качалову, командирові 13-го стрілецького корпусу М. К. Кирилову, командирам 30-ї і 51-ї Перекопської дивізій С. Г. Галактіонову і П. Г. Цирульникову.

Про обстановку в діючій армії у цей час можна судити зі свідчення командуючого 27-м стрілецьким корпусом генерала П. Д. Артеменка, за словами якого, співробітникам особливого відділу «було доручено на місці розстрілювати офіцерів, якщо з їхнього боку мали місце наміри здачі у полон або дезертирства, незважаючи на звання».

Постає запитання: чи винна армія в поразках? Відповідь має бути однозначною. Радянські війська, поставлені у неймовірно скрутне становище не тільки переважаючими силами агресора, а й згубними прорахунками та помилками політичного керівництва країни на чолі із Сталіним, мужньо й до кінця виконували свій обов'язок. Стікаючи кров'ю, але завдаючи чималих ударів по ворогові, вони трималися до останньої можливості.

Серед численних свідчень стійкості і відваги червоноармійців і командирів увагу привертає огляд бойових дій німецької армії на Україні протягом перших трьох тижнів війни. Складено його начальником розвідки і контррозвідки оперативного тилового району групи армій «Південь» доктором Пертцборном. Зауваживши, що німці, нарешті, мають можливість на практиці перевірити, наскільки точно їхні уявлення про Червону Армію відповідають дійсності, він пише: «Величезний сфінкс з червоною зіркою, з серпом і молотом скинув свою маску, і сили, які нам протистоять, є вкрай рішучою масою, котра у завзятості ведення війни являє собою щось зовсім нове порівняно з нашими колишніми противниками. Ми змушені визнати, що Червона Армія є дуже серйозним противником, а на що б вона перетворилася, маючи ще кілька років для навчання у мирних умовах, кожен спроможний уявити собі сам».

До межі напружуючи всі свої сили, ведучи тяжкі бої, Червона Армія створила необхідні умови для здійснення Радянською державою заходів по переведенню економіки, всього суспільного життя країни на воєнні рейки. Зміцненню воєнного потенцілу СРСР, а також зриву планів німецького командування захопити і використати багатства України для посилення своєї могутності сприяла своєчасна і в цілому успішно проведена (головним чином з Лівобережної України) евакуація устаткування 550 найбільших підприємств машинобудівної, металургійної, легкої та інших галузей промисловості, а також найціннішого майна радгоспів, машинно-тракторних станцій, колгоспів, науково-дослідних установ, у тому числі Академії наук, 70 вузів, понад 40 театрів, а також 3,5 млн. робітників, колгоспників, службовців та їхніх сімей.

З огляду на несприятливий розвиток подій евакуація із західних та правобережних областей України не була такою успішною. Щоправда, на цій території промислових об'єктів розташовувалося мало, зате тут знаходилося 50% військових складів, розміщених переважно впритул до кордону. 30 червня 1941 р. Ставка видала директиву за підписом Сталіна про евакуацію їх до 2 липня «за лінію Дніпра». Однак виконати її було практично неможливо — лише залізничних вагонів для цього потрібно було десятки тисяч. За перший тиждень війни переважна більшість армійських запасів продовольства, пального, фуражу, боєприпасів дісталася німцям як трофеї. Такими були наслідки недалекогоглядної доктрини «війни на чужій території».

Все, що не можна було вивезти, за вказівкою Державного Комітету Оборони мало бути знищене або зіпсоване, щоб ворог не міг його використати. Так було висаджено в повітря частину Дніпрогесу, ряд інших об'єктів. Однак внаслідок високих темпів ворожого наступу чимало металургійного, енергетичного устаткування, запасів сировини, продовольства, пального потрапило до рук противника.

Восени 1941 р. обстановка на радянсько-німецькому фронті продовжувала залишатися надзвичайно напруженою: 25 жовтня після жорстоких боїв війська противника вдерлися в Харків. На кінець 1941 р. вони окупували майже всю Україну, окрім Ворошиловградської та східних районів Харківської і Сталінської областей.

Добившись тактичних успіхів на вирішальних ділянках фронту — під Ленінградом, Смоленськом, Києвом, фашистське командування почало масований наступ на Москву. Воно розраховувало, що здобуттям столиці СРСР політична мета війни буде досягнута, і це означатиме перемогу Німеччини. Але розгром фашистів під Москвою (грудень 1941 — січень 1942 р.) означав інше — крах плану «блискавичної війни». На цей час шляхом формування приблизно 400 нових дивізій було, по суті, компенсовано втрату основного ешелону кадрової армії.

Навесні 1942 р., за вказівкою Сталіна, було розпочато цілий ряд часткових, дуже розрізаних, погано підготовлених і забезпечених наступальних операцій. Та армія не могла і наступати, і оборонятися вночі. Ці операції були наперед приречені на невдачу. Так, протягом січня — березня 1942 р. радянські війська вели криваві, але безуспішні бої за визволення Донбасу.

Невдало розвивалися воєнні дії і на північ та південь від Харкова. Незважаючи на те, що частини Червоної Армії прорвали тут лінію оборони противника, загальне співвідношення сил було не на їхню користь. На пропозицію головнокомандувача Південно-Західного напрямку С. К. Тимошенка, члена Військової ради М. С. Хрущова і начальника штабу І. Х. Баграмяна Ставка й особисто Сталін дозволили провести в районі Харкова велику наступальну операцію, що почалася 12 травня 1942 р. Спочатку наступ розвивався успішно, але незабаром почав видихатися: далися взнаки і погана його організація, і брак досвіду, і нестача бойової техніки. Завдавши сильного удару, противник оточив три армії і тільки полоненими захопив 240 тис. червоноармійців та командирів.

28 червня 1942 р. великі танкові з'єднання ворога у взаємодії з піхотою й авіацією розпочали генеральний наступ на воронезькому напрямі. Було прорвано фронт протяжністю 650 км і глибиною 150—400 км на південно-західній ділянці театру воєнних дій. Радянські війська, ведучи оборонні бої, почали відходити.

Знову, як і в 1941 р., у Червоній Армії, поряд з героїзмом і самопожертвою, мали місце безладдя й паніка, розгубленість командування і, як наслідок цього, марні спроби стабілізувати становище. З боєм у душі, спостерігаючи ці події, О. П. Довженко 12 липня 1942 р. зробив у своєму фронтовому щоденнику такий гіркий, емоційно загострений запис: «Вся фальш, уся тупість, усе безпардонне й безтямне ледарство, увесь наш псевдодемократизм, перемішаний із сатрапством, — усе вилізає боком і несе нас, як перекотиполе, степами, пустелями. І над усім цим — «Ми переможемо!»».

У травні — червні 1942 р. рухнув Кримський фронт. Німцям вдалося захопити весь Керченський півострів, у тому числі й м. Керч. У ворожому полоні опинилося 200 тис. радянських військовослужбовців. Понад 10 тис. воїнів зайняли Аджимушкайські каменоломні, де оборонялися кілька місяців, марно очікуючи повернення військ Червоної Армії.

На початку липня 1942 р. блоковані ворогом із суші, моря та з повітря, після 250-денної оборони за наказом Ставки залишили місто героїчні захисники Севастополя. Пізніше і Севастополь, і Керч були удо-

стоєні почесного найменування «Місто-герой». На кінець літа фашистам вдалося прорватися до Сталінграда і Головного Кавказького хребта.

Кульмінацію нових випробувань радянських людей зафіксував відомий наказ № 227, підписаний Сталіним 28 липня 1942 р. В ньому розвивалися далі положення іншого вкрай жорсткого наказу Сталіна № 160 від 16 серпня 1941 р., обнародованого лише недавно. З одного боку, в умовах загальної розгубленості й сум'яття такі суворі накази були необхідні. А з другого,— підкріплені правом розстрілу «у позасудовому порядку», загороджувальними загонами та штрафними батальйонами, карною відповідальністю близьких родичів винуватця, вони сковували ініціативу командирів і нерідко прирікали на безплідну загибель цілі з'єднання.

Із залишенням 22 липня 1942 р. радянськими військами м. Свердловська Ворошиловградської області на всю землю України опустилася чорна ніч німецької окупації. Окупаційний режим, нав'язаний населенню захоплених районів СРСР у вигляді лихозвісного «нового порядку», відзначався винятковою жорстокістю. Мета гітлерівських завойовників полягала в тому, щоб шляхом нещадного терору і насильства максимально пограбувати завойовані території, піддати геноциду їх населення (расово неповноцінне, за твердженням нацистів), запровадити систему його безжальної експлуатації. У планах колонізації України намічалось таке: «Україна — найплідніша область Європи. Її завдання — постачати продукти харчування та сировину новій Європі».

Окупанти штучно розчленували українську територію, що історично склалася. Західноукраїнські землі під назвою «дистрикт Галичина» були включені до «генерал-губернаторства», створеного гітлерівцями на території окупованої Польщі. Південні райони республіки під назвою «Трансїстрія» ввійшли до складу Румунії. Більшу ж частину України було віднесено до так званого рейхскомісаріату «Україна». Управляти ним Гітлер поставив фанатичного нациста Еріха Коха. Він ненавидів і зневажав українців як неповноцінних людей «нижчої раси». «Якщо я знайду українця, гідного сісти за один стіл зі мною,— говорив Кох,— я звелю його негайно розстріляти». Тут Кох, відомий як «коричневий цар України», на свій кшталт тлумачив расистські постулати Гітлера: «В нас немає жодних зобов'язань щодо цих людей. Слово «свобода» для них означає митися на свята. Наше завдання одне: германізувати цю країну шляхом ввезення туди німців, на корінне ж населення треба дивитися як на червоношкірих».

Фашистські колонізатори визнавали тільки один метод управління захопленими територіями — фізичний і моральний терор. За роки окупації вони закатували на українській землі 5264 тис. чол. мирного населення та військовополонених, депортували до Німеччини 2,4 млн. чол. (200 тис. з них, боячись помсти сталінського режиму, так і не повернулися додому після завершення війни), спалили сотні міст і селищ міського типу, тисячі сіл, пограбували й привели в цілковиту непридатність підприємства, шахти, колгоспи, радгоспи, МТС. Тільки прямі матеріальні збитки, завдані гітлерівцями Україні, становили 285 млрд. крб. (у довоєнних цінах).

Безумовно, злочинні дії фашистів щодо України не були б такими масштабними, коли б не сприяння окупантам частини населення. У багатьох людей, які у цілому схвально сприйняли ідеї Жовтневої революції, антинародні дії сталінського тоталітарного режиму викликали почуття гіркої розчарування в соціалізмі, що ототожнювався ними з його сталінською інтерпретацією. Чи не це, у сполученні з голодним існуванням в умовах окупації, ставало базою такого явища, як колабораціонізм, тобто пособництво осіб з місцевого населення загарбникам?

Щоправда, стійкі характером, чесні люди, навіть зазнавши утисків з боку Радянської влади, у скрутних, вирішальних ситуаціях не схиблявали у виборі свого шляху. Типовим може бути такий приклад. Найближчими бойовими друзями І. Д. Кудрі — керівника підпільної організації, залишеної в місті Києві, НКДБ УРСР, були Марія Груздова, Раїса Окіпна, Євгенія Бремер, близькі родичі яких були безпідставно репресовані у 30-ті роки. Заарештовані фашистами, підпільниці не зрадили Батьківщину, мужньо прийняли мученицьку смерть у катівнях гестапо.

Активну роль «третьої сили» в умовах окупаційного режиму прагнули відігравати члени Організації українських націоналістів (ОУН). Після невдалої спроби 30 червня 1941 р. проголосити у Львові утворення самостійної Української держави ця організація остаточно розкололася. Утворилося два її крила — помірковане на чолі з А. Мельником (ОУН-м) і радикальне, кероване С. Бандерою (ОУН-б), що почали між собою ворогувати. У той час, як мельниківці відкрито стали додатком окупаційного апарату і навіть створили з українців дивізію СС «Галичина» для допомоги фашистам, бандерівці заходилися утворювати власні збройні сили — Українську повстанську армію (УПА), підпільні боївки в селах. Їхньою метою була боротьба за незалежну соборну Україну. Але в діях проти німецьких окупаційних військ керівництво ОУН — УПА виявляло обережність. Якщо збройні зіткнення з ними й були, то в основному «місцевого значення». Траплялося, що населення при підтримці місцевих загонів УПА боронилося від грабницьких дій фашистів, відбивало молодь, яку німці збиралися вигнати до Німеччини. Керівництву ОУН формування УПА були потрібні для боротьби проти «нової більшовицької окупації». Робилися активні спроби з допомогою так званих похідних груп ОУН поширити вплив її на східні та південні області України. Однак це суперечило німецькій колоніальній політиці. На оунівців обрушилися репресії з боку німців. З наближенням Червоної Армії стосунки між бандерівцями та окупантами з огляду на спільну загрозу набувають характеру взаємосприяння.

Незважаючи на те, що окупанти поряд з жорстокою репресивною політикою використовували також штучно створюваний масовий голод і політичні провокації, вони наштотувалися на відкритий або прихований опір. Люди, які опинилися під п'ятою загарбників, переконувалися: те, що приніс фашизм, — тотальний геноцид, голодне рабське існування, набагато гірше навіть від того найгіршого, що їм доводилося терпіти в умовах, хоча й спотвореної сталінщиною, та все ж народної в своїй основі Радянської влади.

Нечувані бідкування жителів міст і сіл у роки німецької окупації сприяли політичному прозрінню багатьох, стали суворою школою виховання справжніх патріотичних почуттів. Навіть ті, у кого віра в ідеали Радянської влади була до війни підірвана крайнощами сталінського режиму, ставали до лав антифашистів. Це поширене явище відбито у вірші молодого київського підпільника Юрія Буряківця, якого він написав у 1943 р.:

Лине сурма воїнів побідна,
Я звуки серцем радісні відчув.
Я патріот, ти чуєш, земле рідна,
Хоч ним при Радах я увесь не був.
Лиш зараз, в рабстві, зрозумів країну,
Яка несе братерство і любов...

Незважаючи на вакханалію сталінських «соціалістичних перетворень», супроводжуваних масовими репресіями, наступом на соціальні та політичні завоювання Жовтня, населення в основній своїй масі зберегло віру в соціалістичні ідеали, сподівалося на позитивні зміни у повоєнний час, вбачаючи у Радянській владі єдино можливу альтернативу фашистському «новому порядку».

Великі труднощі в процесі свого становлення пережив партизанський рух у тилу ворога. Оскільки військовою доктриною Червоної Армії передбачалося, що війна вестиметься виключно на території противника, підготовка населення до партизанської боротьби була визнана недоцільною. Більше того, створена у лісах прикордонних районів на початку 30-х років мережа матеріально-технічних баз була ліквідована, а підібрані для можливої партизанської боротьби досвідчені кадри звинувачено в підготовці «замаху на товариша Сталіна» і знищено. Були повернуті у небуття теоретичні засади і практичний досвід організації і тактики партизанського руху.

Ці прорахунки далися взнаки на початку війни, коли партійні та військові органи заходилися створювати підпілля, формувати партизанські загони. Адже об'єктивні труднощі організації боротьби у ворожому тилу ускладнювалися поспішністю та формалізмом у доборі кадрів і підготовці їх до діяльності у нелегальних умовах, закладанні матеріально-технічної бази партизанських загонів, створенні конспіративних квартир, налагодженні засобів зв'язку.

Тому не дивно, що багато таких погано підготовлених і недосвідчених підпільників та партизанів, зіткнувшись на початку окупації з гітлерівськими каральними органами, які мали великий досвід боротьби з комуністичним рухом у Німеччині та Європі, не витримали всього тягара непередбачених труднощів. Мали місце випадки саморозпуску партизанських загонів, а ряд підпільних організацій зазнав непоправних втрат від зрадництва та через репресії окупантів. Це відразу ж негативно позначилося на ефективності боротьби у тилу ворога. Один з керівників партизанського руху на Україні І. Г. Старинів свідчив, що в перший рік війни на окупованій її території було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. малися відомості про наявність лише 22 діючих загонів. Решта — розпалася або була розгромлена.

Про один з численних сумних епізодів, пов'язаних з діяльністю щойно сформованих партизанських загонів, де були й воїни-оточенці, довідуємося з журналу бойових дій оперативного тилу групи німецьких армій «Південь» (запис за 20 серпня 1941 р.). Для боротьби проти партизанів у районі Ємільчина на Житомирщині фашистське командування кинуло 213-ту охоронну дивізію та мотомеханізовану бригаду СС «Герман Герінг». У результаті напружених боїв було вбито 200 партизанів, поранено 72, захоплено німцями 862.

За відтворення партизанських загонів і підпілля у незмірно важких умовах взялися залишені партією місцеві комуністи. На свій страх і ризик вони гуртували однодумців, збирали на полях недавніх боїв зброю, самотужки виробляли конспіративні прийоми, тактику бойових дій, налагоджували приймання радіодонесень, розмножували та розповсюджували антифашистські листівки. Нерідко за цю справу бралися з власної ініціативи безпартійні патріоти. Бувало навіть, що з огляду на авторитет партії в народі вони видавали себе за комуністів, а свої організації — за комуністичні.

Завдяки цій невтомній безстрашній роботі вже на середину 1942 р. в нелегальній діяльності патріотів стався вирішальний злам. Підпілля на та партизанська мережа на Україні була не тільки відновлена, а й значно розширена та посилена. Повною мірою вдалося виправити й численні помилки, допущені в ході формування партизанських загонів та нелегальних антифашистських організацій. На місце загиблих підпільників прийшли тисячі нових. В результаті на кінець 1942 р. в республіці не було жодного району, де б не велася боротьба проти окупантів.

Серед різних форм народної боротьби в тилу ворога найактивнішою були збройні партизанські дії. В Україні у кількох тисячах загонів і груп воювали сотні тисяч партизанів. Робітники, селяни, служ-

бовці, нерідко під впливом діяльності підпільників, саботували економічні, політичні та воєнні заходи окупантів, чим ослаблювали ворожий тил. Бойові дії народних месників очолили Центральний та Український штаби партизанського руху, створені у червні 1942 р.

Особливо активний опір окупантам чинила молодь. Юнаків і дівчат не могли спинити ні труднощі боротьби, ні терор. У травні 1943 р. гестапо заарештувало учасницю кам'янець-подільського підпілля Марію Трембовецьку. Перед розстрілом кати піддали 21-річну дівчину нелюдським тортурам, щоб вибити з неї потрібні їм відомості, зокрема адресу підпільної друкарні. Дівчині вирізували груди, відірвали руку, випалили око, нацькували собак, які загризли їй мало не до смерті. Але Марія партизанські таємниці не виказала. У передсмертному листі, написаному на білизні, вона зверталася до своїх товаришів: «Не здавайтеся, продовжуйте роботу. Ми вмираємо, але знаємо за що». Такі факти, які були далеко не поодинокими, свідчили про виняткову напруженість і гостроту боротьби. Водночас нелюдські вчинки і криваві злочини окупантів справляли роль додаткового фактора у посиленні антифашистського руху.

Активні партизанські дії розгорнулися на півночі та південному сході України. В Сумській області у вересні 1941 р. розпочав свій легендарний бойовий шлях Путивльський партизанський загін, що переріс у з'єднання, на чолі з С. А. Ковпаком. Це з'єднання пройшло рейдами 15,4 тис. км території України, громячи на своєму шляху ворожі гарнізони, поліцейські «кущі», пускаючи під укіс військові ешелони, висаджуючи в повітря залізничні мости. На Чернігівщині партизани успішно діяли під керівництвом підпільного обкому КП(б)У на чолі з О. Ф. Федоровим, який був і командиром одного з найбільших та найефективніших за масштабами бойової діяльності з'єднань. В Західній Україні активно боролися проти ворога партизанські загони Д. М. Медведєва, Ю. М. Собєсяка, П. К. Кундіуса та ін.

Точну, хоч і лаконічну характеристику результатам бойових дій українських партизанів та підпільників, а також масового саботажу населення можна знайти в одному з документів противника — «Директивах по проведенню умиротворення на Україні», виданих командуючим оперативним тилowym районом «Південь» у червні 1942 р. «Труднощі не зникають,— говориться в них,— воєнні пересування постійно зазнають диверсій, роботі цивільної адміністрації, передусім у таких важливих галузях, як сільське господарство і промисловість, ставляться перешкоди, що спричиняють їхнє звуження».

Першочергове значення для досягнення корінного перелому у війні на користь Червоної Армії мала діяльність радянського тилу. День і ніч напівголодні, часто без теплого одягу, терплячі побутову невлаштованість, трудилися пліч-о-пліч з місцевими робітниками, селянами, службовцями і численні виробничі колективи, евакуйовані з України. Основний тягар роботи, пов'язаної з розміщенням і введенням у дію евакуйованого устаткування, влаштуванням і забезпеченням усім необхідним для життя й діяльності прибулого з прифронтових районів населення, взяли на себе місцеві жителі та органи влади.

Величезні масштаби поразок і втрат, що потрясли радянське суспільство у перший період війни, змусили його до межі сконцентрувати економічний потенціал країни на забезпеченні потреб фронту, максимально напружити соціально-політичний механізм. Тотальна підпорядкованість усієї тилової інфраструктури й суспільного життя воєнному фактору, з одного боку, та обмеженість у продовольчих і соціально-побутових ресурсах — з другого, призвели до дальшого утвердження основних форм режиму воєнного комунізму. В економічній та суспільно-політичній сферах життя тилowych районів переважали методи командно-адміністративної системи управління з характерними для неї надцентралізацією, диктатом вищих інстанцій. Та, мабуть, важко запереч-

чити проти того, що такі методи водночас містили в собі й великі мобілізаційні можливості. І це відіграло особливу роль в екстремальних воєнних умовах.

Щоправда, війна і тут вносила свої поправки. У зв'язку із скороченням адміністративного апарату, труднощами в забезпеченні оперативного зв'язку, відсутністю умов для вироблення детальних директив та інструкцій, як це практикувалося у довоєнний час, на місцях, у тилу, спостерігалось певне пом'якшення централізованого планового та адміністративного опікування й регламентації. Особлива, воєнна обстановка змушувала керівників середньої та нижчої ланок брати на себе відповідальність, сміливіше виявляти ініціативу й самостійність у вирішенні нагальних питань, пов'язаних з життям та діяльністю населення тилкових районів, ефективнішим використанням їх потенціалу.

Без розширення ініціативи місцевого адміністративного апарату, що сполучалася з необхідністю приймати невідкладні і безкомпромісні, а подекуди й жорсткі рішення, неможливо було здійснити такий складний воєнно-економічний маневр, як перебазування за короткий час у глиб країни обладнання більш як півтори тисячі підприємств, мільйонів людей, і збудувати у тилу 3,5 тис. великих оборонних заводів і фабрик, проводити складну соціальну політику, що дала, зрештою, змогу населенню вижити.

Завдяки зусиллям робітників, селян, інтелігенції, напруженій і конструктивній діяльності органів влади у східних районах були подолані величезні труднощі, зумовлені нестачею виробничих площ, кваліфікованої робочої сили. Більшість евакуйованих підприємств почала давати продукцію вже навесні 1942 р. А на середину того ж року воєнна перебудова народного господарства була завершена. На сході країни небувалими темпами була створена, по суті, заново, оскільки західна оборонно-промислова база опинилася під ворожою окупацією, першокласна воєнна економіка.

Воєнно-промисловий потенціал країни швидко зростав. Майже половину всіх потужностей, введених у дію в східних районах країни, становило обладнання, евакуйоване з України. Загальновизнані технологічні досягнення СРСР цього часу підтвердили здатність радянської економіки в екстремальних умовах концентрувати матеріальні та людські ресурси на пріоритетних напрямках. Особливо успішним був розвиток танкобудування, артилерійської галузі промисловості, виробництва боеприпасів.

Щиросердий, гостинний прийом зустріли у східних республіках СРСР трудящі, евакуйовані з західних районів, серед них українські робітники, колгоспники, спеціалісти. Багато з них прибувало разом з вихованцями дитячих будинків, шкіл. У містах і селах Узбекистану, Киргизії, Казахстану розгорнувся патріотичний рух, переважно серед жінок, за влаштування долі дітей. Колгоспи, підприємства брали на свій рахунок утримання дитячих будинків. Десятки тисяч дітей, які залишилися без батьків, взяли на виховання сім'ї трудящих.

Спеціально утворені при місцевих Радах органи по влаштуванню евакуйованого населення вишукували можливості забезпечення його житлом, продовольчими ресурсами, одягом, щоб хоч частково задовольнити край зголоднілих, обшарпаних людей, які нерідко виїжджали зі своїми підприємствами поспішно, хто в чому був.

Без відпусток, навіть без вихідних днів трудилися робітники, інженери й техніки харківських тракторного, дизельного, турбінного, київських суднобудівного «Ленінська кузня», машинобудівного «Большовик», криворізького металургійного, багатьох інших заводів, евакуйованих з України. Люди, зіпивши зуби, по 12—14 годин на день стояли на вахті біля верстатів, доменних печей, прокатних станів. А коли треба було виконувати ударне фронтове замовлення, то тижнями не виходили з цехів; тут же їли, спали.

Історія тилу буде неповною, якщо не згадати про трудовий вклад у перемогу мільйонів громадян, серед них багатьох з України, які поневірлялися в таборах ГУЛАГу. Гулагівська, переважно видобувна, промисловість та капітальне будівництво набули особливого значення за умов війни. Самі ж трударі, які забезпечували рудою металургію, ледве животіли, перебували на становищі рабів, мерли як мухи від голодного виснаження та хвороб. Багато з них прагнули добровільно піти на фронт. Однак оголошені «ворогами народу», в'язні продовжували утримуватися за колючим дротом. А на охорону таборів гулагівського архіпелагу, який був невід'ємним фрагментом тилового ландшафту, відтягувалися значні сили добірних військ НКВС, яких гостро потребував фронт.

Дещо легшими, звичайно, від гулагівських, але все ж неймовірно важкими були будні тилу, повсякденний побут населення. Через втрату основних сільськогосподарських районів та великої кількості підприємств легкої і харчової промисловості, скорочення витрат на соціальні потреби, а також переведення практично всіх потужностей на воєнне виробництво різко знизився життєвий рівень населення.

У цих умовах позитивну роль відіграла планово-розподільча функція органів влади. Розподіл продуктів харчування, предметів одягу був суворо нормований відповідно до карткової системи. Першорядна увага приділялася забезпеченню ними виробничників. Але тилове постачання — найчастіше це тарілка так званої затірки, тобто звареного у воді борошна, мізерна пайка хліба, цибуля, одна — дві картоплини «в мундирах» — могло забезпечити лише напівголодне існування.

У боротьбу за освоєння нових посівних площ включилися не тільки спеціалісти сільського господарства, а й жителі міст. Незважаючи на те, що роботи виконувалися в основному вручну, оскільки залишалося мало тракторів, машин, пального, у тилкових районах було зорано і засіяно не менше площ, ніж до війни. До того ж врожаї, зібрані з городів робітників та службовців, давали можливість створити необхідні, хоч і вкрай обмежені продовольчі ресурси, не допустити масових голодувань чи епідемій хвороб ні в армії, ні серед населення.

Високим тонусом, незважаючи на війну, відзначалося суспільно-політичне і культурне життя тилкових районів, активну участь у якому брали представники Української республіки. Тут, на сході країни, були зосереджені і продовжували плідну діяльність Академія наук УРСР, багато наукових установ, вузів, театрів, музеїв, кіностудій, творчих спілок українців. У їх складі працювали відомі науковці, літератори і митці — академіки О. О. Богомолець, Є. О. Патон, В. П. Філатов, літератори П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, Я. О. Галан, композитори М. І. Вериківський, Ю. С. Мейтус, художники В. І. Касіян, О. О. Шовкуненко, діячі театру й кіно М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський, М. Ф. Романов, З. М. Гайдай, О. П. Довженко та сотні інших. Справедлива визвольна війна допомогла їм хоч на якийсь час вийти з анабіозу, породженого сталінським фізичним і моральним терором, зайняти своє місце в лавах воюючого народу, всі творчі сили віддавати на зміцнення боездатності Збройних Сил. Водночас вони широко знайомили населення віддалених районів із здобутками культури, передусім української.

Більш інтенсивно, ніж до війни, проходили міжнаціональні процеси. Хоч підстав для чвар між приїжджими та місцевим населенням було наче б то й немало (згадаймо бодай те, що у зв'язку з напливом мільйонів евакуйованих широких масштабів набули примусові підселення, вилучення лишків житлоплощі у місцевих жителів тощо), все ж міжнаціональних конфліктів не спостерігалось. Більше того, населення тилкових районів у цілому з розумінням і співчуттям ставилося до приїжджих, ділилося з ними продовольством, одягом, налагоджувало дружні зв'язки. Невтомною працею трудівників тилу було створено еконо-

мічну базу для ведення «великої війни». Про ефективність радянської оборонної економіки свідчить те, що вона, хоч воєнно-економічний потенціал Німеччини був майже вдвічі потужніший, виробляла більше бойової техніки і боеприпасів, причому не гіршої якості, ніж економіка «третього рейху».

Червона Армія, спираючись на такий потужний і розгалужений воєнно-промисловий потенціал, змогла посилювати удари по ворогу. У жорстоких і кровопролитних чотиримісячних боях, центром яких став Сталінград, Червона Армія знекровила, вимотала кращі дивізії противника, підірвала його моральний дух і змусила припинити наступ. 19 листопада 1942 р. під Сталінградом почався могутній контрнаступ Червоної Армії. Вона захопила ініціативу на радянсько-німецькому фронті, добившись, зрештою, остаточного перелому у війні на свою користь.

Відкрилася можливість визволення України. 16 грудня 1942 р. Воронезький та Південно-Західний фронти перейшли в наступ. У люту стужу, заметіль, долаючи глибокі снігові замети, радянські воїни невтримно рвалися вперед, ламаючи відчайдушний опір ворога. Першими на землю України вступили бійці та офіцери 573-го полку 195-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. Це сталося 18 грудня 1942 р. Того ж дня ворога було вибито з перших українських сіл Півнівка, Морозівка, Микільське Мілового району Ворошиловградської області. Наскільки кривавими були ці бої можна судити з того, що лише в боях за перший районний центр на українській території — Мілове загинуло 1066 воїнів — людей семи національностей. Усього ж у боях за визволення Ворошиловградщини загинуло до 120 тис. солдатів і офіцерів.

Успіх супроводжував бойові дії Червоної Армії до лютого 1943 р. коли нею було визволено Харків. Але наступ видихнувся. Не вистачало досвіду наступальних боїв, злагоженості в діях родів військ, а подекуди й транспортних засобів та бойової техніки. Так, харків'яни були вражені, коли побачили, що у військах, які вступили до міста в лютому 1943 р., артилерію тягнули... корови. Раптовим контрударом есесівські танкові з'єднання змусили радянські частини залишити Харків і відступити на північний схід. Але в умовах, коли Червона Армія вже перехопила ініціативу на фронтах, ця невдача не могла щось істотно змінити на користь ворога.

У нескінченних кровопролитних битвах Червона Армія набула головного — бойового досвіду. Зріс і рівень військової майстерності її офіцерського корпусу. Впевненіше стала керувати підрозділами, з'єднаннями, цілими фронтами когорта полководців і воєначальників, що виросла у горнилі війни. Серед них було чимало синів українського народу, зокрема командуючі фронтами та арміями А. І. Єременко, С. К. Тимошенко, Р. Я. Малиновський, І. Д. Черняхівський, П. С. Рибалко, К. С. Москаленко, П. С. Жмаченко та інші. Добре озброєний особовий склад Збройних Сил СРСР опанував уміння бити ворога на полі бою в будь-яку пору року, за будь-яких обставин.

5 липня 1943 р. почалася одна з найбільших битв, що мала вирішальне значення для долі Великої Вітчизняної і другої світової війни в цілому, — Курська битва. З поразкою у ній фашистської армії створилися умови для широкого наступу Червоної Армії на всьому південному крилі радянсько-німецького фронту. Війська Південно-Західного та Південного фронтів з 13 серпня по 22 вересня провели Донбаську операцію, в результаті якої 23 серпня було визволено Харків, 8 вересня — Сталіно (нині — Донецьк).

Та перемоги коштували великих втрат. І не завжди вони були виправдані суто військовими міркуваннями. Сталінський тоталітаризм з його домінуючим принципом абсолютної підлеглості вищій інстанції і безумовного виконання будь-яких, навіть безглузких наказів (аби

швидше, вправніше відрепортувати начальству, прислужитися, виглядати в його очах несхибним і твердим) мав кінцевим наслідком зневажання людських життів. Відомий радянський воєначальник генерал армії М. Г. Лященко свідчив: «Справді, у тій війні багато було смертей нічим не виправданих. Зустрічалися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну».

У складі наступаючих частин діяли так звані польові військкомати, які мобілізували до діючої армії всіх, здатних тримати зброю, навіть 16—17-річних хлопців і хворих. Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, без прийняття Присяги, вводили у бій. Часто отаку «живу силу» без ретельної підготовки: прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової підтримки кидали навіть на добре укріплені позиції противника. Наслідком були незлічені людські втрати. «Не забуду, поки й житиму, — згадує письменник Анатолій Дімаров, — одну таку атаку взимку сорок третього, вже коли наші війська визволяли Донбас. Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кілька сот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною од трупів».

На кінець вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра на 750-кілометровому фронті. Центр бойових дій перемістився в район середньої течії річки. Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника змушені були воїни проводити переправу через цю найбільшу водну перепону. Ставка Верховного Головнокомандування ухвалила рішення: «на плечах» відступаючих ворожих військ захопити плацдарми на Дніпрі і з ходу розпочати його форсування. Це пояснювалося необхідністю випередити противника, що готував оборону правого берега. І тому наступаючим воїнам доводилося вирішувати це завдання без підготовки, за відсутності переправних засобів. Війська часто переправлялися через річку без танків та важкої артилерії. Під вогнем ворога пливли на правий берег воїни хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхані соломою. Тонули тисячами у холодній листопадовій воді.

Величезних жертв коштувало здобуття та утримання правобережних плацдармів. На островах Козачий та Ольжинський висадився батальйон 342-го стрілецького полку 136-ї дивізії 38-ї армії. Воїни змушені були битися без підтримки авіації та артилерії, покладаючись тільки на власні сили й можливість. Наслідок був жахливий: з більш як 800 бійців та офіцерів вціліло... п'ятеро. Багатьма тисячами життів оплачено й визволення 6 листопада 1943 р. Києва. Ворог був ще сильний і чіплявся за кожен метр української землі. Але ніякі перешкоди і труднощі не могли вже спинити Червону Армію, яка нарощувала могутність своїх ударів по ворогу.

24 грудня почався загальний наступ на Правобережній Україні, у якому взяли участь найбільші fronti — Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські. Бойові дії розгорнулися на 1400-кілометровій смузі — від Полісся до берегів Чорного моря. Найважливішою своїми воєнополітичними результатами була Корсунь-Шевченківська операція 1-го і 2-го Українських фронтів (25 січня — 17 лютого 1944 р.). У ній було оточено і розгромлено вороже угруповання з 10 дивізій та однієї бригади — 55 тис. гітлерівців загинули, більш як 18 тис. — потрапили в полон. Були створені передумови для вигнання ворога з території Правобережної України.

В січні — квітні 1944 р. війська 1-го Українського фронту провели Луцько-Ровенську операцію, а 2-го Українського — Умансько-Ботошанську. Від ворога було очищено значну частину Правобережної та За-

хідної України. 26 березня 1944 р. радянські війська перейшли державний кордон з Румунією, а 8 квітня — з Чехословаччиною.

Важкими були бої за визволення країн Центральної та Південно-Східної Європи. Ворог чинив шалений опір, намагався переходити у контрнаступ. 4 червня 1944 р. під Яссами (Румунія) видатний подвиг здійснив 44-річний воїн 50-ї Запорізько-Кіровоградської стрілецької дивізії Роман Сміщук. Рота, в якій він служив, потрапила в оточення і зайняла кругову оборону. На її позиції наступали 16 танків і батальйон піхоти. У цей критичний момент, виявивши виняткову мужність, Р. Сміщук почав кидати в ходову частину танків, що наближались, гранати й пляшки з запальною сумішшю. Так він знищив один за одним шість п'ятдесятитонних танків. Рота була врятована, а Р. Сміщук — удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Успішно розгортався наступ і на півдні республіки. Нищівної поразки фашистським військам було завдано в районі Кривого Рога — Нікополя, Березнигуватого — Снігурівки. 10 квітня ворога вибили з Одеси. Водночас, прорвавши добре укріплену оборону противника, війська 4-го Українського фронту та Приморської армії розгромили вороже угруповання на Кримському півострові. 9 травня 1944 р. після кровопролитного штурму було визволено Севастополь.

У ході весняно-літньої кампанії продовжувала вдосконалюватися погодженість, чітка координація дій партизанських формувань з регулярними військами. Партизанський рух виявився спроможним вирішувати складні оперативні завдання військового командування. Найбільшого поширення ця бойова взаємодія набула в ході битви за Україну в 1943—1944 рр. Істотно впливала на розв'язання важливих оперативних завдань командування масова диверсійна діяльність партизанів на комунікаціях противника, що посилювалася під час великих наступальних операцій. Якщо в 1942 р. на території України здійснено 260 залізничних диверсій, то в 1943—1944 рр.— у 15 разів більше. Німецькі війська на фронті недорахувалися тисяч ешелонів з бойовою технікою, пальним.

Виявом зміцнення бойової співдружності партизанів з Червоною Армією було розгортання у ворожому тилу розгалуженої розвідувальної роботи партизанських формувань. Недарма партизанів називали у військових штабах «наші очі та вуха». Підпорядкувавши свої дії планам військового командування, партизани брали участь у боях за оволодіння містами і великими селищами. У 1943—1944 рр. власними силами вони відбили у ворога 110 населених пунктів.

Нових успіхів у визволенні від ворога території України радянські війська досягли у другій половині 1944 р. 13—14 липня 1-й Український фронт почав наступ на Рава-Руському та Львівському напрямках проти сильного ворожого угруповання «Північна Україна». Розвиваючи наступ, війська фронту оточили в районі Бродів 8 ворожих дивізій. 38 тис. гітлерівців було вбито і 17 тис. взято у полон. Серед розгромлених ворожих з'єднань була й 14-та гренадерська дивізія «СС-Галичина», створена у складі вермахту мельниківської фракцією ОУН.

27 липня від ворога був визволений Львів. Але ще до виходу з міста німців тут за наказом лондонського емігрантського уряду Польщі почав діяти штаб Армії крайової (АК). Львів був поділений на дільниці, очолювані комендантами. На ратуші та на багатьох будинках вивішено червоно-білі прапори. У місті проводилися мобілізації до Армії крайової. Причому, оскільки польським повстанцям вдалося захопити німецькі склади, вони були одягнуті в мундири вермахта, озброєні німецькими карабінами. У місті почалося риття окопів, спорудження опорних пунктів оборони. Але ні з німецькими, ні з радянськими військами аківці в бій не вступали. Польські націоналісти заходилися провадити масові арешти і вбивства українських політичних діячів та

інтелігенції. Протягом трьох днів, аж доки радянські військові власті не знешкодили ці формування, ними було вбито 728 чол.

Хоч основна маса радянських військ з боями просувалася на захід, у їхньому тилу тривали бойові дії. З частинами Червоної Армії вступили в сутички збройні формування Української повстанської армії, створеної ОУН наприкінці 1942 р. Триденний бій з наступаючими радянськими військами вело 30-тисячне угруповання УПА в квітні 1944 р. під с. Гурби під Кременцем на Тернопільщині. Тривалими і жорстокими були фронтальні бої, які вели формування УПА проти Червоної Армії в Карпатах. Вояки УПА нерідко йшли в бій з пісню «Повстанський стяг», де, зокрема, були такі слова:

Повстанський стяг наш лопотить,
Червоно-чорний в бій скликає.
В крові купається земля —
Це Україна воскресає.

У ході Карпато-Ужгородської операції на початку жовтня 1944 р. завершилося визволення від фашистської окупації всієї території України в її довоєнних кордонах. На завершальній стадії цієї операції був очищений від військ противника Ужгород і 28 жовтня завершено визволення Закарпатської України. Але ціна цих перемог була високою. Лише у ході визволення західноукраїнських земель загинуло 527 тис. радянських воїнів.

Битва за визволення України, що тривала довгих двадцять два місяці і складалася з ряду великих операцій, у яких брало участь до половини живої сили й бойової техніки всіх діючих Радянських Збройних Сил, стала одним з найважливіших етапів на шляху до Перемоги. Червона Армія була вже далеко не тією, що в 1941—1942 рр. Вона мала достатньо першокласного озброєння, хоча й постійно потребувала боеприпасів, перевагу в живій силі, хоч і не в повній мірі навчений. Зрештою, армія набула цінного досвіду дво-трирічних боїв з умілим та стійким противником. Такі зміни у Збройних Силах були запорукою необоротності розвитку воєнно-політичних подій на користь Радянського Союзу. Своім визволенням Україна зобов'язана передусім ратній допомозі народів СРСР. Воїни Червоної Армії понад 100 національностей, більшість серед яких становили росіяни, виявили в боях за Україну видатний героїзм і стійкість.

У міру вигнання загарбників з української землі починалася відбудова народного господарства, міст і сіл республіки. Зрослий потенціал економіки СРСР, виняткове патріотичне піднесення народу України, викликане радістю визволення, створили необхідні умови для розгортання відбудовних робіт уже в ході війни.

Головна увага приділялася відбудові тих підприємств, транспортних магістралей, електростанцій, які найменш постраждали і могли бути використані в оборонних цілях. Для відбудови економіки, насамперед машинобудівних підприємств, держава виділила 18 млрд. крб.— суму, звичайно, недостатню. Але за умов війни, виділити більше коштів не було можливості. Справа ускладнювалася тим, що реєвакація майна підприємств, вивезених у тил в 1941—1942 рр., була цілком слушно визнана недоцільною. На Україну поверталися лише їхні колективи, та й то в неповному складі.

Виробничники, місцеві органи влади, які приступили до відбудови своїх підприємств, залізниць, виявили неабиякі кмітливості і винахідливість. За короткий час лише в донецько-придніпровському районі робітники на руїнах своїх шахт, заводів і фабрик зібрали близько 440 тис. одиниць обладнання і, полагодивши та скомплектувавши його, використали для відбудови підприємств. Питання, пов'язані із забезпеченням промисловості робочою силою, вирішувалися за допомогою примусово-мобілізаційних засобів. Уже на першому етапі відбудови на

будівельні роботи, у транспорт і промисловість було мобілізовано близько мільйона чоловіків та жінок, головним чином з села.

Піднесення, викликане вигнанням ненависного ворога, позитивно позначалося на ефективності трудового вкладу робітників і селян у відбудову. Особлива увага приділялася в цей час так званому соціалістичному змагання, хоч існуючі тоді його різновиди були аж надто вже заформалізовані та забюрократизовані. Передовики-новатори Донбасу і Криворіжжя, яким створювалися найсприятливіші умови праці, Л. Т. Голоколосов, О. Д. Кеда, І. І. Панащатенко, О. І. Семиволос та інші виступили зачинателями руху за високий виробіток продукції. На машинобудівних підприємствах дістав поширення новаторський метод Є. П. Агаркова.

Від чоловіків прагнули не відставати у відбудовних роботах жінки, які становили понад 50% усіх працівників. У Донбасі шахтарські спеціальності опанували понад 1000 дівчат, 600 з них отримали звання «Майстер вугілля».

Тим часом загальна продуктивність праці залишалася невисокою. Однією з основних причин цього було вкрай незадовільне матеріально-побутове становище населення. Карткова система могла забезпечити лише найнижчий, напівголодний прожитковий рівень. Ще гострішою була житлова проблема. У республіці 10 млн. людей животіли без житла. Тільки в Києві, населення якого скоротилося в кілька разів, 50 тис. жителів жили в землянках та бліндажах, залишених військами. Усі ці злигодні і страждання люди зносили з великим терпінням. Адже вони мріяли, що після війни відбудуться докорінні зрушення у бік пом'якшення соціально-політичного ладу, сподівалися на відміну колгоспної системи в її кріпосницько-сталінському варіанті.

Результатом самовідданої праці українського народу була відбудова на кінець війни майже 30% довоєнних виробничих потужностей промисловості. Україна стала, по суті, прифронтовою матеріально-технічною базою діючої армії. Деяко повільніше ставали на ноги сільське господарство, установи науки й культури, житловий фонд та комунальне господарство міст і сіл.

Надзвичайно складно проходили відбудовні процеси в західних областях України. Тут дії місцевих партійних і радянських органів мали на меті форсоване втягнення західноукраїнських земель в загально-республіканське і загальносоюзне русло господарського та суспільного життя. При цьому вживалися жорсткі, аж до репресій, методи соціально-економічних перетворень.

Місцеве населення, яке дедалі більше зневірювалося в можливості реалізації ідеї «самостійної України», в націоналістичних проводирях, почало схилятися на бік Радянської влади, що могла забезпечити стабільне становище в краї, мирне життя й працю. Збройні ж формування Української повстанської армії, яка за весь час її існування разом з учасниками підпілля перевищувала 400 тис. чол., взаємодіючи з бійками в селах, намагалися всіляко перешкодити утвердженню Радянської влади в краї, проведенню її соціально-економічних і політичних заходів. Це призвело до різкого загострення братовбивчої громадянської війни. Об'єктом терору «служби безпеки» ОУН ставали всі, хто виявляв готовність співробітничати з органами влади. Терористи вчинили 14,5 тис. диверсій і актів терору. Від їхніх рук загинуло не менш як 30 тис. партійних і радянських працівників, військовослужбовців, велика кількість місцевих жителів-українців та близько 40 тис. польського населення.

Потерпали люди не тільки від дій оунівців, а й від жорстоких, часто незаконних репресивних акцій беріївського карального апарату. Його дії проти ОУН — УПА безпідставно поширювалися на значну частину мирного населення. За офіційними даними понад 200 тис. місцевих жителів було незаконно депортовано до сумнозвісного ГУЛАГу.

Хоч у розпорядженні істориків ще й досі немає узагальнених відомостей про втрати формувань ОУН — УПА за весь період боротьби, однак з документів відомо, що з лютого 1944 по 1 липня 1945 р. в західноукраїнському регіоні було вбито 92,8 тис., затримано 96,5 тис., здалося органам держбезпеки та внутрішніх справ 41,8 тис. учасників цих формувань (17,4 тис. з них заарештовано). Бандерівщина, як і споріднені з нею явища — сталінщина й гітлерівщина, властиві епосі тоталітаризму, та криваві ексцеси, що їх супроводжували, залишилися жахливим спогадом у пам'яті народній, суворим застереженням для сучасників та прийдешніх поколінь народу України.

Вигнавши фашистів за межі СРСР, Червона Армія перейшла кордон і внесла вирішальний вклад у визволення від фашистів народів країн Європи. Неперевершену звитягу виявляли радянські воїни під час штурму головної цитаделі «третього рейху». Серед воїнів багатьох національностей, що в цих боях стали Героями Радянського Союзу, було й 110 українців та уродженців України і поміж них — незвичайна людина: уродженець с. Козацьке на Херсонщині командир 175-ї Уральсько-Ковельської стрілецької дивізії генерал-майор З. П. Видриган. Ветеран Збройних Сил, він був активним учасником оборони Києва, брав участь у вигнанні ворога з Білорусії, Польщі. За вміле керівництво військами, особисту мужність і героїзм З. П. Видриган удостоєний 22-х урядових нагород. Письменник Е. Г. Казакевич присвятив йому — своєму бойовому командирові — чимало сторінок повісті «Зірка» та роману «Весна на Одері». Хоробро билися проти фашистів і сини генерала. Лютчик-винищувач М. З. Видриган, пройшовши бойовий шлях від Сталінграда до Праги, здійснив 626 бойових вильотів, провів 57 повітряних боїв, збив 16 літаків ворога. Батьківщина відзначила його бойові заслуги званням Героя Радянського Союзу. Учасник оборони Москви командир роти О. З. Видриган героїчно загинув у бою в січні 1942 р. Посмертно був удостоєний найвищої нагороди — ордена Леніна.

Всесвітньо-історична Перемога Радянського Союзу над фашистською Німеччиною та її союзниками переконливо продемонструвала незламну волю радянських народів, серед них українського, до свободи й незалежності. Український народ дав Збройним Силам СРСР мільйони воїнів. За даними Головної редколегії Республіканської «Книги пам'яті», на фронті загинуло близько 3-х млн. українців та уродженців України, бійців і командирів Червоної Армії та Військово-Морського Флоту. Як і всі радянські люди, народ України приніс на вівтар Перемоги небувалі жертви — кожний п'ятий житель республіки загинув з вини фашистських агресорів. Мучеництво й подвижництво українського народу дістало міжнародне визнання, коли у 1945 р. Україна разом з іншими учасниками антигітлерівської коаліції виступила фундатором Організації Об'єднаних Націй. Того ж року Закарпатська Україна увійшла до складу Української РСР, завершивши багатотисячний процес формування соборної України.

Витримавши найтяжчі воєнні випробування, помножені непростими помилками і злочинствами сталінського режиму, український народ разом з іншими народами СРСР тяжкою і виснажливою працею почав готувати необхідні умови для повоєнного відродження.

Одержано 07.02.91.

В статье под углом зрения новой информации рассматриваются наиболее сложные проблемы истории Украины в период Великой Отечественной войны.

Новий погляд на проблему

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.)*

У розділі йдеться про політику сталінщини щодо західноукраїнської інтелігенції в другій половині 40-х років. Цей час, що на міжнародній арені дістав назву періоду «холодної війни», ознаменувався у Радянському Союзі, зокрема в УРСР, посиленням ідеологічної реакції, розгортанням наступу на інакомислячих, черговими хвилями вишукування «контрреволюціонерів» та «націоналістів». У складних умовах західноукраїнського регіону ці процеси мали свою специфіку.

Соціальна та економічна модернізація регіону, що розпочалася ще восени 1939 р., була перервана Великою Вітчизняною війною, яка завдала його народному господарству величезних збитків. Відродження й дальший розвиток на цих землях у повоєнний час відбувалися прискореними темпами насамперед завдяки допомозі східних областей УРСР, інших республік Радянського Союзу. Завдяки цьому промислове виробництво західного регіону України вже 1947 р. досягло довоєнного рівня, а 1950 р. вдвічі його перевищило.

Радикальні перетворення потребували значної кількості кадрів висококваліфікованих інженерно-технічних працівників та робітників. Гостра потреба в них була викликана насамперед аграрно-сировинним характером економіки Західної України, що сформувався ще до возз'єднання. На початок 1945 р. промисловості регіону бракувало 100 тис. кваліфікованих робітників, внаслідок чого на 1 грудня того ж року лише у Львові простоювало 40,9% обладнання¹. Становище ускладнювалося й тим, що переважну більшість складу ІТП та кваліфікованих робітників становили поляки. Як відомо, 9 вересня 1944 р. уряд УРСР (як і керівництво Білорусії, а 22 вересня й Литви) уклав з Польським Комітетом Національного Визволення угоду про взаємний обмін населенням. Внаслідок цього з 15 жовтня 1944 р. до серпня 1946 р. до УРСР з Польщі прибуло 482 880, а виїхало 810 415 осіб². Зокрема, у Львові 1945 р. працювало близько 18 тис. робітників, з них 10 тис. (56%) записалися на виїзд до Польщі³. Зрозуміло, що це ще більше загострило кадрову ситуацію в західноукраїнському регіоні.

І хоча сама лише Львівська область мала змогу у повоєнний час дати промисловості 300 тис. осіб, але — вихідців із селян без будь-якої кваліфікації⁴. Отже, єдиним заходом була допомога робітників і спеціалістів із східних областей УРСР та інших регіонів Союзу, що мали навчати місцеву молодь робітничих професій. За роки четвертої п'ятирічки їх прибуло сюди близько 22 тис.

Радикальні перетворення в промисловості регіону відбувалися у рамках сталінської тоталітарної системи. Як кожна негнучка й недемократична система, вона насаджувала свої негативні якості й на нових західних територіях країни — в Прибалтиці, на західних землях Білорусії, України та Молдови. Звідси й ті аномалії, що мали місце у плануванні і кадровій політиці в промисловості Західної України. Зокрема,

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 1—5.

¹ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 470, арк. 12.

² Див.: Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.).— Киев, 1962.— С. 125—126.

³ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 249, арк. 26.

⁴ Див.: Богодист І. П. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, 1945—1950. — К., 1961.— С. 55.

не завжди при розташуванні промислових підприємств враховувалися історична специфіка і наявність робочої сили. Було б перебільшенням стверджувати, що всі без винятку новобудови регіону повоєнного часу вкрай були необхідні саме тут. До того ж, переведення кваліфікованих кадрів із східних областей УРСР, інших республік відбувалося переважно за традиціями того часу — авторитарно, не враховуючи бажань людей, яких відривали від звичного оточення, житла, родини*. Все це спричинило велику плінність кадрів, породжувало у приїжджих упереджене ставлення, а то й зверхність до місцевих мешканців.

Без вагань ці самі методи переносилися й на сфери науки, культури та освіти. Так, на базі вже сформованих театральних колективів східних областей республіки створювалися нові театри в західному регіоні. Наприклад, Чернівецький державний український музично-драматичний театр було організовано на базі Харківського театру Революції. 1944 р. ухвалено рішення про переведення Київського державного єврейського театру до Чернівців. Того ж року Київський та Харківський театри юного глядача, що в евакуації діяли як Український об'єднаний театр юного глядача ім. О. М. Горького, було направлено до Львова. 1945 р. на постійну роботу до Луцька перевели Миргородський музично-драматичний театр, до м. Чорткова (Тернопільська обл.) — Охтирський драмтеатр Сумської області, до м. Хотина (Чернівецька обл.) — Кременчуцький пересувний драматичний театр ім. І. П. Котляревського, Станіславський обласний музично-драматичний театр було об'єднано із Золочівським пересувним драмтеатром Харківської області. 1946 р. в м. Мукачевому (Закарпатська обл.) створили обласний російський драмтеатр, що його започаткував випуск Московського державного інституту театального мистецтва ім. А. В. Луначарського⁵. Колектив Мелітопольського театру, який повернувся з евакуації, було направлено на роботу до Ровенського обласного театру⁶. Крім того, до Львова на постійну роботу направили Запорізький драматичний театр ім. М. Заньковецької та Одеський російський драмтеатр Радянської Армії, а в Ужгороді два роки (1945—1947) працював Запорізький музично-драматичний театр ім. М. О. Щорса⁷.

Всі ці кадрові переміщення скоріше нагадували пересування пішаків на шахівниці. Місцеві артистичні сили й традиції нехтувалися. Вочевидь йшлося про насадження так званого «реалістичного» мистецтва замість «занепадницького», «буржуазного», речником якого нібито виступали західноукраїнські актори.

Важливу роль у розвитку народної освіти в західних областях республіки у повоєнний час відіграли вчителі зі східних областей України. Так, навесні 1945 р. всі випускники вузів УРСР зі спеціальності «Історія» дістали призначення на роботу до шкіл західного регіону⁸. І, як нам здається, це сталося не випадково: викладання «найбільш ідеологічного» предмета, мабуть, не завжди довіряли місцевим кадрам, що дістали підготовку за буржуазної Польщі.

У березні 1950 р. в західних областях УРСР працювали 49 553 вчителі, з них 17 791 (35,9%) — з місцевого населення⁹. Всього ж протя-

* Водночас адміністративні методи застосовувалися також і під час проведення «органбору» західноукраїнського населення на відбудову промислових об'єктів у східних районах республіки. Наприклад, в Чернівцях наприкінці 1944 р. міліція влаштувала нічні облави з метою відбору робочої сили для Донбасу. Були випадки, коли людей забирали просто з вулиці (ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 183, арк. 37).

⁵ Див.: Рад. селянин.— 1946.— 7 квіт.; ЦДАЖР УРСР, ф. 4763, оп. 1, спр. 10, арк. 107, 114; спр. 20, арк. 38, 49—51; спр. 44, арк. 42.

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 75, спр. 85, арк. 108.

⁷ Див.: Мартинюк А. І. Життєдайна сила братерства.— Львів, 1984.— С. 47; ЦДАЖР УРСР, ф. 4763, оп. 1, спр. 74, арк. 167.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 61, арк. 83.

⁹ Там же, спр. 780, арк. 113; спр. 781, арк. 315.

гом 1944—1950 рр. лише до сільської місцевості регіону було надіслано зі східних областей республіки майже 44 тис. педагогів¹⁰. Чимало з них загинуло від рук бандерівців, дехто, не витримавши важких умов праці та незвичного оточення, повертався назад. Значна ж частина залишилася на місці, віддаючи свої знання та працю вихованню не одного покоління учнів. Зазначимо, що направлення такої великої кількості вчителів було об'єктивно зумовленим, оскільки в повоєнний час у регіоні формувалася широка мережа загальноосвітніх шкіл.

І все ж таки в цілому визначальною рисою кадрової політики у західних областях у той час була недовіра до місцевих кадрів. Всі більш-менш відповідальні посади обіймали немісцеві¹¹. І хоча серпневий (1946 р.) Пленум ЦК Компартії України наголошував на необхідності «забезпечити в західних областях більш широке висування на керівну роботу людей з місцевого населення, відданих Радянській владі»¹², воно проводилося (якщо проводилося) переважно на другорядні посади, насамперед у сільській та районній ланках. Так, 1946 р. з 16 129 номенклатурних посад в західних областях України місцевими мешканцями було заміщено лише 2097, тобто 13%, зокрема, в Станіславській області — 7,6%, Волинській — 10,8%, Львівській — 12,1%, Ровенській області — 12,6% посад¹³. Того ж року в обласних відділах культосвітніх закладів регіону з 61 керівної посади місцеві обіймали лише 2, у районних, відповідно, — з 310 співробітників місцевими були лише 18. Як правило, місцеві уродженці займали посади завідуючих сільськими клубами й хатами-читальнями та сільськими бібліотеками, де становили 85—90% усіх працівників¹⁴.

Така ж ситуація склалася не лише у культосвітній, а й в усіх сферах суспільно-політичного життя регіону. Довідка про керівний склад працівників у західних областях України, підготовлена Міністерством смакової промисловості УРСР, свідчить, що в 1947 р. з 9 керуючих трестами не було жодного місцевого працівника, із 7 головних інженерів — також жодного, зі 137 директорів підприємств — лише 17 (12,4%), з 19 директорів радгоспів — 1 (5%) тощо¹⁵. Однак якщо керівні посади в народному господарстві обіймали кваліфіковані спеціалісти, яких справді бракувало в західноукраїнських областях, то на відповідальній партійній, радянській, комсомольській, профспілковій роботі, а також у галузі культури було чимало номенклатурних працівників, що не дістали ніякої систематичної освіти¹⁶.

Саме такий тип апаратчиків уособлював тодішній секретар Львівського обкому КП(б)У І. С. Грушецький (1904—1982). Він належав до того покоління радянських керівників, якісний стрибок у кар'єрі яких пов'язаний з «кадровою революцією» кінця 30-х років, коли формувалася новий державний апарат замість старого, фактично знищеного

¹⁰ Див.: Михайлов В. А. Формирование интернационалистского сознания.— Львов, 1983.— С. 128.

¹¹ Хоча понад 30 місцевих жителів у той час обрано депутатами Верховних Рад СРСР та УРСР, реальної влади та помітного впливу на перебіг подій вони не мали. Це був звичайний камуфляж. Однак і за тих умов депутати з місцевих прагнули зробити все від них залежне, щоб відстояти інтереси західноукраїнського населення. Особливої поваги заслугове діяльність депутата Верховної Ради СРСР С. В. Стефаніка (1904—1981), який чимало зробив у часи хрущовської «відлиги» для реабілітації безпідставно репресованих громадян Західної України.

¹² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 162.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 725, арк. 5.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4762, оп. 1, спр. 34, арк. 92.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 75, спр. 198, арк. 4.

¹⁶ Сучасні дослідники відзначають, що вже напередодні війни внаслідок масових репресій знизився творчий потенціал суспільства (Див.: Хлевнюк О. XVIII партконференція: Время, проблемы, решения // Коммунист.— 1988.— № 1.— С. 29). У повоєнний час ситуація загострилася. Так, у 1948 р. 53,8% секретарів обкомів Компартії України, тобто лише кожний другий, мали вищу освіту. (Див.: Комуністична партія України в цифрах.— К., 1988.— С. 121).

репресіями¹⁷. І хоча «керувати» І. С. Грушецький почав ще 18-річним юнаком у комітеті незаможних селян, далі районного рівня протягом 15-ти років він не зміг просунутися. Мабуть, це була об'єктивна межа його здібностей за звичайних умов. Лише у грудні 1937 р. починається його карколомне сходження щаблями адміністративної драбини: Дніпропетровський облвиконком та обком партії, Станіславський, Чернівецький обкоми КП(б)У, де він обіймав посади секретарів... На початку 1944 р. його було призначено секретарем Львівського обкому. Щоправда, диплом про вищу освіту І. С. Грушецький спромігся здобути лише у 1957 р. (без відриву від керівництва, а працював тоді першим секретарем Волинського обкому партії, скінчив ВПШ при ЦК КПРС)¹⁸.

Втім брак освіти й освіченості керівники такого типу, як правило, надолужували за рахунок непохитної твердості у проведенні «генеральної лінії», величезної впевненості (чи скоріше самовпевненості) у своїй «історичній» правоті, безпомилковості.

Типовий образ сталінського «мандарина» призову 1937 р. подає у своєму відомому творі В. Гроссман: «Він не брав участі у громадянській війні. Його не переслідували жандарми, й царський суд його ніколи не засилав до Сибіру. Доповіді на конференціях та з'їздах... читав він добре..., хоча писав доповіді не сам... Він був колись тямущий, дисциплінований юнак, прагнув вчитися..., проте його мобілізували на роботу до органів безпеки... Згодом його відзначили й послали на партійне навчання, а потім він був взятий на роботу до партійного апарату... Після тридцять сьомого року він зробився секретарем обкому партії, як казали, — господарем області.

Слово його могло вирішити долю завідуючого університетської кафедри, інженера, директора банку, голови професійної спілки, селянського колективного господарства, театральної вистави»¹⁹.

Чимало дров наламали такі керівники у повоєнний час в західному регіоні України, спричинивши розпалювання недовіри до місцевої інтелігенції*. Один із цієї «когорти» — секретар Володимир-Волинського райкому КП(б)У Моренко заявив: «Місцеві люди, висунуті на керівну роботу, вимагають багато уваги до себе, з ними багато клопоту. А прислані із східних областей мають досвід, і з них можна більше спитати»²⁰.

¹⁷ «На Україні ніби Мамай пройшовся»,— згадував тодішні кадрові гекатомби М. С. Хрущов. Сталінська «кадрова революція» винесла на вершини влади обмаль справжніх державних мужів. Абсолютна ж більшість осіб, що саме тоді опинилися біля керма, за нормальних, спокійних умов ніколи не досягнули б високих посад у суспільстві, оскільки не мали для цього відповідних даних. Анекдотом звучить нині згадка М. С. Хрущова про тогочасного (1938—1939) Голову РНК УРСР Д. С. Коротченка (1894—1969): «Коротченко був неохайний у словах. Він забував прізвища навіть найближчих осіб, багато що плував». На XVIII з'їзді ВКП(б) (1939 р.) чимало делегатів закінчували промови погрозами на адресу Японії: мовляв, ми покажемо цим самураям. Втім для Коротченка це слово було надто «складне», згадував М. С. Хрущов. «...Тому він свій виступ завершив так: «Ми цим самураям жадимо перцю!». Так і лишився «самураєм». Сталін його інакше й не називав, аж до смерті» (Див.: Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопр. истории.— 1990.— № 5.— С. 47, 49).

¹⁸ Див.: Гордієнко Л. М., Харчук О. В. І. С. Грушецький: До 80-річчя з дня народження // Укр. іст. журн.— 1984.— № 8.— С. 135—136.

¹⁹ Гроссман В. Жизнь и судьба: Роман.— Кишинев, 1989.— С. 86—87.

* Невисокий пересічний рівень цієї надісланій зі Сходу номенклатури констатував серпневий (1946 р.) Пленум ЦК КП(б)У. В його рішенні зазначалося, що «ЦК та обкоми КП(б)У східних областей при доборі кадрів для західних областей допустили значні помилки, які полягають у тому, що на керівну роботу направлялися особи, підібрані поспіхом, без достатньої перевірки їхніх ділових та політичних якостей... Тому на керівну роботу до західних областей потрапляли часто політично малограмотні, а іноді випадкові люди, які виявилися на практиці неспроможними згуртувати трудящих навколо партійних і радянських органів та організувати їх на ліквідацію наслідків німецької окупації й банд українсько-німецьких націоналістів» (ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 725, арк. 4).

²⁰ Цит. за: Правда.— 1946.— 23 авт.

Коли 1946 р. в республіці розгорнулася чергова кампанія «боротьби з українським буржуазним націоналізмом», той же І. С. Грушецький на серпневому Пленумі ЦК КП(б)У 1946 р. звинуватив у лібералізмі навіть ЦК Компартії України, що певною мірою прагнув пом'якшити ставлення місцевих завзятих адміністраторів до західно-української інтелігенції. Річ у тім, що 1946 р. у Львівському університеті за ініціативою обкому партії відбулося спільне засідання кафедр історичного факультету, на якому було піддано «критиці» історичну концепцію М. С. Грушевського, а разом й «антимарксистські погляди» на історію України І. П. Крип'якевича та інших львівських істориків. «Але, коли це стало відомим Управлінню пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, — говорив І. С. Грушецький в своєму виступі, — нас застерegli, чи не різко ви ставили питання про помилки Крип'якевича, адже Крип'якевич та інші пройшли буржуазну школу, й наше завдання виховувати їх в дусі марксо-ленінської теорії та підходити до них обережно»²¹.

Сам І. С. Грушевський, мабуть, вважав, що для «більшовицької критики» немає й не повинно бути меж*. Головним об'єктом цькування було зроблено І. П. Крип'якевича, лідера львівської історичної школи, який у повоєнний час був деканом історичного факультету Львівського університету і очолював місцевий відділ Інституту історії України АН УРСР. Вишукування й викриття «внутрішніх ворогів» розпочалося також у всіх академічних установах гуманітарного профілю у Львові. Згідно з постановою № 1859 Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1946 р. у Львові були ліквідовані відділи інститутів української літератури, історії України та економіки АН УРСР. Наукові працівники львівських академічних установ лишилися без роботи. Дехто з них шукав засобів для існування на погано оплачуваних посадах у музеях, дехто (як відомий галицький історик М. М. Кордуба (1876—1947)**) в швидкому часі пішов у небуття. Частина ж львівських науковців було депортовано до Києва на «почесне заслання». Так,

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 727, арк. 137—138.

* Саме ця точка зору взяла гору на серпневому Пленумі ЦК КП(б)У 1946 р., який закликав у своїй постанові «піддати критиці буржуазно-націоналістичні перекручення історії України Грушевським та його «школою». Публікувати в газетах і журналах статті, що показують наукову неспроможність і політичну шкідливість історичних концепцій Грушевського» (Див.: Комуністична партія України в резолюціях...— Т. 2.— С. 163).

** 17 травня 1947 р. «Вільна Україна» надрукувала «Листа до редакції»: «Від усієї сім'ї покійного Мирона Михайловича Кордуби складаю глибоку подяку колективам Львів. ун-ту ім. Ів. Франка та львів. установ Академії наук УРСР, друзям, знайомим та окремим особам, які віддали останню шану нашому дорогому Покійникові... Євгенія Михайлівна Кордуба, Львів, 16 травня 1947 р.» Ось так, мабуть, востаннє (хоча і в траурному контексті) з'явився на сторінках львівської преси прізвище колишнього закордонного співробітника Комісії історії Західної України ВУАН, професора Варшавського (1929—1939) та Львівського (1944—1947) університетів, працівника львівського відділу Інституту історії України АН УРСР (Див.: Пรีцак О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін.— 1990.— № 7.— С. 144—146).

У своєму виступі на серпневому Пленумі ЦК КП(б)У 1946 р. І. С. Грушецький таким чином охарактеризував промову М. М. Кордуби під час згаданого спільного засідання кафедр історії Львівського університету: «Проф. Кордуба в принципі заперечував будь-яку критику історичних поглядів Грушевського. Кордуба з обуренням говорив, що він не уявляє собі, як можуть українці критикувати свого земляка-українця, видатного громадського діяча й науковця Грушевського». З львівським першим секретарем солідаризувався й І. С. Зеленюк, секретар Чернівецького обкому: «Про Мирона Кордубу тут говорили лише як про львівського лектора, але... у нього є багато таких помилок, які не тільки не дозволяють йому читати (лекції — Авт.), але навіть і більше... У нього чимало записок, спогадів і тверджень, які відверто виступають проти українського народу, які відверто спрямовані проти наших заходів» (ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 727, арк. 136, 282—283).

Лише неблаганна смерть «врятувала» М. М. Кордубу від неминучих репресій, але його прізвище та наукову спадщину поглинули хвилі чергової кампанії «боротьби з буржуазно-націоналістичними перекрученнями історії України», й донедавна його науковий доробок перебував на полицях «спецхранів».

І. П. Крип'якевич з 12 вересня 1946 р. був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР²².

З осені 1946 р. хвиля звинувачень на адресу І. П. Крип'якевича зросла. Приводом до цієї кампанії послужила публікація окремих праць науковця в окупованому гітлерівцями Львові*. Втім це була лише зачіпка. Справжні ж цілі інспіраторів кампанії були значно далекосіянішими. Адже йшлося не лише про чергове «викриття» «буржуазно-націоналістичної школи Грушевського» та його учнів і послідовників (справжніх та вигаданих) в українській історіографії²³, а про приборкання інтелігенції республіки взагалі, що, як і більшість населення Радянського Союзу в перші повоєнні роки, плекала надії на лібералізацію режиму. Перекреслити ці сподівання мало на меті не лише «друге пришествя» Л. М. Кагановича, який у березні — грудні 1947 р. знову очолив ЦК Компартії України, а й ряд «ідеологічних» постанов ЦК КП(б)У, що мавпували відповідні рішення ЦК ВКП(б): «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури»» (24 серпня 1946 р.); «Про журнал «Вітчизна»» (1 жовтня 1946 р.); «Про репертуар драматичних і оперних театрів та заходи до його поліпшення» (2 жовтня 1946 р.); «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня 1947 р.) тощо.

Особливе місце в повоєнній кампанії ідеологічного «виховання» відводилося населенню західного регіону республіки і, зокрема, західноукраїнській інтелігенції. «Ми не можемо забувати..., що з приєднанням західних областей України до складу населення республіки влилося кілька мільйонів робітників і селян, які не пройшли складного й важкого шляху боротьби за радянську владу та її зміцнення і тільки прилучаються до справи соціалістичного будівництва... Там

²² Архів Інституту історії України АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 76, арк. 61. Хоча побутові умови інтернованих у Києві були далеко не блискучими (Див.: Дашкевич Я. Іван Крип'якевич — історик України // Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 12), принаймні свобода пересування не обмежувалася. На відміну від 30-х років, сталінська війна з інтелігенцією перейшла з «гарячої» в «холодну» стадію. Зокрема, коли в 1947 р. скерована проти І. П. Крип'якевича кампанія набула максимальної гостроти, він протягом майже 120 днів — третину року — перебував у Львові (наукові відрядження, відпустка, поїздки за сімейними обставинами) (підраховано авторами за: Архів Інституту історії України АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 93, арк. 30, 39, 60, 64; спр. 94, арк. 1, 28).

У травні 1948 р. київське інтернування І. П. Крип'якевича скінчилося. Він дістав можливість повернутися на Захід України. З початку 50-х років «акції» науковця пішли вгору: з 1953 р. по 1962 р. він очолював у Львові Інститут суспільних наук АН УРСР. Однак ідеологічного цькування, коли доводилося принизливо каятися в справжніх і вигаданих гріхах, І. П. Крип'якевич зазнавав майже до останніх днів свого життя. Так, у 1959 р. в республіканському історичному часопису з'явився його лист до редакції: «В № 6 «Українського історичного журналу» за 1958 р. опубліковано хронікальну замітку про вибори нових академіків і членів-кореспондентів Академії наук Української РСР. У цій замітці, опублікованій, до речі, без мого відому, серед ряду моїх праць названо «Історію української культури».

Вважаю за необхідне довести до відома читачів журналу, що згадана праця, яка вийшла з друку у Львові в 1937 р., була написана не з марксистських позицій і що висловлені в ній погляди я нині засуджую, як неправильні. І. П. Крип'якевич» (Див.: Укр. іст. журн. — 1959. — № 3. — С. 153).

* Питання з цими публікаціями ще й сьогодні остаточно не з'ясоване. Принаймні на спільному засіданні Вченої ради і колективу наукових співробітників Інституту історії України АН УРСР, яке відбулося 24—25 квітня 1947 р. й присвячувалося переважно критиці «школи Грушевського» в історіографії, Іван Петрович змушений був виступити з прилюдним каяттям. Він, зокрема, сказав: «Я розумію великі мої провини, які вважаються за мою діяльність в часи німецької окупації. Цілий ряд моїх робіт було видано в цей період, і я вважаю це великою моєю провиною... Я був під терором (під час окупації.— Авт.), як і багато інших, але я міг зламатись і міг не зламатись. Я зламався, і в цьому саме моя провина. Моя надія тепер в тому, що я зможу цю провину викупити» (Архів Інституту історії України АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 101, арк. 35).

²³ Див.: До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Більшовик України. — 1947. — № 8. — С. 1 — 10.

лише починається ламання старих уявлень і виховання соціалістичного світогляду», — відзначалося в передовій статті «Більшовика України». В ній також підкреслювалося, що «інтелігенція західних областей виховувалася в дусі буржуазно-націоналістичної ідеології та німецької орієнтації. Більшість її чесно служить народові, перебудовує свій світогляд. Проте частина її не відмовилась від своїх поглядів і, прикриваючись маскою лояльності до радянської влади, ...проводить і далі націоналістичну пропаганду»²⁴.

Серед тих, хто стояв за лаштунками тогочасної кампанії «викриття українського буржуазного націоналізму», ідеологічно її спрямовував та силкувався теоретично обґрунтувати, помітно вирізнявся Д. З. Мануїльський — переконаний сталініст, що в 1944—1953 рр. обіймав посади заступника Голови РНК (з 1946 р. — Ради Міністрів) і водночас міністра закордонних справ УРСР, був членом Політбюро ЦК КП(б)У (1944—1952)*. Безпосередню його участь у повоєнних ідеологічних репресіях засвідчують матеріали особистого фонду Д. З. Мануїльського, які зберігаються в ЦДАЖР УРСР. Він був чи не найосвіченішою особою в тодішньому республіканському партійно-державному керівництві (закінчив юридичний факультет Сорбонни, володів європейськими мовами), до того ж мав чималий досвід викриття «шпигунів і диверсантів» на міжнародній арені як відповідальний працівник сталінського Комінтерну: член Президії, секретар Виконкому та голова делегації ВКП(б) у Комінтерні (1922—1943 рр.).

«Методологічні» напрямні майбутньої кампанії «боротьби» проти українського буржуазного націоналізму, що розгорнулася у повоєнні роки в республіці, було закладено ще у відомій промові Дмитра Захаровича, виголошеній в січні 1945 р. перед вчителями західних областей України²⁵. У ній окремі слушні положення примхливо поєднувалися

²⁴ До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекочення історії України // Більшовик України.— 1947.— № 8.— С. 9.

* Ще 22 вересня 1922 р. Й. В. Сталін писав до В. І. Леніна, обстоюючи свій план «автономізації», що цей проект підтримує й «глибовий» націонал т. Мануїльський (тоді перший секретар ЦК КП(б)У) (Див.: Из истории образования СССР: Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик» к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 9.— С. 193, 195, 200)... У 1940 р. Д. З. Мануїльський був затверджений у званні професора кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР. Тоді ж йому було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук (без захисту дисертації). В 1945 р. Д. З. Мануїльський став дійсним членом АН УРСР із спеціальності «Загальна історія». За час від присудження докторського ступеня до «обрання» академіком ним були опубліковані такі праці: «Судьба нашей победы в ваших руках, товарищи красноармейцы и командиры» (М., 1942.— 16 с.), «Гитлеровская тюрьма народов» (М., 1943.— 24 с.), «О ненависти к врагу» (М., 1943.— 16 с.) та «Народ — герой, народ — воин» (М., 1944.— 15 с.). Здобутки Д. З. Мануїльського в царині історичної науки вже висвітлювалися в радянській історіографії (Див., напр.: Суярко Л. О. Дмитро Захарович Мануїльський.— К., 1979.— С. 56—72; Суярко Л. А. Д. З. Мануїльський: революционер, дипломат, ученый.— Киев, 1983.— С. 80—105; Антонович Д. І. Мануїльський як історик: До 100-річчя з дня народження // Укр. іст. журн.— 1983.— № 10.— С. 73—80). Та ці публікації були покликані глорифікувати наукові заслуги Д. З. Мануїльського. Насправді ж, абсолютна більшість його публікацій — то виступи і промови на конгресах та пленумах Комінтерну, тобто невисокого гатунку й відповідного політичного забарвлення публіцистика, яка не має нічого спільного з наукою (Див.: Основні наукові праці Д. З. Мануїльського // Суярко Л. О. Дмитро Захарович Мануїльський.— С. 108—110).

Звичайно, діяльність цієї людини не можна зводити лише до її причетності до репресій. Д. З. Мануїльський доклав чимало зусиль для міжнародного визнання України як члена ООН, був одним з фундаторів української радянської дипломатії після другої світової війни. За його ініціативою в Київському університеті було організовано факультет міжнародних відносин. Проте він, як один з творців і водночас жертва сталінської системи, несе відповідальність за організацію повоєнної хвилі наступу на українську інтелігенцію.

²⁵ Див.: Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини: Доповідь на нараді учителів західних областей України 6-го січня 1945 р.— К., 1946.— 24 с.

з пропагандистськими вигадками й лексикою сумнозвісних московських процесів 30-х років, як от: «Цілком відірвані від свого народу, українські націоналісти крок за кроком перероджувалися в *зрадницьку банду шпигунів, диверсантів, терористичних злочинців...*»²⁶ (виділено нами. — Авт.).

Архівні документи свідчать, що Д. З. Мануїльський доклав рук до наклепницьких звинувачень на адресу двох найвідоміших тогочасних істориків республіки — директора Інституту історії України АН УРСР М. Н. Петровського (1894—1951)^{*} та І. П. Крип'якевича. Так, у начерку схеми тез «Про боротьбу з буржуазно-націоналістичними перекрученнями історії України», підготовленому Д. З. Мануїльським у 1947 р., зазначалося, що у своїх наукових працях І. П. Крип'якевич «плазує на колінах перед польською шляхтою» і є «живим зразком лженауковців, які намагаються поставити історію українського народу на службу українському буржуазному націоналізму»²⁷. А далі йшло «теоретичне узагальнення»: «Примикаючи в минулому до школи Грушевського, виховані на лютій ненависті до українського народу, на догідливості й плазуванні перед іноземними імперіалістами, ці лженауковці безцеремонно... спотворювали факти, підганяли історичні події під потрібні їм контрреволюційні схеми й тим самим пристосовували історію українського народу до їх антинародних політичних цілей»²⁸.

У тогочасній кампанії «ідеологічного виховання» західноукраїнської інтелігенції й «критики» школи М. С. Грушевського не забули й про Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, яке в 1946—1947 рр. потрапило під «обстріл» республіканських адміністраторів від науки (на кшталт Д. З. Мануїльського) та пропагандистського апарату. Річ у тім, що в умовах розгортання «холодної війни» на міжнародній арені українські науковці, які опинилися на еміграції в західних зонах окупації Німеччини (у тому числі чимало колишніх членів НТШ), дістали можливість в 1947 р. відновити Товариство²⁹. Зрозуміло, що відповідь на відродження НТШ була традиційною для тогочасного республіканського пропагандистського апарату: почалося применшування історичної ролі НТШ в історії України, начіплення Товариству політичних ярликів тощо **.

²⁶ Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти...— С. 18.

^{*} Як і І. П. Крип'якевич, М. Н. Петровський був учнем академіка М. С. Грушевського. Наприкінці 1927 р. науково-дослідна кафедра історії України в Києві, якою керував М. С. Грушевський, зарахувала Миколу Неонівича (тоді викладача Ніжинського ІНО) на його прохання нештатним науковим співробітником, що був зобов'язаний підтримувати «реальний зв'язок» з кафедрою, тобто не менш як 4 рази на рік брати участь у її засіданнях, виступати з доповідями тощо (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 75).

Оце «непевне» наукове минуле й закидалося директорів Інституту історії України, який, «маючи серйозні помилки буржуазно-націоналістичного характеру в питаннях класової боротьби, національного руху на Україні, визвольної війни 1648—1654 рр. тощо,— не забезпечив боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму в історичній науці і керівництва науково-дослідною роботою над створенням марксистсько-ленінського курсу історії України» (Див.: До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Більшовик України.— 1947.— № 8.— С. 3). В жовтні 1947 р. його було знято з посади директора.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4669, оп. 1, спр. 23, арк. 49, 53.

²⁸ Там же, арк. 50.

²⁹ Див.: Енциклопедія українознавства : Словникова частина.— Париж ; Нью-Йорк, 1966.— Т. 5.— С. 1713; Кубійо вич В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. // Укр. історик.— 1973.— № 1—2.— С. 15.

** Про те, що тогочасний похід за применшення історичної долі НТШ був пропагандистською акцією часів «холодної війни», покликаною «відповісти» на відродження НТШ в еміграції, свідчить і власний виступ Д. З. Мануїльського у січні 1945 р., де є такі рядки: «Ми всі знаємо ту роль, яку відіграло в минулі часи Товариство імені Шевченка, утворене з громадської ініціативи, але хіба ж можна зрівняти цю громадську ініціативу з тими великими засобами впливу на розвиток культури, якими володіє наша українська держава» (Див.: Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти...— С. 8). Отже, тоді Дмитро Захарович оцінював НТШ більш-менш зважено, майже «ліберально».

У начерку директиви ЦК КП(б)У «по складанню наукового курсу історії української літератури» (1946 р.), в написанні якого взяв участь Д. З. Мануїльський, наголошувалося на потребі «викрити» «націоналістичну теорію» про те, нібито Галичина і Львів наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. були «українським П'ємонтом». В цьому ж документі подавалася й «методологічна» оцінка, якою літературознавцям та історикам слід було неухильно керуватися надалі: «...Австро-німецька реакція підтримувала і субсидювала буржуазно-націоналістичні організації і установи на зразок Наукового товариства ім. Шевченка, газети «Діло»..., що мали своїм завданням ідеологічне оброблення українського населення з метою відриву України від Росії і підкорення її німецькому владарюванню. Цим цілям відповідав ідеологічний зміст діяльності Товариства ім. Шевченка, керованого Грушевським, яке впродовж 20 років пропагувало расизм, шовінізм, фальсифікувало історію українського народу, його культуру й літературу». На думку Д. З. Мануїльського, ці «хибні» погляди щодо історичної ролі НТШ слід було викривати рішучіше, оскільки діяльність Товариства користується повагою «в певних колах української інтелігенції, особливо в західних областях України»³⁰.

Відповідно до цієї директиви ЦК КП(б)У було влаштовано серію «акцій» щодо «викриття» «справжнього обличчя» Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові й відповідного «виховання» західноукраїнської інтелігенції. Характерний щодо цього виступ Я. Галана, який був тоді «коліщатком і гвинтиком» пропагандистської машини УРСР *. У промові на міській нараді інтелігенції Львова 27 січня 1947 р. він взявся за невдячну справу — спростування двох «легенд», «які кружляють між галицькою інтелігенцією і селянами, а також і багатьма робітниками, — ці дві легенди: Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка і українська кооперація...»³¹. Властиво, письменник своїми словами переказав директивні вказівки ЦК КП(б)У стосовно історичної ролі НТШ. «Грушевщина не випадкова тут (тобто на Західній Україні.— Авт.), вона зв'язана з австрійською імперіалістичною політикою, — сказав, зокрема, Я. Галан. — Наукове Товариство імені Тараса Шевченка з таким політичним обличчям, яке носив Грушевський, було потрібне австрійському уряду у зв'язку з його експансією на Сході. Фактична антиросійська тенденція, якою було проникнуто керівництво Товариства..., грала і відіграла тоді для австрійського уряду велику позитивну, в інтересах Австрії, роль...»³².

Звичайно, при цьому далися взнаки не лише пропагандистські вказівки «згори». Певну роль відігравав і власний життєвий досвід Я. Галана, оскільки 1936 р. він особисто зіткнувся з негативним ставленням керівництва та провідних науковців Товариства до участі в Антифашистському конгресі діячів культури у Львові (про що йшлося вище). Втім і за цих умов письменник не забув відзначити й заслуги НТШ. В тому ж виступі 27 січня 1947 р. він зауважив: «Наукове Товариство імені Тараса Шевченка має свої заслуги, мабуть, ніхто не буде заперечувати. Те саме, що членами цього Товариства був Іван Франко і Гнатюк, вже замовчувати не можна»³³.

Згодом політизоване ставлення до оцінки історичної ролі Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, нав'язане сталіністським пропагандистським апаратом у часи «холодної війни», стало хрестоматій-

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4669, оп. 1, спр. 43, арк. 15.

* Зрозуміло, що Я. Галан як львівський кореспондент республіканського офіційного — газети «Радянська Україна» — змушений був виступати на подібних ідеологічних «активах» так, як того вимагало керівництво. Проте згодом (у вересні 1948 р.) прагнення Галана зайняти більш-менш незалежну позицію привело до звільнення його з посади.

³¹ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 331, арк. 15.

³² Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 331, арк. 16.

³³ Там же.

ним для радянської історіографії, яка до недавнього часу в діяльності НТШ виділяла насамперед два ідейно-політичні напрями (саме ідейно-політичні, а не наукові!) — «демократичний» на чолі з І. Я. Франком та В. М. Гнатюком й «буржуазно-націоналістичний», ідеологом якого, звичайно ж, проголошувався М. С. Грушевський³⁴.

Для розуміння складних процесів, що відбувалися у суспільно-політичному житті республіки в другій половині 40-х років, зокрема на Західній Україні, важливо проаналізувати роль Спілки радянських письменників України, що як невід'ємна складова сталінської адміністративно-командної системи в УРСР значною мірою спричинилася до розгортання ідеологічних репресій проти інтелігенції.

Постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» започаткувала стрімке інтегрування письменників СРСР, які до того часу зберігали певну незалежність, в сталінську тоталітарну систему. Місце, яке відводилося у ній літераторам, чітко визначив сам Сталін 26 жовтня 1932 р. під час зустрічі з письменниками у О. М. Горького, назвавши їх «інженерами людських душ»³⁵. «Суцільна колективізація» в літературі завершилася в 1934 р. з утворенням Спілки радянських письменників. Ліквідація або фактичне удержавлення колишніх кооперативних письменницьких видавництв (така доля спіткала, наприклад, у 1933 р. харківський «Рух»), перетворення всіх літературних газет і журналів на органи Спілки, яку контролював відповідний відділ ЦК ВКП(б) (на Україні — ЦК КП(б)У), спричинилися до ідеологічної заангажованості літераторів, їхньої залежності від вказівок «згори». Органічна ж єдність членства у Спілці письменників та Літфонді зробила ідейно-матеріальну залежність митця від сталінської держави майже стовідсотковою («майже» тому, що і за цих умов дещо все ж таки писалося «в стіл», без надії на публікацію в швидкому часі і гонорар).

Та не лише організаційні маніпуляції й матеріальна залежність від держави перетворили союзу Спілку «інженерів людських душ» та її республіканські філії на слухняне знаряддя сталінської системи. Давалися взнаки й репресії 30-х років, які забрали життя або ж на тривалий час вилучили з літературного процесу сотні письменників, у тому числі на Україні*.

Таким чином, вже напередодні Великої Вітчизняної війни становище письменника в СРСР кардинально відрізнялося від місця у суспільстві його закордонного колеги. Є. Путрамент, який у січні 1941 р. приїхав зі Львова до Києва, відзначив особливе ставлення до письменника. У мемуарах він яскраво передав свої тодішні враження з цього приводу: «Так в Іспанії ставляться до кожного тореадора... Виникало то з багатьох причин. Найочевиднішою була фінансова: письменники заробляли набагато більше, ніж всі інші професії, хіба за винятком науковців. Але було також і дещо більше. «Інженери людських душ» — те гасло знав кожний і з ним погоджувався. Велетенська кількість читачів, дуже гаряче ставлення до прочитаних речей, гаряче — значить конкретне, життєве, як до допомоги в житті, поради, науки. То були явища цілковито нові для нас, цікаві, хвилюючі»³⁶.

І в повоєнний час письменницьким спілкам (союзній і республіканським) відводилося важливе місце у сталінській системі ідеологічного

³⁴ Див. напр.: Дей О. І. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові // Радянська Енциклопедія історії України.— К., 1971.— Т. 3.— С. 212.

³⁵ Див.: Сталін Й. В. Твори.— К., 1951.— Т. 13.— С. 402 (Біогр. хроніка).

* За даними М. Г. Жулинського, на Україні 89 письменників було знищено фізично, 212 — замовкли назавсім, 83 — емігрували, 22 — «перебудувались», ставши «сюрреалістами» (Див.: Дзвін.— 1990.— № 9.— С. 141).

³⁶ Putrament J. Pól wieku.— S. 43.

впливу на населення, його «виховання» в бажаному дусі *. При цьому стосовно літераторів проводилася політика «батога й пряника»: з одного боку, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У ухвалювали постанови, де нищівній критиці піддавалися як друковані органи (журнали «Звезда», «Ленинград», «Вітчизна»), так і окремі письменники (А. Ахматова, М. Зощенко, М. Рильський, І. Сенченко, Ю. Яновський та ін.); з другого ж, — всляко заохочувалося псевдомистецтво «соціалістичного реалізму» та його провідні творці. Могутнім знаряддям виховання літераторів було щорічне присудження Сталінських премій переважно не за критеріями художньої якості твору, а з міркувань політичної кон'юнктури **.

У повоєнний час окремих відомих українських літераторів використовували на високих щаблях адміністративної драбини. Так, у 1943—1948 рр. М. П. Бажан та П. Г. Тичина обіймали, відповідно, посади заступника Голови Ради Міністрів й міністра освіти УРСР. Протягом лютого — липня 1944 р. міністром закордонних справ УРСР був О. Є. Корнійчук, який згодом (1944—1946) очолював Комітет у справах мистецтв при РНК УРСР. Чиновницькі посади членів Президії Спілки радянських письменників України, виконання ними не властивих для творчої людини функцій ще більше прив'язували республіканську Спілку письменників до державного апарату, полегшували останньому контроль за «літературною справою». Зрозуміло, що подібне поєднання міністерських функцій та творчої роботи далеко не завжди викликало захоплення у «рядових» письменників ***.

По-різному склалася в повоєнні роки доля тих представників творчої інтелігенції республіки, що свого часу належали до Спілки революційних письменників «Західна Україна» і яким пощастило уникнути сталінських репресій. Так, один з її колишніх членів Л. Д. Дмитерко став секретарем Спілки радянських письменників України, отже, належав до літературних «генералів». Непогано йшли справи й у відомого українського графіка В. І. Касіяна (1896—1976), гравюри якого свого часу прикрашали друковані видання Спілки «Західна Україна». Професор Київського художнього інституту, народний художник СРСР з 1944 р., дійсний член Академії мистецтв СРСР з 1947 р. і з того ж року депутат Верховної Ради УРСР, вдруге нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора в 1948 р., він міцно стояв на ногах.

* Американський письменник Дж. Стейнбек, який у 1947 р. відвідав СРСР, зауважував з цього приводу: «Ні в чому іншому так не проявляється різниця між американцями і радянськими людьми, як у їхньому ставленні не лише до письменників, а й письменників — до своєї системи. Адже в Радянському Союзі праця письменника полягає у тому, щоб підтримувати, прославляти... і сприяти просуванню вперед радянської системи. А в Америці та Англії хороший письменник є ганьбителем суспільства... Однак слід сказати, що у часи великих російських письменників — Толстого, Достоевського, Тургенева, Чехова й раннього Горького — це стосувалося й Росії. І лише час здатен показати, чи спроможна політика «інженерів людських душ» стосовно письменників дати таку ж велику літературу, як і політика ганьбителів. Поки що треба визнати, що інженерна школа не дала великої літератури» (Див.: Стейнбек Дж. Русский дневник / Перев. с англ. — М., 1990. — С. 106).

** Вражаючі замальовки таємниць «кухні» присудження Сталінських премій за літературні твори залишив безпосередній учасник тих засідань К. М. Симонов (Див.: Симонов К. Глазами человека моего поколения: Размышления о И. В. Сталине. — М., 1990. — С. 158—169, 176—183, 190—196, 198—212, 228—229).

*** Так, у своєму виступі на вересневому 1947 р. пленумі СРПУ Я. З. Городської (1898—1966) дорікав М. П. Бажану й П. Г. Тичині за відриваність від повсякденних справ Спілки. З цього приводу між ним та О. Є. Корнійчуком, тодішнім Головою правління СРПУ і майбутнім першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР (1953—1954), відбулася словесна дуель: «Городської: Міністром можеш ти не бути, а літератором — зобов'язаний..., тому що література — це наша кровна справа. — Корнійчук: Неправильно, абсолютно неправильно. Ми пишаємося тим, що наші письменники — міністри. Неправильно Ви ставите питання. — Городської: Ми пишаємося, що наші письменники — міністри, але я гадаю, що це не дає їм права на демобілізацію з літературних лав. — Корнійчук: Це інша справа. Але навіщо Ви прислів'я так перебудували негарно? — Городської: Нічого тут негарного немає. (ЦДАМЛМ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 39, арк. 135).

(Далі буде)

Одержано 13.03.91.

В разделе речь идет о политике сталинщины по отношению к западноукраинской интеллигенции во второй половине 40-х годов. Это время, получившее на международной арене название периода «холодной войны», ознаменовалось в Советском Союзе, в частности в УССР, усилением идеологической реакции, развертыванием наступления на инакомыслящих, очередными волнами высылки «контрреволюционеров» и «националистов». В сложных условиях западноукраинского региона эти процессы имели свою специфику.

Маловідомі сторінки історії

Н. М. Руденко (Київ)

Армія фашистського агресора: обличчя ворога

Висвітлюється кількісний, національний, віковий склад фашистських армій на різних етапах війни, аналізується їх військовий рівень і моральний стан.

Після успіху німецько-фашистських армій у Західній Європі* Гітлер та його генерали, маючи у своєму розпорядженні відмобілізований військово-промисловий комплекс як самої Німеччини, так і захоплених нею країн Західної Європи, зробили ставку на швидкий розгром Радянської країни. Повірюючи у свою непереможність і в те, що «російські збройні сили являють собою глиняний колос без голови»¹, вони розробили план нападу на СРСР — план «Барбаросса», в основу якого була покладена стратегія блискавичної війни.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина вторглася в межі нашої країни. Разом з нею у війну проти СРСР вступили також її союзники. Того ж дня у стані війни з Радянським Союзом оголосили свої країни уряди Італії, Румунії, «самостійної держави» Словаччини, у ніч на 23 червня — «Незалежної держави Хорватії», через кілька днів Фінляндії та Угорщини.

Для боротьби з Радянським Союзом фашистська Німеччина та її сателіти кинули значні контингенти військ і велику кількість бойової техніки. У першому стратегічному ешелоні фашистського угруповання налічувалося 5,5 млн. чол., близько 4300 танків і штурмових гармат, понад 47 тис. гармат і мінометів, майже 5 тис. бойових літаків і понад 190 бойових кораблів. У процентному відношенні фашистська коаліція кинула проти СРСР 83% своїх сухопутних військ, у тому числі 86% танкових дивізій, усі моторизовані дивізії, 75% усієї артилерії, близько 70% бойових літаків²⁻³.

На початку вторгнення збройні сили фашистської Німеччини і союзних їй країн переважали Червону Армію в особовому складі в 1,8 раз, в середніх і важких танках — у 1,5, в бойових літаках нових ти-

* Захопивши ряд європейських країн, з 1 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р. вермахт втратив лише 360 тис. військовослужбовців (Центральний архів Міністерства оборони СРСР, ф. 32, оп. А-23904, спр. 5, арк. 7 (далі: ЦАМО СРСР)).

¹ Типпельскірх Курт фон. Оперативные решения командования в критические моменты на основных сухопутных театрах второй мировой войны // Итоги второй мировой войны: Сб. статей: Пер. с нем.— М., 1957.— С. 73.

²⁻³ Величие подвига советского народа: Зарубежные отклики и высказывания 1941—1945 годов о Великой Отечественной войне.— М., 1985.— С. 352, 364.

пів — в 3,2, в гарматах і мінометах — в 1,25 раза⁴. Ворог переважав радянські війська на одних напрямках в 2 рази, на інших — в 3—4 рази, а на найважливіших стратегічних напрямках — ще значніше.

В забезпечення чисельної переваги фашистського блоку насамперед внесла свою лепту Румунія. На початок війни вона направила до діючої армії 785 тис. чол., (з 2 570 тис. військовозобов'язаних), а за перші 2,5 роки війни (до січня 1944 р.) — ще 175 тис. чол.⁵

На другому місці за кількістю військ, що брали участь у війні проти Радянського Союзу, стояла Фінляндія. З числа 624 тис. військовозобов'язаних у віці від 17 до 55 років її правителі поставили під рушницю 560 тис. чол.⁶

Головні сили Італії були зосереджені на африканському театрі воєнних дій. На радянсько-німецький фронт італійський уряд направив на початку серпня 1941 р. окремий «Експедиційний корпус» у складі трьох відбірних дивізій італійської армії (52-ї дивізії «Торіно», 3-ї дивізії «Челере» імені герцога д'Аоста, 9-ї дивізії «Пазубіо») і 63-го легіону фашистської добровольчої поліції чорносорочечників «Тальяменто». Влітку 1942 р. корпус був розгорнутий на радянсько-німецькому фронті у 8-му армію, яка складалася з 10 дивізій і налічувала 200 тис. чол. У подальшому число дивізій було доведено в цілому до 11⁷.

У лавах угорської армії на початок війни з СРСР знаходилося 250 тис. військовослужбовців (з двох мільйонів військовозобов'язаних), готових у будь-який час за вимогою фашистської Німеччини вступити в бойові дії проти СРСР. Угорський уряд на самому початку війни послав на Східний фронт поспіхом зібрану Карпатську групу військ — 44 тис. чол., в липні 1941 р. — «Рухомий корпус» у складі трьох бригад. У кінці жовтня 1941 р. чисельність угорських збройних сил на радянсько-німецькому фронті становила 84 тис. чол. Слід сказати, що з весни 1942 р. на Східному фронті брала участь уся 2-а угорська армія у складі 9-ти дивізій і 1-ї танкової бригади, укомплектованих переважно резервістами (понад 200 тис. чол.). Після нищівного розгрому цієї армії в період з 12 січня по 9 лютого 1943 р. на західному березі Дону її залишки були відкликані в Угорщину на переформування, а на фронт направлені свіжі сили — 50 тис. військовослужбовців. На липень 1944 р. 2-а армія була відновлена і невдовзі розгромлена Червоною Армією в Північній Трансильванії. Навесні 1944 р. гітлерівське командування кинуло на Східний фронт також 1-у угорську армію. Вона воювала у межиріччі Дністра і Серета, в північно-східних відрогів Карпатських гір. В її особовому складі налічувалося близько 300 тис. чол. Крім того, на захоплену радянську територію були послані окупаційні війська. На жовтень 1941 р. на радянських землях діяло п'ять таких бригад, а на початок 1943 р. в угорських окупаційних військах налічувалося до 100 тис. чол.⁸

Маріонеткова Словацька держава відправила на радянсько-німецький фронт понад 15 тис. військовослужбовців, тобто майже поло-

⁴ 50 лет Вооруженных Сил СССР.— М., 1968.— С. 252.

⁵ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 7; Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне: Воен.-ист. справочник.— М., 1972.— С. 193—195; Лебедев Н. И. Крах фашизма в Румынии.— М., 1976.— С. 346, 347, 354.

⁶ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 8.

⁷ Там же; История Италии: В 3 т.— М., 1971.— Т. 3.— С. 166, 167.

⁸ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 8; Венгерские гонимые на службе у Гитлера // Правда.— 1943.— 29 марта; Немеш Деже. Освобождение Венгрии: Пер. с венг.— М., 1957.— С. 16, 17, 23; Пушкаш А. И. Венгрия в годы второй мировой войны.— М., 1966.— С. 303; Каллаи Дюла. Движение за независимость Венгрии. 1936—1945: Пер. с венг.— М., 1968.— С. 153, 154; История Венгрии: В 3 т.— М., 1972.— Т. 3.— С. 364; Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне.— С. 57—59; Держалюк Н. С. Венгерские интернационалисты в Великой Отечественной войне.— Киев, 1985.— С. 16.

вину своїх збройних сил. На другий день війни радянський кордон перейшла 6-а словацька мотобригада, а в серпні на Східний фронт була направлена 1-а словацька мотодивізія⁹.

«Незалежна держава Хорватія» у липні 1941 р. створила перший «Хорватський легіон», який увійшов до складу 100-ї німецької легкої піхотної дивізії. На початок 1942 р. в хорватській армії налічувалося 16 полків, два з яких тоді ж відправилися на фронт, а пізніше там брав участь у воєнних операціях цілий корпус у складі 369 і 392-ї хорватських і 13-ї мусульманської піхотної дивізії СС¹⁰.

Війська васальних держав німецьким командуванням були розподілені на радянсько-німецькому фронті таким чином. Фінські союзники Німеччини протистояли переважно військам Карельського фронту. Тут їх чисельність становила 62% від усього особового складу. 22,5% їх було зосереджено перед 7-ю радянською армією, яка вела воєнні дії на р. Свір, 14% — перед військами Ленінградського фронту. Румуни воювали проти Північно-Кавказького (46%), Південного (28%) і Південно-Західного (25%) фронтів Червоної Армії. Угорці діяли проти Брянського (59,5%), Південно-Західного (21%) і Південного (13%) фронтів. Італійські і словацькі війська вели воєнні дії на Південному фронті^{11–12}.

У складі німецької діючої армії, крім того, були створені різні національні з'єднання і частини, набрані гітлерівцями в захоплених ними європейських країнах. Уже в липні 1941 р. за домовленістю диктатора Іспанії Ф. Франко з Гітлером у фашистській Іспанії формується дивізія для участі у воєнних діях на радянсько-німецькому фронті. У жовтні 1941 р. вона прибула під Новгород, зайняла ділянку фронту на північ від озера Ільмень, на східному березі р. Волхов. Це з'єднання відоме як «250-а іспанська добровольча дивізія», або «Блакитна дивізія»: під час відправки на фронт солдатів одягли в блакитні сорочки. Особовий склад формування на самому початку дорівнював 15—16 тис. чол. (за деякими джерелами — 18—19, 18—20 і 20 тис. солдатів і офіцерів). У цілому через нього пройшло близько 47 тис. військовослужбовців. У кінці 1943 р. дивізія з дипломатичних міркувань тимчасово була відведена з переднього краю і переформована в «Іспанський добровольчий легіон» зменшеного складу (близько 3 тис. чол.). А з жовтня — грудня 1942 р. на допомогу німецько-фашистським військам була направлена на радянсько-німецький фронт повітряна ескадрилья «Сальвадор»¹³.

У 1941 р. гітлерівське командування розпочало мобілізацію норвежців, датчан, голландців і бельгійців. Уродженці Норвегії, Данії, Голландії та історичної області Бельгії — Фландрії — спочатку зараховувалися до окремих легіонів за національною ознакою, а згодом — в полки «Нордланд» і «Вестланд», що входили в дивізію СС «Вікінг».

У подальшому з норвежців було створено особливий полк «Норге», а з датських солдатів — полк «Денемарк», що увійшли до складу нової дивізії «Нордланд».

Голландці служили також у спеціально створеному гітлерівцями полку «Нідерланди», який використовувався на Ленінградському фронті.

Бельгійців-валлонів гітлерівське командування об'єднало у легіоні «Валлонія», створеному ватажком фашистської партії «рексистів» Леоном Дегреллем невдовзі після нападу Німеччини на Радянський Союз.

⁹ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 8.

¹⁰ Там же, арк. 29.

^{11–12} Там же, арк. 8, 9.

¹³ Там же, арк. 24, 25; «Голубая дивизия» истекает кровью // Правда.— 1942.— 17 янв.; Испания // Большая Советская Энциклопедия: В 51 т.— М., 1953.— Т. 18.— С. 559; Франко Баамонде Франсиско // Великая Отечественная война.— 1941—1945: Энциклопедия.— М., 1985.— С. 762.

До цього формування входило близько 800 солдатів-добровольців. Після розгрому на Північному Кавказі восени 1942 р. легіон було відкликано в Бельгію і на його основі створено мотобригаду СС «Валлонія», що налічувала 2 тис. чол. До неї входила також невелика кількість бельгійців-фломандців і французів. На початку 1944 р. бригада брала участь у боях в районі населених пунктів Звенигородка — Шпола, була оточена радянськими військами і вщент ними розбита¹⁴.

У 1942 р. фашистські окупанти завербували в німецьку армію незначну кількість сербів. Частина мобілізованих солдатів була зарахована до «Сербського легіону», інші розподілені по німецьких частинах і з'єднаннях¹⁵.

З липня 1941 р. почалося вербування добровольців у французьке з'єднання, яке мало діяти на Сході. В грудні 1941 р. французький «легіон» силою близько полку був направлений в СРСР, де використовувався в районі дій групи німецько-фашистських армій «Центр» для боротьби з радянськими партизанами¹⁶.

До німецької армії, крім того, було призвано велику кількість солдатів інших національностей, не об'єднаних у військові формування за національною ознакою (поляки, чехи, люксембуржці, австрійці, словени). До мобілізації в армію солдатів цих національностей німецько-фашистські окупанти почали вдаватися з 1942 р. у зв'язку з великими втратами особового складу власних військ. Особливо активно поповнювали армію чеськими і польськими громадянами. Так, на березень 1942 р. у німецькій армії їх налічувалося понад 200 тис. чол.¹⁷ У 1942 р. до німецької армії щомісяця вливалось 50—75 тис. солдатів не німецької національності. В кінці 1942 р. їх чисельність уже досягала 1 млн. чол., на кінець 1943 р. лише у німецьких піхотних дивізіях вони становили від 5 до 15—20%, а в деяких дивізіях — від 40 до 60% і більше¹⁸.

В ході війни німецько-фашистські власті, що мали велику потребу в людських контингентах, почали вербувати до німецької армії і уроженців СРСР із середовища націоналістів, білоемігрантів, карних та інших декласованих елементів, а також змушували служити в ній радянських військовополонених і цивільних осіб, які проживали на окупованій території або були вивезені на примусові роботи до рейху. Всього німецькому командуванню вдалося створити з представників російської національності 75 різних частин, з кубанських, донських і терських козаків — 216, туркестанських і татарських (з Татарії і кримських татар) — 42 частини, грузинських — 11, з народів Північного Кавказу — 12, азербайджанських — 13, вірменських — 8. За даними на 24 січня 1945 р., чисельність цих частин за національною належністю була такою: латишів — 104 тис., литовців — 36800, азербайджанців — 36500, грузинів — 19 тис., представників народів Північного Кавказу — 15 тис., татар (Татарія) — 12500, кримських татар — 10 тис., естонців — 10 тис., вірменів — 7 тис., калмиків — 5 тис. За даними «уряду» адмірала К. Деніца, на 20 травня 1945 р. в трьох російських антирадянських бригадах (599, 600 і 650-й) налічувалося 43 тис. військовослужбовців — представників російської національності¹⁹.

Формуючи з радянських громадян військові, поліцейські, охоронні та інші збройні з'єднання, командування вермахту мало на меті предстати як «визволителі», яких підтримує населення. Під час викори-

¹⁴ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 25—27.

¹⁵ Там же, арк. 30.

¹⁶ Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск. 1939—1942 гг.: Пер. с нем.—М., 1971.—Т. 3.—Кн. 1.—С. 111.

¹⁷ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 27.

¹⁸ Там же, арк. 22.

¹⁹ Тепляков Юрий. По ту сторону фронта // Московские новости.—1990.—№ 19.

стання таких формувань у бойових діях німецьке командування стежило за тим, щоб військові частини з представників однієї національності або місцевості воювали за межами свого краю. У записці гітлерівського військово-політичного керівництва «Питання про кавказькі військові частини» пропонувалося, наприклад, «розподіляти місця дислокації національних військових частин у країні з наміром поглиблення суперечностей між народностями з метою панування над ними»²⁰.

Якими ж були збройні сили фашистської Німеччини та її союзників за соціальним складом?

Кістяком вермахту на самому початку були кадрові солдати і офіцери — політично оброблені і вимуштрувані службисти, виховані в дусі мілітаризму. З великими втратами на Східному фронті соціальний склад німецьких збройних сил зазнавав істотних змін. Німецьке військове командування для поповнення особового складу змушене було вдаватися до призову в армію кваліфікованих робітників і робітників військових підприємств. Саме ця категорія громадян становила найбільш свідому частину народу. Вже з весни 1942 р. на фронт направлялися і частини, сформовані із засуджених²¹.

Соціальний склад армій країн-сателітів відбивав класову структуру населення цих країн. В арміях спільників Німеччини за чисельністю переважали селяни. Особливо це стосувалося румунських, угорських і словацьких формувань. Особовий склад румунської армії за соціальним складом розподілявся таким чином: 75% — селяни, 5% — робітники, 10% — ремісники, 10% — службовці й працівники торгівлі. Серед угорських військ переважали наймити, бідняки, кустарі, ремісники. Незначну частину військовослужбовців становили робітники легкої промисловості. Словацька армія складалася в основному із заможних селян та сільських крамарів. Серед італійських солдатів значну кількість становили робітники. Однак в окремому «Експедиційному корпусі» їх було порівняно мало. За даними вибіркового опитувань, серед італійських військовополонених в СРСР колишні робітники становили 45%, селяни — 33%, наймити — 13%, службовці й дрібні торговці — 9%. Серед військовослужбовців-селян за чисельністю переважали уродженці аграрних областей Середньої і Південної Італії. Фінська армія складалася із солдатів, які в довоєнний час були промисловими робітниками, лісорубами, рибачками. У деяких формуваннях, особливо угорських, служили карні злочинці. «Хорватський легіон» складався в основному з добровольців, а також злочинців і російських біломігрантів²².

З військових формувань, набраних командуванням вермахту в окупованих країнах Європи, складною щодо соціального складу військово-службовців була іспанська «Блакитна дивізія». З'єднання складалося переважно з добровольців, залучених до служби з числа активних «фалангістів». 50—60% становили студенти, сини землевласників, функціонерів і бюрократів фаланги, державних чиновників; 20—25% — посылні, чистильники, лоточники, люмпен-пролетарі, які спокусилися високою оплатою і легкою наживою; 15—20% — неписьменні селяни і безробітні, які сподівалися в такий спосіб поліпшити своє матеріальне становище. Були в дивізії і солдати з кадрових військових формувань. Командний склад формування складався із старих кадрових офіцерів, які брали участь у громадянській війні в Іспанії на боці Ф. Франко²³.

На початок війни з СРСР тільки німецька армія була однорідна за національною ознакою, що було наслідком однорідності населення

²⁰ Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками: Сб. матеріалов: В 3 т.— М., 1966.— Т. 2.— С. 214, 215.

²¹ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 60, арк. 108.

²² Там же, спр. 89, арк. 9, 29.

²³ Там же, арк. 24.

країни, на території якої у довоєнний час проживало 99% німців. У ході війни німецьке командування стало на шлях призова в свою армію представників народів захоплених європейських країн і тому вона стала досить неоднорідною у національному відношенні.

Різним був національний склад і військ союзних Німеччині країн. У лавах фінської армії були шведи (10—15%), приблизно половина з яких не знала фінської мови. У словацькій армії — до 20% чехів, українців, угорців, поляків і судетських німців. У складі румунських військових формувань служили молдавани, німці, угорці, турки, цигани. Найбільш різнорідними в національному відношенні були війська васальної Угорщини. В них налічувалося близько 30% трансильванських румунів, німців, українців, сербів, словаків і хорватів. Тисячі угорських євреїв склали особливі робочі батальйони, відправлені в рядах угорських збройних сил на радянсько-німецький фронт. Італійська армія була порівняно однорідна в національному відношенні²⁴.

Віковий склад діючих армій ворога був також різним на різних етапах війни. Військовослужбовці вермахту — спочатку молоді хлопці, інколи зовсім юні. З великими втратами людського контингенту на радянсько-німецькому фронті чисельність кадрового складу німецьких збройних сил різко скорочувалася, частини і з'єднання поповнювалися військовослужбовцями старшого віку, набраними в ході додаткових мобілізацій. Такими були справи власне у німецькій армії, так було і в національних військових формуваннях.

Щодо союзників, то в їх арміях переважали військовослужбовці старшого віку (30—35 років), в італійських військах — 20—26 років²⁵.

Найвищий рівень грамотності був у німецькій армії. Майже не поступалися їй фінські війська. Словаки також відзначалися досить високим рівнем освіти. Італійська і угорська армії значно відставали в цьому плані. Останніми в цьому ряді були румунські війська²⁶.

Червоній Армії протистояли війська, що зазнали на собі сильного впливу фашистської ідеології. Її здійснювало очолюване Й. Геббельсом імперське міністерство пропаганди. Серед особового складу вермахту ідеологічну роботу проводив відділ військової пропаганди верховного головнокомандування німецьких збройних сил. У кожній армії і повітряному флоті були відповідні роти. Пропаганду вели також всі фашистські організації, відділи, школи, оснащені технічними засобами ідеологічного впливу і забезпечені відповідними кадрами²⁷.

Головна мета ідеологічної роботи гітлерівців серед населення країни і особового складу вермахту відома: виховати бездушних і безвольних індивідуумів, здатних здійснювати будь-які злочиння в ім'я фюрера і «великої Німеччини». Однак у науковій історичній літературі до цього часу ще не розкрита вся система методів, що застосовувалися у фашистській Німеччині для обдурювання армії і всієї нації в цілому.

Зміст ідеологічної обробки населення і військ Німеччини визначався класовими інтересами німецького імперіалізму. Фашистська верхівка запроваджувала серед народу ідею німецького світового панування, заявляючи, що «німець — абсолютний господар світу». Щоб спонукати людей проїнятися цією думкою, фашисти спокушували їх багатством, ситістю, достатком, що нібито очікували німців унаслідок завоювання вермахтом чужих територій. Населенню Німеччини навіювалася ідея про національну винятковість арійської нації, її особливу місію у світі, про вищість німців над іншими народами у расовому відношенні, про їх право, як представників «вищої раси», панувати над людьми «нижчих рас». Згідно з твердженнями гітлерівських геополітиків, Німеччина як біологічний організм позбавлена «життєвого прос-

²⁴ Там же, арк. 9, 15.

²⁵ Там же, арк. 10.

²⁶ Там же.

²⁷ За м л и н с к и й В. А. Несокрушимое единство.— Киев, 1984.— С. 33.

тору», конче необхідного для її всебічного розвитку. День у день утовкмачуючи в голови населення і солдатів цей тезис, фашистські пропагандисти підготовлювали німецький народ до виправдання нацистського гасла — «Кров і ґрунт».

Для успішного здійснення своїх планів гітлерівці з небувалою жорстокістю обрушилися на непокірну частину народу. Вони створили по всій країні розгалужену мережу стеження, вчинили розправу над інакдумцями²⁸. Як відомо з одного з таємних повідомлень гестапо за 1941 р., у лютому, березні і квітні, наприклад, здійснювалося щомісячно в середньому 750 арештів²⁹. В одній з пам'яток німецького солдата закликали: «У тебе нема серця і нервів, на війні вони не потрібні. Знищи у собі жалість і співчуття, вбивай всякого росіянина, радянського, не зупиняйся, якщо перед тобою старик або жінка, дівчинка чи хлопчик, — вбивай. Цим ти врятуєш себе від загибелі, забезпечиш майбутнє своїй сім'ї і прославишся навіки»^{30–31}.

Німецькі імперіалісти, готуючись до великої війни, у січні 1937 р. організували в Берліні для старшого і вищого офіцерського складу секретний семінар, на якому один із членів нацистської партії Штельрехт запропонував політичне виховання молоді організувати так, щоб вона «ніколи не змогла звільнитися від прищеплених їй ідей. Якщо ж віра буде зломлена і сама ідея у тяжкий час не буде достатньо сильною, — рекомендував він, — тоді німецький чоловік повинен бути так вихований, щоб його ще утримували закони честі. Якщо навіть і їм призначено розбитися, то останньою опорою дресування буде залізна звичка мовчазливо скорятися і безмовно виконувати за наказом іншого службу, для відбудвання якої уже не вистачає власної волі»^{32–33}. Отже, нацистами був сформований тип німецького солдата за фрідріховським * зразком («нехай нас ненавидять, аби тільки боялись»).

На початок війни із СРСР тільки незначна частина населення і військовослужбовців вермахту через різні обставини уникла ідеологічної обробки і згодом виявилася підготовленою до сприйняття ідей народної солідарності та інтернаціонального єднання у боротьбі з фашизмом.

Особовий склад армій союзних Німеччині країн зазнавав меншого впливу фашистської пропаганди. У порівняльному відношенні ідеологічна обробка військовослужбовців найбільш активно здійснювалася в італійській і фінській арміях, а найменше — в румунських з'єднаннях і частинах. У кожній васальній армії, як і німецькій, існував спеціальний пропагандистський апарат. У фінських збройних силах пропаганду проводили штатні офіцери освіти (в дивізіях) і військові пастори (в полках і батальйонах), у словацькій — спеціально створена «духовна служба» (в дивізіях) і священники (в полках).

Форми і методи ідеологічного впливу на військовослужбовців були запозичені у вермахті. Особлива роль відводилася пресі. Так, в армії румунського союзника рейха виходили газети «Сентинелла» і «Вікторія», в угорських військах — «Таборі Уйшаг», в словацьких — «Словацький вояк» і «Гардіота», в фінських — «Похьян Пойка» (на Ухтинському напрямку), «Корвен Кайк» (на Ребольському), «Карьялан вієсти» (на південному напрямку Карельського фронту). Час від часу видавалися газети в деяких дивізіях, особливо фінських.

Однак все ж таки в арміях країн-сателітів переважала усна пропагандистська робота, яку здійснювали насамперед офіцери і представ-

²⁸ Морально-политический фактор в современной войне.— М., 1958.— С. 96.

²⁹ Вннцер Отто. 12 лет борьбы против фашизма и войны: Очерки по истории Коммунистической партии Германии в период с 1933 по 1945 год.— М., 1956.— С. 178.

^{30–31} Леонов М. Моральный фактор в современных войнах.— М., 1946.— С. 74, 75.

^{32–33} ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. А-23904, спр. 5, арк. 28, 29.

* Фрідріх II (1712—1786) — прусський король, полководець.

ники духовенства. Слід підкреслити, що вона була дуже насичена релігійними мотивами. Це в першу чергу стосувалося італійської і румунської армій^{34–36}. Солдатам останньої нав'язувалася думка, що війна проти СРСР є для Румунії війною «за цивілізацію і християнство», проти «варварів». Пропагандисти цієї армії навіть заявляли про «історичні права Румунії на Одесу, Україну і Крим, аж до Волги»³⁷.

Солдатам угорської армії роз'яснювалося, що їх країна повинна сприяти у війні Німеччині, яка раніше допомогла їй придбати Трансильванію, Закарпатську Україну, частину Словаччини, югославську історичну область — Бачку. Щоб підвищити моральний стан військ, кинутих у вир другої світової війни, їм обіцяли, що вони направляються на Східний фронт на невеликий строк і не на передові позиції, а для охорони тилів німецько-фашистських армій. Насправді ж угорські війська використовувалися на фронті, а частини і з'єднання, що «охороняли порядок в тилу», вели тяжкі бої з радянськими партизанами³⁸.

Фінські імперіалісти на чолі з К. Маннергеймом прищеплювали своїм солдатам думку про важливість для Фінляндії захоплення Радянської Карелії і створення «великої Фінляндії», яка б займала територію від Балтійського до Білого морів. Офіційна пропаганда виховувала у своїх солдатів ненависть до російського народу, ґрунтуючись на тому, що у складі царської Росії фінні зазнавали утисків. І вона досягла своєї мети — солдати фінської армії відзначалися жорстокістю щодо радянських військовополонених і цивільного населення³⁹.

Ідеологічна обробка італійських солдатів розгорталася на основі тези Б. Муссоліні про те, що велика італійська нація скривджена іншими народами і що тепер вона бореться проти «світової демократії»⁴⁰.

Серед військовослужбовців словацької армії поширювалася вигадка, що Радянський Союз прагне «завоювати всю Європу і ліквідувати словацьку державність», а Німеччина захищає Словаччину від цієї небезпеки. Водночас антирадянську й антисемітську пропаганду здійснювало католицьке духовенство⁴¹.

Серед солдатів не німецького походження у рядах збройних сил Німеччини проводилася політика їх повного «онімечення». Для цього навіть з їх побуту було вилучено все, що змогло б нагадати їм про національну приналежність. Їм заборонялося розмовляти і писати рідною мовою.

Фашистські пропагандисти не забули і про уродженців Радянського Союзу, що служили в німецькій армії. Спеціальний апарат займався ідеологічною обробкою «хільфсвілліге» (ті, хто добровільно допомагає). Велась велика пропагандистська діяльність і серед легіонерів антирадянських військових формувань.

Для військовослужбовців «Туркестанського легіону», створеного в квітні 1942 р. з числа радянських військовополонених — громадян східних народностей СРСР (казахів, узбеків, киргизів, таджиків, каракалпаків, алтайців), що перебували в Барановицькому, а також інших таборах військовополонених*, у Берліні виходили газета і журнал «Міллі Туркестан». Основна політична спрямованість матеріалів, що

^{34–36} ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 10, 11.

³⁷ Там же, арк. 12–14.

³⁸ Там же, арк. 16, 17.

³⁹ Там же, арк. 18.

⁴⁰ Там же, арк. 19, 20.

⁴¹ Там же, арк. 21.

* Восени 1942 р. легіон був кинутий на фронт на Північний Кавказ, де повинен був воювати проти військ Чорноморської групи Закавказького фронту. Легіон не користувався довірям у гітлерівців, через що на початку 1944 р. частина його батальйонів була направлена на будівельні роботи в тилкові частини гітлерівської армії, інші ж були розформовані, а військовослужбовці розподілені по частинах 101-ї німецької гірської егерської дивізії (по 15 чол. у роту). Див.: Зю зян Е. И. Малоизвестные страницы войны.— М., 1990.— С. 51, 53.

друкувалися на сторінках цих видань,— заклик до «визволення Середньої Азії від більшовизму». Крім того, легіонери зазнавали на собі сильного впливу релігійної пропаганди, що здійснювалася п'ятьма-шістьма муллами⁴².

Серед особового складу «Вірменського легіону» (утворений у липні-серпні 1942 р. при активній допомозі дашнаків-емігрантів, налічував близько 850 військовослужбовців*) розповсюджувалася газета «Айастан», серед легіонерів «Івдель-Урал-татарського легіону» (сформований у Польщі з військовополонених — представників татар, чувашів, мордві та інших приволзьких народностей в січні—червні 1943 р.***) — газета «Івдель-Урал», що виходила в Берліні татарською мовою. Остання закликала до об'єднання усіх татар і мусульман між Волгою і Уралом у межах «Івдель-Урал-татарської держави», вигнання російського населення із Заволжя, встановлення дружніх відносин з фашистською Німеччиною⁴³. Народи Прибалтики нацистські пропагандисти намагались залучити на свій бік шляхом поширення гасла «відновлення незалежності»⁴⁴.

Яким же був морально-політичний стан німецько-фашистських армій на початку війни із СРСР? Влітку 1941 р. до кордонів Радянської держави підійшли військовослужбовці вермахту, виховані в душі відданості Гітлеру, розбещені легкими воєнними перемогами над арміями багатьох країн Західної Європи. Похід у нашу країну уявлявся переважній їх більшості лише приємною прогулянкою. Особливо войовничо настроєними були молоді солдати і офіцери, які добровільно вступили в армію для участі в завойовницькому поході, а також особовий склад бронетанкових військ і авіації. «Центральними фігурами» німецької діючої армії були танкіст, мотоцикліст і автоматник-есесівець, що пройшли спеціальну виучку і були дуже добре озброєними. Такими були «німці зразка 1941 р.», — серйозна опора гітлерівського ржиму, його внутрішньої і зовнішньої політики.

Для військ країн-сателітів не був характерним такий високий моральний дух. Патріотичні почуття у румунських солдатів, наприклад, були розвинуті слабо внаслідок того, що збройні сили Румунії не мали серйозних бойових традицій. У більшості своїй військовослужбовці не були настроєні войовничо. Серед них дуже поширеним було дезертирство. Своїх союзників-німців солдати не любили за їх пихатість, зневажливе ставлення до військовослужбовців інших національностей. Румунські солдати, 75% яких становили селяни, були зайняті лише думками про клаптик землі, що їм належав, про свою сім'ю⁴⁵.

Угорські війська відзначалися більш войовничим настроєм. Серед них було широко розвинутим почуття національної гордості. У військах в той час дуже популярною була ідея війни з Румунією за Південну Трансильванію⁴⁶. Угорські збройні сили ослабляла їх різномірність у національному відношенні, особливо якщо врахувати, що серед сербів і закарпатських українців сильними були симпатії до радянських людей. Солдати цих національностей в угорській армії вважалися ненадійними. Отже, до антирадянської війни армія психологічно підготовленою не була.

Фінським солдатам було притаманне почуття власної гідності. Серед них були сильно розвинутими почуття товариства, офіцери добре

⁴² ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 31.

* Згодом «Вірменський легіон» через ненадійність був розформований і реорганізований у шляхобудівельний батальйон, особовий склад якого охороняв залізничні в тилу ворога.

** Спочатку використовувався на будівництві шляхів, а у вересні 1943 р. був посланий на фронт під Стару Руссу.

⁴³ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 31.

⁴⁴ Там же, арк. 32.

⁴⁵ Там же, арк. 10—13.

⁴⁶ Там же, арк. 14, 15.

ставилися до рядових солдатів. З німцями їх об'єднувала лише ненависть до Радянського Союзу — симпатій до них вони не відчували, оскільки населення і війська обурювало безцеремонне поведження гітлерівців у Фінляндії, де на початок війни з Радянським Союзом знаходилася п'ять фашистських дивізій⁴⁷.

Італійські солдати на службу в армії дивилися як на обтяжливу повинність. Офіцерський склад був слабо зв'язаний з солдатською масою, не мав достатньої військової підготовки. В армії застосовувалися суворі покарання за найменші провини. Незважаючи на посилену ідеологічну обробку і 20-річне панування в країні фашистського режиму, війська в цілому слабо пройнялися нацистськими ідеями і не відзначалися войовничим духом. Найбільш надійними в цьому плані були «чорносорочечники» (фашистська поліція), а також молоді офіцери. До німців солдати у більшості своїй не мали симпатій. Навпаки, уродженці Північної Італії, колишні учасники першої світової війни та їхні діти відчували до них гостру антипатію⁴⁸.

Війська «самостійної держави» Словаччини, озброєні за рахунок колишньої чехословацької армії, мали досить гарні матеріальні умови. Між рядовою солдатською масою і офіцерським складом існували товариські стосунки. Як не намагалася націоналістична пропаганда нав'язати військовослужбовцям антирадянські настрої, більша їх частина займала антинімецькі позиції. Відправка словацьких військ на радянсько-німецький фронт посилювала ворожість до гітлерівців і водночас сприяла появі активних антивоєнних і проросійських поглядів⁴⁹.

Отже, війська країн-сателітів щодо рівня бойової і моральної підготовки поступалися вермахту. Вони у більшості своїй не могли усвідомити значення подій, що відбувалися; до своїх «побратимів по зброї» — гітлерівців — ставилися, як правило, з недовір'ям.

Яким же був моральний і бойовий дух ненімців у рядах німецьких збройних сил? Іспанська «Блакитна дивізія» відзначалася низьким рівнем бойової підготовки. Особливою стійкістю в боях відрізнялася лише та частина солдатів, яка сприйняла фашистську ідеологію⁵⁰. Мобілізовані до німецької армії представники народів Франції, ельзасці і лотарингці, ставилися до німців вороже і бажали поразки їх у війні. Військове командування вермахту не довіряло цим військам⁵¹.

Вороже щодо німців були настроєні у своїй переважній масі польські солдати. І хоч їх було призвано до німецької армії досить багато, військове командування вермахту, враховуючи настрої більшості військовослужбовців, утримувалося від формування польських військових частин і з'єднань.

Антивоєнними і антинімецькими настроями були охоплені чеські військовослужбовці. Знаючи про це, гітлерівці використовували їх, як і польських солдатів, для доукомплектування пошарпаних у боях на фронті частин і з'єднань вермахту, також розподіляючи їх незначними партіями по невеликих військових підрозділах.

Фашистське командування не приховувало свого недовір'я до польських і чеських солдатів. Німецьким військовослужбовцям ставилося за обов'язок пильно стежити за їх поведінкою і настроями, не виставляти вночі на бойові пости, а вдень не ставити їх на варту в парі. З огляду на ці причини ні на офіцерські, ні на унтер-офіцерські посади польські і чеські військовослужбовці не призначалися⁵².

Таким чином, військовому і політичному керівництву фашистської Німеччини напередодні нападу на СРСР вдалося забезпечити високий

⁴⁷ Там же, арк. 17—19.

⁴⁸ Там же, арк. 19, 20.

⁴⁹ Там же, арк. 20, 21.

⁵⁰ Там же, арк. 25.

⁵¹ Там же, арк. 23.

⁵² Там же, арк. 27, 28.

морально-політичний стан власне німецьких військ і майже одностайне схвалення німецьким народом загарбницьких планів імперіалістів у війні проти Радянського Союзу.

Союзники Німеччини — Фінляндія, Румунія, Угорщина, Італія — на початок війни проти СРСР провели мобілізацію своїх армій і зосередили їх на позиціях, визначених верховним головнокомандуванням вермахту. Кинуті у війну проти Червоної Армії угруповання сателітів знаходилися в належній бойовій готовності, достатньо добре озброєні, а особовий склад їх, насамперед офіцерський корпус, поділяв фашистську ідеологію і в морально-політичному відношенні був опорою німецьких збройних сил.

У ході оперативно-тактичних невдач на радянсько-німецькому фронті бойовий і моральний стан противника зазнавав серйозних змін. Цьому сприяли страх перед партизанським рухом, що набрав силу, великі простори СРСР, для захоплення яких вимагалися величезні фізичні і духовні зусилля вермахту і союзників, міцність радянського тилу і т. п. Однак вплив фашистської пропаганди, страх перед поразкою і відповідальністю за здійснені злочини спонукали гітлерівців до стійкої протидії Червоній Армії буквально до останніх днів війни.

Одержано 01.03.91.

Освещается количественный, национальный, возрастной состав фашистских армий на разных этапах войны, анализируется их военный уровень и моральное состояние.

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується висвітлення політичної справи «СВУ». Спираючись на невідомі раніше матеріали, автор торкається іншого сфабрикованого злочину — справи «Українського національного центру» (УНЦ), в яку були втягнуті академіки М. С. Грушевський та М. І. Яворський.

9 січня 1927 р. у своєму щоденнику С. О. Єфремов занотує: «Превосходительний Любченко, здається, не на жарт образився. Знову мені переказують, що він розповідав про нашу розмову зі скаргами на те, що я образив... І разом говорив, що вони вже зовсім розчарувалися в Грушевському і тепер не призначать його на президента, а також не призначать до Академії і Шліхтера. Превосходительний дурень, здається, серйозно думає, що він може призначити нам і президента, і пхнути в Академію кого схоче».

І ще один запис — від 9 січня 1929 р.: «В газеті надруковано промову Косіора на партійній конференції. Часто згадує мене, та ще як згадує, навіть мою розмову з Любченком, давню, колишню розмову переказує. Правда, з того переказу я не впізнав своїх слів: брехня від першого і до останнього слова. Очевидно, Любченко сфабрикував те, що йому здавалося кращим, а, може, й від себе Косіор долепав. Ту розмову записав зараз же, та й тепер добре пам'ятаю, що я говорив і чого не говорив».

Звертає на себе увагу і те, що критичний настрій С. О. Єфремова та його найближчого оточення постійно перебував у сфері уваги не тіль-

* Продовження. Початок у № 12 1990 р., №№ 2, 4, 5 1991 р.

ки ДПУ, а й керівних партійних органів. Так, ще 24 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У своїм спеціальним рішенням «передірило» висилку С. О. Єфремова за кордон. Однак висилка не відбулася. У 1928 р. було прийнято ряд рішень, що стимулювали кампанію проти Єфремова у місцевій пресі та по лінії громадських організацій. Розпочалося проведення зборів з метою засудження «єфремовщини».

Сам С. О. Єфремов також зафіксував свої враження від повідомлень про ці збори. Так, 13 жовтня 1928 р. він записує: «Загальні збори професорів, студентів і службовців ІНО¹ засуджують протирадянську шкідливу українській культурі роботу акад. Єфремова, що виявилась у низці його праць і виступів у «Ділі», що дискредитує висококваліфікованого робітника української культури».

Такий у повній красі текст тієї анафеми, опублікований сьогодні, що прийнятій був тиждень тому. Давненько зібрались... Думаю, що осуд цей падав власне на авторів його. Бо нехай вони силкуються, а зробити з мене ворога української культури не пощастить. Це більш комічний замах, ніж грозний».

Однак організатори «засуджень» діяли вперто і послідовно, бо передбачали кінцевий результат своїх дій: створення різко негативного ставлення громадськості до особи академіка ВУАН. Так, на початку 1929 р. до Харківського, Київського, Одеського, Дніпропетровського окружних партійних комітетів було надіслано директиву, у якій, зокрема, говорилося: «Президія ВУАН розглянула й засудила відомий виступ академіка Єфремова С. Постанова її з цього приводу оголошена в пресі (див. «Комуніст» № 1 (2687) від 1 січня). Вважаючи на стан Академії, радянська суспільність може визнати цю постанову президії за задовільну. Ухвала президії викликає опір з боку деяких академіків...

Тому ЦК КП(б)У пропонує Вам негайно перевести постанови солідарності з резолюцією серед наукових робітників і студентства й закінчивши 10.11. Постанови треба перевести через округові бюро секцій наукових робітників, правління ВУЗів (бажано із науково-дослідними кафедрами, що містяться при цих ВУЗах), загальні студентські збори (1-2 вуза), конференції наукових робітників, що скликатимуться перед всеукраїнським з'їздом наукових робітників, а також і ті наукові товариства й організації, де можна буде провести відповідні резолюції.

Питання про академіка Єфремова треба ставити на чергових засіданнях зазначених вище організацій, *аби такі засідання не набули характеру засідань спеціально скликаних з цього приводу*. Треба досягти того, щоб всі ці збори й засідання ухвалили резолюцію, що приєднуються до постанови президії ВУАН»².

До цієї директиви додавалися «орієнтовний календарний план і зразок резолюції, що його можна змінювати, зберігаючи: 1) засудження виступу... Єфремова, 2) приєднання до постанови ВУАН, 3) засудження спроб виправдання або недооцінку виступу Єфремова, що є по суті солідаризація з ним»³. У відповідності саме із запропонованою схемою 11 січня 1929 р. було прийнято рішення розширеного засідання Ради Українського товариства «Історик-марксист» та делегатів комуністів на Всесоюзну нараду істориків-марксистів. Головував на засіданні М. І. Яворський⁴.

У 1928 р. С. О. Єфремова, за рішенням президії ВУАН, було усунуто від «усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН». Наприкінці цього року він з гіркою пише у щоденнику: «Власне зняття мене з посад (секретаря Відділу та з усяких комісій: статутарної, господарчої, ювілейної і т. інш.) для мене не мінус, а плюс. Одбирають вони силу часу, а все без потреби, і мені це власне

¹ ІНО — Інститут народної освіти.

² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2924, арк. 5.

³ Там же, арк. 5—6.

⁴ Там же, арк. 7.

на руку... Підлішого часу не було й не буде. Що ж, лишається пити отруєний келих до дна».

Передчуття трагедії виявилися точними. Того ж 1928 р. після виборів до ВУАН Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши 4 травня інформацію М. О. Скрипника про підсумки виборів, одним з пунктів свого рішення намічає «доручити ДПУ відновити справу Єфремова». 18 травня 1929 р. був заарештований студент Київського інституту народної освіти М. П. Павлушков, який мешкав разом з С. О. Єфремовим та В. Ф. Дурдуківським і якого було оголошено лідером «Спілки української молоді (СУМ)». Невдовзі він дав свідчення проти С. О. Єфремова і вказав на місце, у якому зберігався його щоденник⁵. 21 липня 1929 р. заарештували С. О. Єфремова, а 18 грудня цього ж року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про склад суду над учасниками «СВУ». 23 грудня 1929 р. В. А. Балицький у присутності заступника наркома юстиції УСРР М. В. Михайлика допитав С. О. Єфремова.

30 січня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило лист Сталіна про справу «СВУ»⁶. Незабаром у вигляді спеціального документа були сформульовані «основні моменти» у справі «СВУ». Авторами остаточної редакції цього документа були С. В. Косіор, В. А. Балицький, П. П. Любченко. Саме в цьому матеріалі проводилася повторена потім в обвинувальному висновку і вирокі думка про те, що «СВУ» була заснована в середині 1926 р.

Справу «СВУ» було використано для продовження розпочатої в середині 20-х рр. кампанії боротьби проти «націонал-ухильництва» в КП(б)У та його носіїв, в першу чергу О. Я. Шумського і М. Г. Хвильового. У зв'язку з цим, виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р., М. О. Скрипник, зокрема, говорив: «Протиставлення культур української і російської є справою наших ворогів. Саме по цій лінії вели свою роботу члени контрреволюційної організації СВУ, у цьому напрямку працювали члени їхніх літературних секцій, наукові працівники і т. д. І коли ми бачимо окремі прояви подібних тенденцій серед членів нашої партії, ми безпошадно б'ємо їх і вважаємо, що тут ніякої примиренності не може бути»⁷.

Після процесу «СВУ» С. В. Косіор пов'язав цю справу з «шумськізмом». Виступаючи на XI з'їзді КП(б)У, він стверджував, що «справа СВУ є жорстоким вироком шумськізму. Вона показала, що шумськізм був не чимось іншим, як підголоском, агентурою українського буржуазного націоналізму»⁸. Ось так комуніст Шумський і безпартійні українські інтелігенти, яких оголосили фундаторами «СВУ», опинились у одній «націоналістичній» когорті. Характерно, що на XI з'їзді КП(б)У С. В. Косіор сказав декілька слів на захист М. Г. Хвильового: «...Час уже припинити цькування тов. Хвильового за його старі гріхи, що роб-

⁵ Г. І. Снегірьов у своїй «лірико-публіцистичній розвідці» — книзі «Набої для розстрілу» наводить слова, що їх сказав С. О. Єфремов В. М. Ганцову після винесення вироку у справі «СВУ»: «Ніколи не прощу Миколі, Микола для мене вмер. Я йому довіряв більше навіть, ніж Дурдуківському. Він один, Микола, знав той потайник, де я ховаю свої щоденники». (Снегірьов Г. Набої для розстрілу.— К., 1990.— С. 108).

⁶ На жаль, поки що не вдалося знайти текст сталінського листа, але навряд чи може бути сумнів, що саме цей лист відіграв значну (якщо не вирішальну) роль у підготовці судового процесу «СВУ». Слід звернути увагу і на те, що ім'я Сталіна чи не вперше в історії політичних процесів 30-х рр. фігурує у процесі «СВУ» у зв'язку з тим, ніби саме на нього (та на деяких інших керівників) готувався замах. Ось яке «зінняння» вичавили, зокрема, з М. П. Павлушкова: «Хоч ми й дивувалися з великих здібностей Сталіна, з його сили, та не на добре було йому наше дивування. Отже ж він стояв на чолі ворожій нам партії, був «диктатором» (так казали про нього) ворожій держави. Висновком з отєї розмови була заява Єфремова про те, що саме його й слід було «ліквідувати», бо без Сталіна партія не витримала тепер внутрішньої боротьби у себе і розвалиться...»

⁷ XVI съезд ВКП(б) : Стеногр. отчет. — 2-е стереотипное издание.— М.— Л., 1931.— С. 243.

⁸ XI з'їзд КП(б)У. 5—15 червня 1930 р. : Стеногр. звіт.— Харків, 1930.— С. 285.

лять деякі наші гарячі, дуже принципові товариші...»⁹. Генсек ЦК КП(б)У сам пояснив, чому він боронить колишнього «націонал-ухильника»: йшлося про статтю М. Г. Хвильового з приводу процесу «СВУ». Власне, слід говорити про дві статті, вміщені у газеті «Харківський пролетар», — «А хто ще сидить на лаві підсудних? (до процесу «Спілки визволення України»)» та «За щоденником академіка Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української, що палахкотить «великим полум'ям». Перша з цих статей розпочиналася так: «Державна Політична Управа не помилилась: вона натрапила на найголовніший внутрішній штаб бойової контрреволюційної організації... Зізнання панів із «СВУ»..., їхня цілковита ідейна капітуляція перед залізною робітничою логікою більшовицьких політичних концепцій, оголошення єфремовського захопленого щоденника з «фольклором» базарної спекулянтки-перекупки з тупоголовими міщанськими анекдотиками, з антисемітськими афоризмами запеклих погромників — все це завдає такого удару українській контрреволюції, що їй приходиться тепер не стільки верещати й шушукати, скільки тяжко зітхати й чухатись»¹⁰. Друга стаття закінчувалася такими словами: «Процес СВУ остаточно розвінчав божка старої гопаківсько-шароваристої України. Він показав всю його нікчемність, допотопність і всю його огидну безсилу ненависть до робітників і селян. Щоденник все це стверджує. Щоденник ще раз показує нам справжнє обличчя «совісті землі української», через щоденник ми ще раз бачимо, на якому низькому інтелектуальному й моральному рівні стоять недобитки української контрреволюції»¹¹.

Цитовані статті М. Г. Хвильового, на нашу думку, слід розглядати як одну з відчайдушних спроб зацькованого письменника врятувати власне політичне реноме, «купити» (ясна річ, у неправедний спосіб) спокій, якого він так потребував. Разом з тим ті, хто надавав М. Г. Хвильовому для «аналізу» щоденник С. О. Єфремова, розраховали досить точно, адже академік не тільки досить відверто демонстрував своїми записами політичні симпатії і антипатії, не тільки записував анекдоти (під рубрикою «з новітнього фольклору»). Він неодноразово і критично висловлювався на адресу самого М. Г. Хвильового, що, гадаємо, не могло не зачепити письменника¹².

Протягом останніх років з'явилося чимало публікацій, у яких докладно і переконливо доведено, що, власне кажучи, «Спілки визволення України» як організації не існувало¹³. Почали досліджуватися життя і діяльність тих, хто проходив по справі «СВУ»¹⁴. Однак перший крок до з'ясування історичної правди ще у 70-ті рр. зробив Г. І. Снегір'ов, який підготував книгу «Набої для розстрілу», вперше надруковану у нашій країні у 1990 р.¹⁵ Користуючись тільки матеріалами преси

⁹ Там же.

¹⁰ Хвильовий М. А. Хто ще сидить на лаві підсудних? (до процесу «Спілки визволення України») // Харківський пролетар.— 1930.— 16 берез.

¹¹ Хвильовий М. За щоденником С. О. Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям» // Там же.— 25 берез.

¹² Так, 14 січня 1927 р. С. О. Єфремов занотовує: «Перечитав у рукописі заборонену статтю М. Хвильового «Україна чи Малоросія» — полеміку проти більшовицьких публіцистів Бринця та Хвилі. Автор — теж більшовик, але здорово сипле своїм колегам за «малоросіяство». Тому-то статтю й заборонено. На жаль, як у всіх публіцистичних виступах Хвильового, й тут немає «цензора», окремі видатні місця тонуть у великомовній балаканині та чисто хлоп'ячий звичці на кожному місці цитувати «авторитетів», іноді досить підозрілих. Може б він і виписався на публіциста, але, видимо, цій стороні його діяльності покладено край. Не буде ж комуніст нелегально виступати проти комуністів...»

¹³ Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн.— 1990.— № 12.— С. 56.

¹⁴ Касьянов Г. Доля академіка Єфремова // Під прапором лєнінізму.— 1989.— № 19.— С. 75—78; Болабол'ченко А. Кривавий верлібр // Вітчизна.— 1990.— № 11.— С. 112—119; Лозицький В. Непоправне зло // Вечірній Київ.— 1990.— 9 жовт.

¹⁵ Снегір'ов Г. І. Набої для розстрілу.— К., 1990.— 167 с.

30-х рр. і спогадами деяких учасників справи «СВУ», він переконливо показав її сфабрикований характер.

Автори новітніх публікацій ґрунтуються на матеріалах перевірки, що її було проведено Прокуратурою Української РСР спільно з Комітетом державної безпеки республіки з метою визначити обґрунтованість засудження С. О. Єфремова та інших осіб, які проходили у справі «СВУ». Як видно з матеріалів попереднього і судового слідства, сам С. О. Єфремов, як і більшість обвинувачуваних у справі «СВУ», на момент притягнення їх до кримінальної відповідальності мали власну, як нині прийнято говорити, громадянську позицію і переконання, що склалися у процесі багаторічної політичної, науково-освітньої та культурної діяльності. Вони вельми критично ставилися до Радянської влади, відверто обговорювали реальні недоліки суспільного життя у нашій країні. Однак немає підстав для тверджень, що вони створили якісь опозиційні структури. Можна говорити скоріше про інтелектуальну опозицію, ніж про струнку контрреволюційну організацію.

Характерно, що саме в період, коли фабрикувалася «шахтинська справа», справи «СВУ» та «Промпартії», Є. П. Плужник написав п'єсу «Змова у Києві» (її назву він неодноразово змінював), у якій показав, хоча й обережно, трагікомічне підґрунтя політичних «заколотів» на зразок перелічених вище. Ось, приміром, як «змовники» намагаються з'ясувати між собою власну провину:

— Ет! Що той бог! Який нас
чорт втаскав
До товариства їх? Хто там
піддав охоти
Про змову слухати? Не мали
інших справ —
В політику полізли! Ідіоти!
Пайє, Кисличка, Єремеев¹⁶ ... Ви.
— Ні, я ... О господи!
— А чай пили?
— О боже!
— Треба раніш було держатись
голови,
А вже тепер навряд чи
допоможе!¹⁷

Ось так: «пили чай», говорили про політику — і цього вже вистачило тим, хто був зацікавлений, щоб констатувати наявність «контрреволюційної організації».

Незважаючи на те, що в обвинувальному висновку і вирокі відзначено наявність програми і статуту «СВУ», які нібито доводились до членів організації в усній формі, 14 обвинувачуваних на попередньому слідстві засвідчили, що нічого про них не знають, 21 чоловік взагалі не допитувався з цих питань. З матеріалів справи не вбачається конкретного організаційного зв'язку «СВУ» з закордонними емігрантськими формуваннями, як це вказано в обвинувальному висновку і вирокі. З свідчень тих, кого було віднесено до членів керівного центру «СВУ», також видно, що вони нічого не знали про зв'язок цієї організації з українською еміграцією.

У 1989 р. у ході додаткової перевірки справи «СВУ» було встановлено численні факти застосування незаконних методів ведення слідства у цій справі. Як видно з свідчень ряду засуджених, у процесі попереднього слідства на них чинився психологічний і фізичний тиск. Саме такий тиск був застосований, зокрема, до М. П. Павлушкова, який одним із перших дав свідчення про існування «СУМ» та «СВУ». У квітні 1965 р. Б. Ф. Матушевський, якого було засуджено у справі

¹⁶ Герої п'єси «Змова у Києві».

¹⁷ Плужник Є. Змова у Києві // Літ. Україна.— 1988.— № 51.

«СВУ» і якому пощастило вижити після багаторічного заслання, у заяві на ім'я Генерального прокурора СРСР, зокрема, писав, що під час розслідування від заарештованих, у тому числі від нього, свідчень домогалися «під тиском умов слідства, яке здійснювалося недозволеними методами, спрямованими на неправдиві свідчення». Органами попереднього слідства для «викриття» одних обвинувачуваних активно використовувалися свідчення інших. Зокрема, Й. Ю. Гермайзе, що більш як два місяці заперечував на слідстві свою вину і заявляв, що ніколи не належав до «СВУ», про яку вперше почув під час слідства, потім засвідчив: «Кінець кінцем мені було пред'явлено багато доказів про «СВУ», її функціонерів і учасників. Ці особи, особливо Єфремов, Дурдуківський, Чехівський і Гребенецький, чітко пригадують заснування «СВУ» і низку організаційних моментів її історії. Лишається припустити, що або всі вони разом помиляються, або помиляюсь я і не можу пригадати того, що для них є безумовною реальністю. Після цього обдумування я можу визнати правдоподібність другого припущення, а саме, що помиляюсь я».

Перевіркою було доведено, що реально не існувало так званих організаційних структур «СВУ» («СУМ», «медична секція», «академічна секція», «шкільна секція», «педагогічна секція», «інститутські наради редакційного активу», «видавнича секція», «автокефальна секція», «кооперативна секція», а також Вінницька, Дніпропетровська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Чернігівська «філії»).

Цікаві спогади, що зайвий раз засвідчують інспірований характер справи «СВУ», залишив один із сучасників, якому довелося бути присутнім на самому процесі у Харківському оперному театрі: «Підсудних привозили з тюрми не в «чорних воронах», а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з «пирожними». Організатори явно перегравали, пересаджували свою роль гуманних учнів Дзержинського. Особливо ці масні і демонстративно великі солодощі, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя, були тут не до речі. Проте, думаю, що відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само не могли відкликати своїх попередніх свідчень, даних у Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І призначення, і театральні солодощі все належало до заздалегідь розробленого ритуалу і підсудні мали коритися йому»¹⁸.

У цитованих спогадах вказується і на те, що на сцені Харківського оперного театру були присутні і безпосередньо керували ходом судового процесу начальник секретного відділу ДПУ УСРР В. Горожанін та начальник II-го відділу Б. Козельський¹⁹. Саме їх підписи стоять під обвинувальним висновком у справі «СВУ»²⁰.

Сьогодні, коли достеменно з'ясовані усі основні етапи фабрикації справи «СВУ», засуджені у цій справі особи через відсутність складу злочину у діях реабілітовані. Постановою про це прийняв Пленум Верховного Суду Української РСР 11 серпня 1989 р.²¹ А тоді, у 1930 р., справа «СВУ» набула надзвичайного розголосу. 16 лютого 1930 р. у вже

¹⁸ Семененко О. Харків — Харків. — Мюнхен. — С. 147.

¹⁹ Там же. — С. 149. Ось як автор згадує В. Горожаніна: «Разом з усіма чекає Горожанін. Він нудиться. Ось він підходить до академіка Сергія Єфремова. Той сидів на першій лаві скраю. Горожанін дуже невимушено, як добрий знайомий, щось говорить до Єфремова. Може якісь незначущі слова, і ця розмова тільки ще один акторський жест у тій зловісній театральщині... Директиви для Горожаніна склалися не в Харкові. Співробітник Наркомюсту з категорії «перекладачів» казав мені, що він перекладав з української на російську матеріали слідства в справі СВУ для Москви. Річ у тому, що це слідство, як виняток, ДПУ проводило українською мовою». (Там же. — С. 150—151).

²⁰ Див.: Спілка визволення України: Стеногр. звіт судового процесу. — Харків, 1931. — Т. 1. — С. 160.

²¹ Болабольченко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна. — 1989. — № 11. — С. 179.

згаданому виступі на загальноміських зборах інженерно-технічних та наукових працівників Москви про неї говорив О. І. Риков. 19 березня 1930 р. у статті «Викриття контрреволюційної організації на Україні» газета «Известия» поставила у зв'язок «шкідників» у сільському господарстві республіки із «контрреволюціонерами» з «СВУ»: «Шкідники в сільському господарстві викривляли лінію радянської влади, допомагаючи куркульству, «СВУ» політично формулювала його вимоги»²².

28 квітня 1930 р. на своєму засіданні Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення порушити клопотання про нагородження орденом Червоного Прапора восьми співробітників ДПУ республіки на чолі з Б. Козельським. Президії ВУЦВК було доручено увійти з відповідною пропозицією до ЦВК СРСР²³. Так було відзначено «драматургів», котрі створили справу «СВУ». Напевно, досягнутий успіх надихнув на продовження пошуку «націоналістичної контрреволюції». І такий пошук не був безрезультативним. Ось як про це говорив на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев: «Процес СВУ виявив, що українська націоналістична контрреволюція перейшла до перекидання основних своїх сил і концентрації основної своєї роботи тут, на Радянській Україні, а не за кордоном... В 1931 році КП(б)У дістала другий, надзвичайно звучний і серйозний сигнал. Я маю на увазі викриття так званого «Українського національного центру», який являв собою блок українських і галицьких націоналістичних партій... Справа «Українського національного центру» різко ставила перед КП(б)У питання про більшовицьку пильність, про вигнання націоналістів з державного апарату, про боротьбу з націоналістичними ухилами в своїх власних лавах»²⁴.

«УНЦ»: справа без відкритого процесу

Донедавна навіть фахівці фактично нічого не знали про те, як фабрикувалася справа «Українського національного центру (УНЦ)» та його складової частини так званої галицької «Української військової організації (УВО)». Скажімо, у досить великій за обсягом книзі Р. О. Медведєва «О Сталине и сталинизме» не знайти жодного рядка про цю справу, хоча серед інших злочинів сталінської доби вона посідає помітне місце.

Ось що говорилося у обвинувальному висновку у справі «УНЦ»: «Державним політичним управлінням УСРР у першій половині 1931 р. розкрито і ліквідовано Всеукраїнську контрреволюційну організацію, яка іменувалася «Національний Центр» і ставила своєю метою шляхом підготовки збройного повстання куркульства, приуроченого до моменту інтервенції капіталістичних країн в СРСР, скинути Радянську владу на Україні, відторгнути УСРР від Радянського Союзу і встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної «Української народної республіки...».

Виникши у 1922—23 рр. за кордоном у результаті об'єднання різних груп української к-р еміграції, перенісши згодом свою діяльність на територію УСРР, створивши тут на початку 1924 р. загальноукраїнський центр і приступивши до об'єднання окремих груп української контрреволюції на території УСРР, цей блок на кінець 1926 р. був остаточно оформлений, створивши єдиний фронт української і галицької контрреволюції і включивши до свого складу українські дрібнобуржуазні «соціалістичні» партії (УПСР, УСДРП), к-р елементи галицької еміграції в УСРР і блок буржуазних і дрібнобуржуазних партій Галичини, які стали на шлях співробітництва з польським фашизмом.

²² Известия.— 1930.— 19 марта.

²³ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 87.

²⁴ XII з'їзд КП(б)У. — 18—23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1934. — С. 202, 204.

У 1924—27 рр. «Український Національний Центр» проводив широку організаційну роботу по консолідації всіх антирадянських українських сил, впровадженню у радянський апарат, захопленню командних позицій у кооперативному і господарському апаратах, державних, наукових і громадських установах і створив розгалужену організацію з центром у Харкові».

Цього разу задум «драматургів» з ДПУ насправді був грандіозним, адже йшлося про справу організації, котра не тільки докладала зусиль по «консолідації антирадянських українських сил», а й діяла «за директивами урядових кіл капіталістичних держав, які очолюють підготовку інтервенції (Франції і Польщі) і керівних сил II-го Інтернаціоналу», і до того ж мала зв'язок з іншими контрреволюційними організаціями (до них належали «Трудова селянська партія», «Промпартія», «Союзне бюро РСДРП», «Російська офіцерська організація» та ін.).

Авторів цих рядків довелось бачити виготовлену в ДПУ республіки у 1931 р. схему устрою «УНЦ» та його зв'язків. Схема ця, якщо її прийняти на віру, і справді справляє неабияке враження. А у центрі її можна побачити прізвище академіка М. С. Грушевського, котрого оголосили керівником «УНЦ».

«У процесі попереднього слідства, — зазначалося у обвинувальному висновку, — встановлено, що ініціативна роль у створенні к-р організації... належить групі керівників УПСР — цекістів на чолі з проф. Грушевським... Керівні кола української еміграції дійшли висновку, що ряди української націоналістичної контрреволюції повинні бути перебудовані. Перебудова рядів розпочалася з консолідації емігрантських партій, що ворогували і конкурували між собою. Цією консолідаційною діяльністю керував голова т. зв. «Закордонної делегації УПСР» проф. М. Грушевський».

Характерно, що «остаточне формування» так званого «УНЦ» було віднесено до 1926 рр., у якому, за вже згаданою раніше версією, складалася і «Спілка визволення України». Та й взагалі ці дві міфічні справи були досить швидко зв'язані між собою.

Ще у 50-ті — 60-ті рр., у період «відлиги», почали виявлятися факти, що переконливо засвідчили: справу «УНЦ» було інспіровано²⁵. Сьогодні це доведено на основі документального матеріалу, як доведено і те, що засуджені за цією справою 50 чоловік (строк їх ув'язнення був у межах від 3 до 6 років) стали жертвами брехливих звинувачень²⁶. У 1934—1941 рр. 33 з них знов перебували в різний час за судом за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». 21 чоловік був розстріляний, 12 отримали новий строк. Більшість з них померла у таборах.

Хто ж вони, ті, кого оголосили фундаторами «УНЦ»? Насамперед це була група колишніх членів ЦК УПСР, серед яких слід назвати Ю. Н. Гаврилея, В. О. Голубовича, І. М. Лізанівського, В. П. Мазуренка, П. А. Петренка, А. С. Степаненка, П. О. Христюка, Ф. В. Черкаського, М. Ф. Чечеля, М. І. Шрага, Ю. Ю. Ярославта та ін.

²⁵ Колишній член ЦК УПСР М. І. Шраг, якого постановою ОДПУ СРСР від 7 лютого 1932 р. було позбавлено волі на 6 років, вижив після багаторічних поневірянь і 11 березня 1965 р. дав такі свідчення: «На слідстві у 1931 році до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Когана, фізично і морально змучили мене і деморалізували... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав все, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали».

²⁶ Див.: За дверью без замка // Раб. газета.— 1989.— 9 апреля; Украинский национальный центр: миф, обернувшийся трагедией // Союз.— 1990.— № 2; Реабілітована правда // Рад. Україна.— 1990.— 12 верес.

Ще одну групу склали колишні члени УСДРП, такі, як В. І. Беланін, К. О. Божко, Д. В. Коліух, М. Ф. Филипович. І, нарешті, у приналежності до «УНЦ» були звинувачені колишні члени КПЗУ, безпартійні, переважно вихідці з Галичини (С. І. Безпалько, М. І. Біляч, Ф. П. Замора, М. Р. Мельник, З. П. Фік, Г. Й. Коссака та ін.). На момент фабрикації справи «УНЦ» вони були службовцями, працювали у системі сільгоспкооперації та народної освіти, у наукових закладах. Ніякої «контрреволюційної», «шпигунської» діяльності вони, ясна річ, не вели, а тим більше не намагалися об'єднатися у якийсь «національний центр», протидіяти Радянській владі.

З самого початку слідства (а таке слідство велося протягом 1930—1931 рр.) справі «УНЦ» було надано виключного політичного значення. 22 березня 1931 р. Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні спеціально розглянуло питання про «УНЦ». Одна із причин цього полягала у тому, що близько тридцяти звинувачуваних у причетності до міфічного «центру» були колишніми членами УПСР і УСДРП, тобто тих політичних сил на Україні, що реально протистояли свого часу партії більшовиків. У зв'язку з цим нагадаємо, що у статті «Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату» В. І. Ленін зазначав: «Дані про вибори до Установчих зборів показують, що ще у листопаді 1917 року на Україні здобули більшість українські есери і соціалісти (3,4 млн. голосів + 0,5 = 3,9 млн. проти 1,9 млн. за російських есерів, при загальній кількості голосів на всій Україні 7,6 мільйонів)...»²⁷.

Варто відзначити і таку особливість: В. О. Голубович, Н. А. Петренко, І. М. Лизанівський, Ю. Ю. Ярослав та деякі інші представники УПСР за десять років до справи «УНЦ», у травні 1921 р., були учасниками «Справи членів ЦК УПСР», над якими відбувся судовий процес²⁸.

Однак наслідки того процесу, а він відбувався у Києві у великому залі Пролетарського будинку мистецтв, були, у порівнянні з наступними процесами 30-х рр., м'якими.

І ось тепер, у 1931 р. керівники УПСР знову опинилися на лаві підсудних, хоча цього разу відкритого судового процесу не було. Як і у справі «СВУ», в основу обвинувачень було покладено «царицю доказів» — свідчення підсудних. Вірогідність цих свідчень у ході попереднього слідства і на засіданнях Колегії ОДПУ в 1930—1932 рр. не перевірялась і жодними об'єктивними матеріалами вона не підтверджена.

31 травня 1931 р. В. О. Голубовича, який у січні-квітні 1918 р. був Головою Ради Міністрів Центральної ради, а на момент арешту працював завідуючим відділом капітального будівництва ВРНГ, допитав начальник секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР Я. С. Агранов. Голубович стверджував, що організацію було створено у 1924 р. (називається вона мала «Соціалістична партія» або «Комітет незалежної України»), що у її розпорядженні було 1000 крб. золотом, що до активної боротьби з Радянською владою вона перейшла в кінці 1928 р.

²⁷ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 18.

²⁸ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др.: Стеногр. отчет. Под редакцией Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского.— Харьков, 1921.— 429 с.

Одним із свідків у цій справі був Г. М. Хименко. Саме про нього у своєму щоденнику 16 квітня 1924 р. згадав С. О. Єфремов: «На процесі Голубовича те ж саме говорив Хименко, хоч коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небиліці, він зрікся: «Не казав». А на питання, чому ж стоїть у стенографічному звідомленні, одмовив: «То вони самі вигадали». Хименко виявив був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав. Я розписки з нього не взяв, а була б це оригінальна посвідка — чи про овідка, що говорив явну неправду, чи про стенографічне звідомлення, що подавало те, чого не говорилося».

На допиті 27 липня 1931 р. В. О. Голубович власноручно записав у протоколі: «Організацію було закладено на ґрунті решток розкладу укр. соціалістичних партій, що хоч і мали соціалістичну ідеологію, проте в практичній роботі стояли фактично на засадах буржуазного демократизму як у соціальному, так і в національному питаннях». Ці та інші свідчення В. О. Голубовича були сприйняті як «докази» існування «контрреволюційної організації», яка згодом стала «Українським національним центром».

Суперечливими були й інші свідчення. Наприклад, П. О. Христюк на перших допитах говорив, що повернувся на Україну у 1923 р. з Австрії «як радянець, для праці з радянським урядом». Говорив він і про те, що коли дізнався, що УПСР було розпущено і заборонено, то вирішив із своїми колегами «ліквідувати будь-яку партію, будь-які зв'язки з есерівщиною». Саме про це Христюк та інші його товариші по партії писали у газеті «Вісті». У ході допитів Христюк заговорив про свої злочини, а також про злочини, що їх буцімто скоїли його колеги. Однак у цих його свідченнях нічого не говориться конкретно, у чому, власне кажучи, полягали ці «ворожі дії», як саме велася «контрреволюційна діяльність» тими, кого зарахували до учасників «УНЦ».

Звинувачуваний в іншій справі Жуков на допиті 18 травня 1931 р. заявив, що його певний час тримали в одній камері із звинувачуваним у справі «УНЦ» П. К. Селивоновим. Останній просив кожного, хто був у камері і перебував під слідством, обмовити себе в приналежності до української націоналістичної контрреволюційної організації, допомагав у камері складати конспекти майбутніх вигаданих свідчень у слідчого. У розмові з Жуковим, радячи йому також визнати себе учасником цієї організації, П. К. Селивонов говорив: «У дійсності такої організації на Україні не було, а створюється вона з метою дискредитувати в очах робітників усього світу 2-й Інтернаціонал, виставити українську інтелігенцію у ролі ворогів Радянської влади, яка зриває соц. будівництво. Ми, інтелігентний прошарок, покликані взяти на себе місію визнати участь у цій контрреволюційній організації і нести певну відповідальність. Цього потребує хід розвитку соціалістичного суспільства у нашій країні».

М. Ф. Чечель, колишній секретар Центральної ради, а на момент арешту голова будсекції Держплану УСРР, на перших допитах заявив: «Про належність мою до контрреволюційної антирадянської організації проф. Грушевський в своїх зізнаннях, ніби я належав до неї, набрехав... Слідству мною зроблена заява, що коли мені буде показано свідчення Грушевського, Лизанівського та Голубовича, писані їхньою власною рукою, де йдеться про мою приналежність до організації, то я під цим підпишусь». І М. Ф. Чечелю було надано можливість прочитати власноручно написані свідчення своїх колег. Після цього він визнав свою провину.

Одним із тих, хто переконливо засвідчив сфабрикований характер справи «УНЦ», став М. С. Грушевський. Можна висловити припущення, що саме його непередбачені «драматургами» з ДПУ УСРР дії не дозволили влаштувати черговий відкритий політичний процес. Події розвивалися так. У квітні 1931 р. В. А. Балицький допитав М. С. Грушевського, який визнав свою керівну роль у «УНЦ» і контрреволюційні, антирадянські цілі цієї організації. Проте через кілька днів після цього депортований до Москви Грушевський заявив Я. С. Агранову, що він, «не витримавши різкого тиску слідчих», на допитах у Харкові обмовив ряд осіб у приналежності до неіснуючої антирадянської організації. У рапорті на ім'я заступника голови ОДПУ СРСР Г. Г. Ягоди, складеному Аграновим, зазначено, що «жодної повстанської організації, очолюваної близькими йому, Грушевському, колами, не існувало і ніяких повстанських тенденцій в середовищі його політичних друзів не було». Характерно, що рішенням помічника начальника 6-го відділення спеціального

політичного відділу УДБ НКВС УРСР Ліфаля від 5 серпня 1933 р. справу щодо М. С. Грушевського було припинено²⁹.

До фундаторів «УНЦ» також зарахували антагоніста М. С. Грушевського у науці, людину, котру як марксистського історика проти-ставляли йому, — академіка М. І. Яворського. Значний вплив на фабрикацію звинувачень мала розпочата ще у середині 20-х рр. критика історичних поглядів М. І. Яворського. Найбільш гострому і далеко не завжди сумлінному аналізу було піддано такі його праці, як «Історія України у стислому нарисі», «Україна в епоху капіталізму», «Нариси історії революційної боротьби на Україні» (у 2-х томах). Критики поглядів М. І. Яворського кваліфікували їх як дрібнобуржуазні і націоналістичні, в основі яких — переоцінка ролі національного руху в революційній боротьбі, ідеалізація українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій, вишукування специфічних шляхів розвитку і поширення марксистських ідей на Україні, недооцінка авангардної ролі пролетаріату і діяльності більшовицьких організацій, ігнорування класового аналізу при характеристиці суспільно-політичних і культурно-історичних процесів.

(Далі буде)

Одержано 14.03.91.

В данном разделе статьи завершается освещение политического дела «СВУ». Основываясь на неизвестных ранее материалах, автор касается другого сфабрикованного преступления — дела «Украинского национального центра» (УНЦ), в которое были втянуты академики М. С. Грушевский и М. И. Яворский.

²⁹ М. С. Грушевський помер у 1934 р. у Кисловодську. На нашу думку, є підстави говорити про загадковий характер цієї смерті. «З Грушевського,— зазначає І. Майстренко,— почалася доба несподіваного вимирання видатних, але небажаних Сталінові людей, як Максим Горький, Орджонікідзе, Кіров та ін.» (Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України.— Мюнхен, 1969.— Ч. 2.— С. 99).

В. М. Кабузан (Москва), В. І. Наулко (Київ)

Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення

На основі аналізу значної кількості етнотомографічних джерел висвітлюються зміни в чисельності та розміщенні єврейського населення у XIX—XX ст. на Україні, в Союзі РСР і світі.

Давньоєврейський етнос сформувався протягом 2-го тисячоліття до нашої ери на території Палестини. Розселення євреїв за її межами почалося у VII—VI ст. до н. е., коли частина їх була витіснена зі своєї батьківщини ассирійськими і вавілонськими завойовниками. Наприкінці I тисячоліття до н. е. мало місце переселення євреїв з Палестини у середземноморські країни. Найбільших масштабів це переселення набуло у I—II ст. н. е. після придушення римлянами іудейських повстань. З розгромом Другого Іудейського царства там залишилися невеликі групи єврейського населення, які сприйняли спочатку арамейську, а згодом — арабську мову.

Збереженню євреями в діаспорі стійкої етнічної самосвідомості сприяла розвинута конфесійна свідомість, тісно пов'язана з уявою про національність. Більшість представників цього етносу після переселення з Палестини розселилася у різних регіонах Європи: на Піренейському півострові — з XI ст. аж до виселення їх звідти наприкінці XV ст.; у Німеччині — з XI ст.; на території Речі Посполитої, куди входили Литва, Польща, Білорусія і Правобережна Україна — в основному з XIV—XVII ст. Буржуазні революції XVII—XVIII ст. у Західній Європі сприяли усуненню існуючих заборон на право мешкання євреїв у ряді країн, хоча їх рівноправність багато в чому залишалася обмеженою. В Росії проживання євреїв заборонялося і в більш пізні часи. Російське законодавство навіть не дозволяло їм приїжджати для торгу на ярмарки¹.

Облік чисельності євреїв у Європі був організований лише у XVIII ст., коли почали здійснюватися суцільні переписи. При цьому християнське і єврейське населення визначалося окремо. На території Речі Посполитої перший спеціальний подушний перепис євреїв було здійснено у 1764 р. Він зареєстрував близько 600 тис. представників цієї національності, з яких переважна більшість розміщувалася на території, яка входить тепер до складу СРСР (зокрема, 213 тис. було зареєстровано у Білорусії та на Правобережній Україні, 85,5 тис. — у Литві). 170 тис. євреїв проживало тоді на польських етнічних землях (Царство Польське)². У 1754 р. в ході проведення першої подушної ревізії в Австрії окремо були опубліковані дані про єврейське населення, яке проживало переважно у Богемії (25 тис. чол.), Моравії (20 тис.) і Сілезії (0,6 тис.)³. Тоді ж воно було зареєстровано і в

¹ Полное собрание законов — I (далі — ПСЗ — I). — Т. X. — № 7869 от 18 авг. 1739 г. — С. 824—825; Т. XI. — № 8169 от 11 июня 1740 г. — С. 185—186; № 8673 от 2 дек. 1742 г. — С. 723—724; № 8840 от 16 дек. 1743 г. — С. 924; № 8867 от 25 янв. 1744 г. — С. 21.

² Mahler R. Zydsi w dawnej Polsce w swietle liczb. Przeszłość demograficzna Polski. I. — Warszawa, 1967. — S. 159.

³ Grossman H. Die Anfänge und geschichtliche Entwicklung der Amtlichen // Statistische Monatsschrift (SMS). NF, Jg. 21. Brunn. 1916. — S. 356—359.

Пруссії. На території Угорського королівства, у князівстві Трансильванія, у Хорватії та Славонії облік населення, який визначив і кількість євреїв, був організований тільки у 1785 р. (в Угорщині зареєстровано 75,1 тис., а в Трансильванії — 2,1 тис. євреїв)⁴. З кінця XVIII ст. проводився збір даних про євреїв і в інших європейських країнах — Голландії, Франції, німецьких князівствах тощо. До початку XIX ст. облік єврейського населення проводився у більшості європейських країн.

У Росії облік цього населення почали здійснювати з 80-х років XVIII ст. Однак якість такого обліку тривалий час залишалася незадовільною. Так, на території Речі Посполитої, включеної до складу Росії внаслідок поділів Польщі, ще у 1764 р. було зафіксовано 482 тис. євреїв, у 1795 р. — 576,2 тис., а в 1815 р. — 1194,2 тис. Польське обчислення лише у 1764 р. відносно повно врахувало єврейське населення. Цього не скажеш про результати V ревізії 1795 р., оскільки за 20 років до 1815 р. чисельність його у Росії при відсутності значної міграції ззовні ніяк не могла подвоїтися. Грунтовний аналіз ревізії 1795 р., проведений А. Л. Перковським, з урахуванням даних конфесійного обліку, показав, що кількість євреїв на 1795 р. слід збільшити принаймні на чверть.

Після 1815 р. до 70-х років XIX ст. динаміка єврейського населення в Росії визначалася процесами природного відтворення. Однак відносно повні дані містять тільки уточнюючі матеріали ревізького обліку, одержані напередодні або під час проведення наступних за порядковим номером ревізій. Так, у початково встановлені терміни проведення VII ревізії (1815—1825 рр.) не було враховано 921 тис. осіб чоловічої статі, з яких на частку міщан та купців (а серед них переважали євреї) припадало 310 тис. чол. Відповідні корективи щодо цього були внесені під час проведення наступної, VIII ревізії⁵.

Єврейська міська біднота була не в змозі сплачувати подушну подать і всіма засобами намагалася ухилитися від перепису⁶. Однак протягом 20 років, до проведення VIII ревізії, було виявлено тільки 500 не охоплених обліком душ чоловічої статі, передусім у Подільській, Волинській та Віленській губерніях. На думку багатьох дослідників, зокрема ізраїльського демографа Р. Малера, таке становище було викликане передусім тим, що євреї приховували справжню свою чисельність, намагаючись позбавитися сплати податків. У свою чергу це давало змогу верхівці кагалу привласнювати певну частину останніх⁷.

Починаючи з VIII ревізії, чисельність не охоплених переписом євреїв скорочується. Однак й більш пізні ревізії (VIII — 1834 р., IX — 1850 р. і X — 1858 р.) вимагають уточнень. Зокрема, одиноденний перепис, проведений у зв'язку з введенням військової повинності, виявив не зареєстрованих ревізьким обліком і «ніде не прописаних» 50 тис. євреїв по Ковенській і 87 тис. чол. — по Гродненській губерніях⁸.

Не зовсім точним до 1857 р. залишався облік євреїв Австро-Угорської монархії, особливо у Галичині, де їх було чимало. Ревізією 1840 р. було зареєстровано в цій провінції 335 тис. євреїв, переписом 1851 р. — 313 тис., а переписом 1857 р. — 449 тис. чол.⁹ Лише з кінця 50-х років XIX ст. статистичні дані щодо євреїв стають вірогідними.

⁴ Goehlert V. Die Entwicklung in der Lander der ungarische Krone seit 100 Jahren // SMS, Jg. 12.—Wien, 1886.—S. 334.

⁵ Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII—первой половине XIX в.—М., 1963.—С. 145.

⁶ ПСЗ.—I.—Т. XXIV, №26805.—С. 221—222; Т. XXXVI, № 27700.—С. 83—84; № 27853 «в».—С. 243; тощо.

⁷ Mahler R. Op. cit.—S. 131—133.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 4, спр. 755, арк. 385—386.

⁹ Buzek J. Rozsiedlenie ludności Galicji // Wiadomości Statystyczne o stonkakh krajowych. T. XXI. Zeszyt 2.—Lwów, 1909.—S. 197—207.

Публікація статистичних джерел щодо населення, зокрема єврейського, почалася в країнах Європи лише з ХІХ ст.

У Росії дані про євреїв за наслідками ІV—Х ревізій знайшли відображення в облікових відомостях і податкових («окладних») книгах¹⁰. Однак надруковані були (в «Журнале Министерства внутренних дел») ¹¹ лише результати по губерніях з VІІІ ревізії. Останні відомості наводяться за 1859 р.¹² За станом на 1847 р. публікувалися також дані по повітах і громадах.

У пореформений період дані про чисельність євреїв містяться у матеріалах поточного обліку, локальних переписах та всеросійському переписі 1897 р. Вони надруковані у спеціальних виданнях («Обзоры начальников губерний» тощо). Іншими словами, не введено до наукового обігу дані про євреїв у Росії з ІV—VІІ ревізій, тобто до середини 30-х років ХІХ ст. Природний рух єврейського населення в країні систематично реєструвався з 1836 р., а в західних областях — з початку ХІХ ст.

В Австро-Угорщині відомості про чисельність, розміщення та переселення євреїв почали публікуватися з 1841 р.¹³, хоч облік такого роду було організовано ще у 1754 р. За 1754—1840 рр. дані про євреїв є в ряді архівів (по Західній Україні — в ЦДІА у Львові). Надруковані (в основному по повітах) результати лише окремих ревізій (1808 р. і з 1830 р. по 1846 р.). По Німеччині, Голландії, Франції, Швейцарії та інших західноєвропейських державах повні дані про представників цієї національності надруковані з 1816 р. За ХХ ст. існує значний відповідний матеріал з переписів населення цих країн.

Проблема чисельності та територіального розміщення єврейського населення досліджувалася багатьма вченими. Насамперед слід назвати праці П. Кеппена, А. Рітхіа, Г. Шиммера, Б. Васютинського, В. Вінклера, А. Носсіа, К. Дітеріці, Т. Девіса, Г. Хасселя, О. Хаузнера, О. Хандліна, М. Вішніцера, С. Брука та ін.¹⁴

В цих дослідженнях простежується динаміка чисельності євреїв у Європі з початку, а в світі — з другої половини ХІХ ст. Дані про цю категорію населення в Азії, Африці та Латинській Америці на першу половину ХІХ ст. в них надто завищені, а по Росії — занижені, оскільки залучені первісні дані ревізького обліку.

У таблиці 1 показано динаміку чисельності та розміщення єврейського населення Росії та СРСР за 1764—1979 рр., його питому вагу в Європі і світі.

Як свідчить наведена таблиця, в межах сучасної території Союзу РСР більшість цього етносу проживала на Україні. Однак, якщо у

¹⁰ ЦДІА СРСР, ф. 571, оп. 9, спр. 1—53.

¹¹ Див.: Журн. м-ва внутр. дел (далі (ЖМВД).— 1837.— Ч. 21.— № 8.— Табл. 25.

¹² ЖМВД.— 1861.— Ч. 49, № 8.— С. 224.

¹³ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Jg. 1—13.— Wien, 1828—1841; Jg. 14—21, Wien, 1844—1853; Neue Folge, Bd. 1—5.— Wien, 1856—1871; Statistisches Jahrbuch der österreichischen Monarchie. Jg. 1—20.— Wien, 1863—1882; Österreichische Statistik. Bd.— Wien, 1882; etc.

¹⁴ Hassel G. Umriss der sämtlichen Europäischen und der vornehmsten aussereuropäischen Staaten. Heft 1—3.— Weimar, 1823—1824; Hubner O. Statistische Tafel aller Länder der Erde.— Leipzig, 1851—1880. Jg. 1—29; Hubner O. Geografisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde. Ausgabe, 1—73.— Wien; Berlin, 1880—1939; Schimmer G. A. Statistik des Judenthums in der Reichrath vertretenen Königreichen und Länder.— Wien, 1873; Wasjutynski B. Ludność w Krolewstwie Polskiem. B. r. i m.; Winkler W. Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten.— Wien, 1887; Dieterici C. F. Die Bevölkerung der Erde // Mitteilungen aus Justus perthes Geographischer Anstalt.— Gotha, 1859. Jg. 5; Davis T. Juden und Deutsche. Ein Sprach— und Interessengemeinschaft.— Wien; 1915; Hassel G. Statistischer Umriss der sämtlichen europäischen Staaten.— Braunschweig, 1805; Hausner O. Vergleichende Statistik von Europa. Bd. 1.— Lemberg, 1865; Handlin O. Judaism in the United States: The Shaping of American Religion.— Princeton, 1961; Wischnitzer M. Die Juden in der Welt.— Berlin, 1935.

середині ХІХ ст. там налічувалося близько двох третин усіх євреїв країни, то у 1989 р.— лише 35,3%.

На території сучасної України євреї з'явилися у дохристиянські часи. Про їх перебування в Криму з ІІ ст. н. е. свідчать надгробні написи. За часів Київської Русі, у Х—ХІІІ ст., існували громади слов'яномовних євреїв, так званих кенааним¹⁵. Вони мали окремі квартали в містах, зокрема, існував єврейський район у Києві. Невеликі поселення на Україні були створені у ХІV ст. вихідцями з Литви. Однак найбільш масове переселення євреїв відбувалося з Польщі з кінця ХV і в наступні століття. Більшість серед них становили так звані ашкеназі, тобто європейські євреї, які розмовляли на одному з діалектів германської групи індоєвропейської мовної сім'ї (ідиш). Основу єврейської соціальної організації становили територіальні громади (кегили), які зосереджувалися у міських поселеннях або їх частинах, і громадське самоуправління (кагал).

Таблиця 1. Чисельність і територіальне розміщення єврейського населення в ХІХ—ХХ ст. * (тис. чол.)

роки регіони	1764	1815	1850	1897	1917	1926	1937- -1939	1959	1979
СРСР **	430,0	1042,8	1574,7	4557,5	6087,0	4383,3	4808,3	2267,8	1811,0
% до їх числа у Європі	...***	46,1	46,3	53,0	53,9	51,2	46,8	65,8	57,5
% до їх числа у світі	...	38,4	40,6	42,5	42,5	...	28,3	17,8	13,1
у т.ч. на Україні (у межах Росії)	131,9	470,5	658,0	1923,6	2721,2	1738,7	1740,8	840,0	634,0
— (у межах Австро-Угорщини)	116,5	146,3	289,9	776,6	815,8	3763,4	785,8		
Російська імперія	484,5	1191,1	1848,6	5047,6	7253,2	5142,9	5801,5	-	-
% до їх числа у Європі	...	52,7	51,3	58,7	64,3	60,1	56,5	-	-
Європа	...	2259,9	3978,0	8599,1	11278,2	8562,2	10270,0	3446,8	3151,0
Всього у світі	...	2714,9	4543,2	10711,2	14340,0	...	10715,0	12756,0	13779,0

* Таблиці 1-4 складені за джерелами, зазначеними в історіографічній частині статті.

** у сучасних межах.

***... - дані відсутні.

На Правобережній Україні євреї, як і поляки, розселилися окремими етнорелігійними громадами¹⁶. В кінці ХVІІІ ст. їх чисельність там становила понад 110 тис. чол. (3,5% від усього населення). Спеціальним указом Катерини ІІ (1764 р.) значна кількість євреїв була переселена у Новоросію на правах іноземних колоністів. Особливо значного масштабу їх переселення туди набуло після приєднання білоруських губерній внаслідок поділів Польщі 1792 р. і 1795 р.¹⁷ У 1857 р. у Новоросії вони становили вже 3,8% від усього місцевого населення. Наприкінці ХVІІІ ст. там було засновано багато єврейських землеробських колоній. Однак у них дозволялося жити лише тим євреям, які прийняли християнство. До середини ХІХ ст. на півдні України налічувалося 20 таких селищ, у яких проживало близько 12 тис. чол. Згодом їх чисельність зросла. В кінці ХІХ ст. у Бессарабії налічувалося

¹⁵ Народы мира: Ист.-этнографич. справочник.— М., 1988.— С. 161.

¹⁶ Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у ХVІІІ ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969, Вып. 4.— С. 208.

¹⁷ Дружинина Е. И. Южная Украина.— М., 1970.— С. 150—151.

18 єврейських землеробських селищ, у Херсонській та Катеринославській губерніях — відповідно 26 і 17¹⁸.

Характер розселення і правового стану євреїв у Східній Галичині дещо відрізнявся від інших регіонів України. Вони селилися там у містах й містечках, які належали великим феодалам, і були залежні лише від юрисдикції дідичів*. Ця обставина, на думку С. А. Макаручука, була для єврейського населення більш вигідною: тут його громади не судилися з гминами королівських міст, існувало менше різних обмежень, що стимулювало зростання чисельності цієї категорії жителів¹⁹.

Починаючи з Петра I, царизм постійно обмежував територію розселення євреїв у Російській імперії і, зокрема, на Україні. З 1721 р. до 1742 р. вийшла ціла низка законодавчих актів, згідно з якими їм заборонялося проживати на Лівобережжі. У 1796 р. було введено дискримінаційну «смугу осілости», за межами якої представникам цієї національності не дозволялося селитися. Вона охоплювала Правобережну Україну, Білорусію та Литву, Катеринославську, Херсонську, Таврійську і Бессарабську губернії, на Лівобережжі — Полтавську й Чернігівську, а також Білостоцьку область та Царство Польське, які увійшли до складу Росії пізніше.

Введення «смуги осілости» призвело до того, що більшість євреїв селилася головним чином у містечках і невеликих містах. До того ж навіть на території поза «смугою» їм дозволялося проживати не всюди. В різні періоди для них були закритими великі міста. Зокрема, у 1827—1861 рр. їм не можна було селитися у Києві. В наступні десятиріччя вони не мали права жити в центральних районах міста, за винятком купців першої та другої гільдій.

Все наступне законодавство Росії так чи інакше дедалі більше ставало жорстокішим щодо можливостей вільного розселення євреїв. Лише 20 березня (2 квітня) 1917 р., коли вийшов закон «Про скасування віросповідальних і національних обмежень» та була ліквідована «смуга осілости», вони одержали право проживання на всій території Росії.

Зазначені територіальні обмеження, а також заборони у виборі професії та самоврядуванні, зокрема прав кагальної організації, а згодом (1844 р.) й офіційне скасування останньої, введення обов'язкової військової повинності, постійно зростаючі податки, величезна штучно створена скупченість єврейського населення, викликана, крім зазначених причин, ще й порівняно високим природним приростом і, нарешті, погроми в Росії та, зокрема, на Україні, призвели до дуже значної зарубіжної еміграції євреїв у кінці XIX — на початку XX ст.

Після Жовтневої революції у зв'язку з ліквідацією «смуги осілости» більшість євреїв переселяється на Лівобережжя та у найбільші міста України і Російської Федерації — передовсім у Москву та Ленінград. За даними перепису 1926 р., у містах України проживало вже 60% від усіх представників єврейської національності в республіці, тоді як у 1897 р. — лише 40%. Євреї становили більшість населення у таких містах, як Житомир, Вінниця, Умань, Проскурів, Новоград-Волинський, Кростень, Овруч, Бердичів (за даними перепису 1926 р.). На західноукраїнських землях це ж стосується таких міст, як Бучач, Чортків, Заліщики, Ковель, Дрогобич, Луцьк, Рівне, Станіслав, Тернопіль та ін. (польський перепис 1921 р.). Внаслідок міграційних процесів чисельність євреїв у республіці зменшилася за 1897—1926 рр. з 1644,5 до 1565,5 тис. чол., у той час як у цілому по СРСР зросла —

¹⁸ Россия: Полное географическое описание нашего отечества.— СПб., 1910.— Т. XIV.— С. 215.

* Дідичі — поміщики, які володіли великими маєтками і землею, одержаною у XVII—XIX ст. за царськими грамотами або гетьманськими універсалами.

¹⁹ Макаручук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма.— Львов, 1983.— С. 41.

з 2430,4 тис. у 1897 р. до 2597,4 тис. чол. у 1926 р.²⁰ Крім того, поряд із створенням у 1928 р. Єврейської автономної області у Бірбіджані, куди виїхала й певна кількість українських євреїв, у 1924—1930 рр. на Україні було засновано 162 єврейських землеробських поселення, з яких утворили чотири єврейські національні райони: Калініндорф на Херсонщині (40 селищ), Новий Златопіль у Запорізькій окрузі (45 селищ), Сталіндорф — на Криворіжжі (11 селищ)²¹ і Фрейдорф — у Криму (40 селищ). До нашого часу, крім деяких кримських, єврейські сільські поселення не збереглися.

Таким чином, на Україні майже в усі часи була зосереджена значна кількість єврейського населення. Протягом ХХ ст. чисельність і питома вага євреїв в межах сучасної УРСР набагато зменшилася. У 1897—1900 рр. тут мешкало 2615,3 тис. євреїв, що становило 8,9% всього населення України — друге місце за чисельністю після українців. За переписом населення 1926 р., представників єврейської національності налічувалося 2491,9 тис. (6,5%). На 1959 р. їх чисельність в УРСР становила 840,3 тис. чол. (2%), а на друге місце вийшли росіяни — 7091,3 тис. чол. (6,9%)²². За даними перепису 1989 р., на Україні налічувалося 486,0 тис. євреїв, які становили лише 0,9% всього населення республіки. Отже, на вказану дату залишилося 18,6% від тієї чисельності євреїв, яка була у сучасних межах УРСР у 1897—1900 рр.

У Білорусії жителів цієї національності було набагато менше, ніж на Україні (1764 р.—19%; 1815 р.—26,8%; 1900 р.—22,2%; 1910—22,5%; 1939 р.—11,9% і 1979 р.—7,5%). У Прибалтиці в 1815 р. налічувалося майже 12% всіх євреїв — мешканців майбутнього СРСР, а у 1979 р.—тільки 2,7%. У Царстві Польському в 1764 р. проживало 35% всіх євреїв Російської імперії (в межах кінця ХІХ ст.), у 1910 р. на тій же території — 25,1%, в 1939 р.—30,7%. У решті регіонів нашої країни єврейське населення було відносно нечисленним.

За межами земель, які увійшли згодом до складу Союзу РСР, крім Царства Польського, значна частина євреїв проживала в Угорському королівстві, Богемії та Моравії, а також у Німеччині (1800 р.—252 тис., 1850 р.—461 тис., 1900 р.—586,8 тис., 1910 р.—620 тис., 1920 р.—572 тис. чол.), Туреччині (1800 р.—170 тис., 1910 р.—200 тис. чол.), Румунії (1800 р.—26 тис., 1850 р.—85 тис., 1900 р.—269 тис., 1910 р.—275 тис. чол.).

Загалом на сучасній території СРСР у 1815 р. проживало 46,1% всього єврейського населення Європи, 1857 р.—46,3%, 1897 р.—53%, 1910 р.—54%, 1939 р.—46,8% і 1979 р.—57,5%. У межах Російської імперії на початку ХХ ст. його частка була дещо більшою: у дореформеній період вона перевищувала половину всіх євреїв Європи, а в пореформеній — досягала 60%.

Питома вага жителів цієї національності на сучасній території СРСР від їх загального числа у світі також була високою: до 1917 р. вона становила 40%, у 1939 р.—28%, а далі — швидко зменшувалася. Нині у нашій країні налічується 13% усіх євреїв світу.

Після Жовтневої революції мали місце значні зміни у розміщенні єврейського населення на території нашої країни, про що йшлося вище. До початку 30-х років спостерігалася інтенсивна міграція єврейського населення з України, Білорусії та Прибалтики у міста Російської Федерації і меншою мірою — Казахстан, Середню Азію та Закавказзя. До 1917 р. на території нинішньої РРФСР проживало

²⁰ Хоменко А. Національний склад людності УСРР. Перепис 17 грудня 1926 р.—Харків, 1931.—С. 43.

²¹ Більшість селищ там була створена у 1807—1824 рр.: Ізлучисте (Сталіндорф), Кам'янка, Інгулець та ін.

²² Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР.—К., 1965.—С. 69, 75.

тільки 2,4% всіх євреїв країни, в 1926 р.— вже 13,4%, у 1939 р.— 19,7%, в 1959 р.— 38,6%. Нині у Російській Федерації мешкає 38,7% євреїв СРСР (в УРСР — 35%, Білорусії — 7,5%. Середній Азії — 6,4%, Молдові — 4,4%, на Кавказі — 3,5%, в Прибалтиці — 2,6%, у Казахстані — 1,9%).

Щодо цього цікавою є динаміка єврейського населення у Москві. До 1870 р. його чисельність там була незначною, потім до 1891 р. стала швидко зростати (35 тис. чол.). Пізніше більшість цього населення була примусово виселена з міста. За переписом 1897 р., в Москві налічувалося лише 8,2 тис. євреїв.

Нове зростання їх кількості у місті спостерігалось після 1910 р. і особливо на початку 20-х років XIX ст. У 1920—1932 рр. передусім з України прибуло туди майже 200 тис. єврейських переселенців. У 1920 р. їх налічувалося 28 тис. чол. (2,7% населення міста), в 1939 р.— 250,2 тис. (6,1%), у 1959 р.— 239,2 тис. (4,7%) і в 1979 р.— 225 тис. чол. (2,9%). Незважаючи на зменшення їх кількості, тепер вони є другою за чисельністю етнічною групою Москви, яка становить третину всього єврейського населення Російської Федерації (для порівняння: у Києві проживає чверть євреїв УРСР) ²³.

Якщо проаналізувати динаміку чисельності єврейського етносу в СРСР в абсолютних показниках, можна помітити, що чисельність його швидко зростала до 1917 р. Так, з 1815 до 1917 р. все населення Росії зросло в 3,3 раза (з 53,7 до 179,7 млн. чол.), а єврейське — у 5,8 раза (з 1042,8 до 6087,0 тис. чол.). Внаслідок високого природного приросту, обумовленого в основному нижчими, ніж в цілому по країні показниками смертності, темпи середньорічного приросту євреїв у зазначений період були майже вдвічі вищі, ніж загалом по країні. Цьому не могла зашкодити навіть надзвичайно велика їх зарубіжна еміграція, яка почалася з 80-х років минулого століття.

На динаміку чисельності єврейського населення СРСР вплинули також етнічні процеси, які особливо посилювалися з 20-х років XX ст. Про масовий перехід євреїв на російську мову свідчать такі показники: в 1926 р. понад 70% євреїв називали рідною мову своєї національності (переважно — ідиш), а у 1979 р. цей показник був набагато меншим — тільки 14,2%. Певну роль у тенденції розвитку етнічних процесів відіграло зростання питомої ваги змішаних шлюбів. Однак роль процесів етнічної асиміляції серед єврейського населення не слід перебільшувати. По-перше, євреї завжди відзначалися високим рівнем етнічної самосвідомості і високим ступенем ендогамності у сфері сімейно-шлюбних стосунків (навіть у 20-х роках, коли склалися передумови для зростання кількості міжнаціональних шлюбів, питома вага останніх серед євреїв була відносно невеликою — до 5,5%) ²⁴. Найменший відсоток етнічно-змішаних сім'ї серед євреїв становили й пізніше: у 1959 р.— 10,3% ²⁵. По-друге, сама по собі мовна асиміляція далеко не завжди свідчить про зміну етнічної самосвідомості та етнічної належності.

З кінця XIX ст. до 20-х років XX ст. етнодемографічні процеси серед єврейського населення Росії та країн зарубіжної Європи були багато в чому подібними. Вони характеризувалися скороченням абсолютної чисельності євреїв внаслідок ряду чинників, серед яких найвагомішими були зниження їх природного приросту, та особливо еміграція.

Еміграція євреїв з Європи у країни Нового Світу, а потім в Азію (Палестину) розгорнулася у широких масштабах з 80-х років XIX ст. До цього мали місце лише їх переселення в межах окремих країн.

²³ Куповецкий М. С. Еврейское население Москвы (XV—XX вв.) // Этнические группы в городах Европейской части СССР.— М., 1987.— С. 60—66.

²⁴ Национальная политика ВКП(б) в цифрах.— М., 1930.— С. 41.

²⁵ Наулко В. І. Назв. праця.— С. 110.

В Росії, як зазначалося, вони брали активну участь у заселенні Новоросії, в Австро-Угорщині помітним було переселення євреїв з Галичини та Угорщини на Буковину і в Нижню Австрію, особливо Відень, та сусідню Румунію. У Німеччині відбувалося масове переселення євреїв у великі міста, головним чином Берлін. Якщо у 1870 р. там налічувалося 19,5% всього єврейського населення країни, то в 1900 р.— 47,8%, а в 1933 р.— 70,6%²⁶.

Населення Російської імперії також тривалий час не брало участі у заокеанській еміграції. Основні потоки переселенців спрямовувалися на заселювані околиці — Новоросію, Кавказ, Нижнє Поволжя, Південне Приуралля, Сибір, Казахстан, Далекий Схід. У 1820—1870 р. з Росії у країни Нового Світу емігрувало лише 7,6 тис. чол., з них майже половину становили поляки²⁷. Міграційний баланс був негативним (тобто більше приїжджало, ніж виїжджало) і становив 418,7 тис. чол.²⁸ Слід відзначити, що емігранти виїжджали з Росії передусім у сусідні країни. Саме тому в Царстві Польському з 20-х років ХІХ до початку ХХ ст. частка емігрантів-поляків знизилася з 84 до 76%, а євреїв — зроста з 9,3 до 14,6%²⁹.

У 20—60-ті роки ХІХ ст. єврейська еміграція до США відбувалася в основному з Німеччини. У той період з цієї країни до Сполучених Штатів прибуло 2567,7 тис. чол., з них — понад 50 тис. євреїв³⁰. Взагалі початковою датою єврейської еміграції у США вважається 1654 р. Тоді у колонію Новий Амстердам (тепер Нью-Йорк) прибула група голландських євреїв з 23 осіб. У 1790 р. в Сполучених Штатах проживало близько 2 тис. євреїв, 1800 р.— 5 тис., 1850 р.— 15,2 тис., у 1860 р.— вже 150 тис. чол.³¹

Таблиця 2. Питома вага єврейських емігрантів в США в загальній кількості переселенців з Росії у 70-ті роки ХІХ — на початку ХХ ст.

роки	всіх російських іммігрантів (тис. чол.)	у тому числі євреїв (тис. чол.)	частка євреїв серед російських емігрантів (%)
1871—1880	52,4	22,5	42,9
1881—1890	265,1	154,4	58,2
1891—1900	642,0	234,2	36,5
1901—1910	1597,3	704,2	44,1
1911—1920	926,6	330,7	35,7
Всього	3483,4	1446,0	41,5

Лише з 70-х років ХІХ ст. відбувається розширення єврейської еміграції з країн Європи до Америки, передусім до США. Особливу роль в цьому відіграли євреї — переселенці з Росії. З даних таблиці 2 видно, що у 1870—1920 рр. серед прибулих до Сполучених Штатів російських іммігрантів був понад 41% євреїв. У 70-ті роки ХІХ ст. з Росії виїжджало також чимало німців і поляків. Але навіть у той час, коли масштаби еміграції з Російської імперії були ще невеликими, дві третини євреїв-переселенців з Європи до Америки — становили

²⁶ Wirtschaft und Statistik. Jg. 15.— Berlin, 1935.— S. 147—149.

²⁷ International Migrations...— P. 261—272, 704—797.

²⁸ Оболенский (Осинский) В. В. Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР.— М., 1928.— С. 10, 20, 52.

²⁹ Buzek J. Pogląd na wzrost Ludności ziem polskich w wieku XIX.— Krakow, 1915.— S. 62.

³⁰ Берзина М. Я. Формирование этнического состава населения Канады: Этностатистическое исследование.— М., 1971.— С. 146.

³¹ Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups.— Cambridge (Mass.); London, 1980.— P. 571—579.

вихідці з Росії. До 1880 р. чисельність єврейського населення у США досягла 250 тис. чол.³²

Ситуація помітно змінилася з 80-х років XIX ст. Це пов'язано з погіршенням економічного стану більшості євреїв, зазначеними вище обмеженнями у їх розселенні, політикою національного гноблення, яку проводив царизм щодо них. У 1882 р. були видані «тимчасові правила» щодо мешкання євреїв у сільських місцевостях, згідно з якими їм не дозволялося жити в селах, заборонялося діставати у власність і навіть орендувати землю. У 1887 р. євреям, крім того, було заборонено мешкати у Ростові-на-Дону і у Таганрозькому повіті, у 1891 р.— у Москві та Московській губернії (навіть тимчасово). У 1886—1887 рр. вийшли постанови, якими обмежувалися права євреїв на вступ до гімназій і реальних училищ на всій території Російської імперії³³.

Таблиця 3. Єврейська імміграція в США (1871—1975 рр.)

роки	всіх єврейських іммігрантів (тис. чол.)	у тому числі з Росії (тис. чол.)	загалом %
1871—1880	30,0	22,5	75,0
1881—1890	200,0	154,4	77,2
1891—1900	300,0	234,2	78,1
1901—1910	976,3	704,2	72,1
1911—1920	491,2	330,7	67,3
1921—1924**	272,3	176,0	64,6
1925—1975**	570,0	176,0	30,9
Всього	2839,8	1798,0	63,3

* З території всієї колишньої Російської імперії, включаючи Прибалтику, Білорусію і частину Правобережної України.

** З вчасної території СРСР (крім тих, що виїхали до Ізраїлю—24 тис. чол.).

Як свідчать таблиці 2 і 3, за 80-ті роки у США з Росії прибуло понад 154 тис. євреїв, або 77% всіх єврейських переселенців в цю країну, а в 90-ті роки—234,2 тис. (78% загальної кількості євреїв, які виїхали до Сполучених Штатів).

Царизм не перешкоджав єврейській еміграції. У 1891—1892 рр. було прийнято рішення санкціонувати діяльність у Росії відділення колонізаційного товариства барона М. Гірша, яке сприяло переселенню євреїв до Аргентини³⁴.

Однак еміграція їх до цієї країни не набула поширення, натомість ще більше посилювався виїзд мешканців цієї національності до США. Загальні показники кількості всіх російських переселенців до Аргентини незначні, а частка реемігрантів досить велика. У 50—80-х роках XIX ст. в цю країну з Росії прибуло 5 тис. чол., з яких повернулося назад 76%, у 1890 р.—17,5 тис. (реемігрантів—40%). Навіть у 1910 р. у Аргентині було зареєстровано тільки 90 тис. євреїв³⁵, які прибули з усіх країн Європи, хоча за аналогією можна припустити, що більшість з них становили вихідці з Росії.

Єврейська еміграція до Палестини до 20-х років XX ст. була незначною. В 1870 р. їх чисельність становила там—25 тис. (у тому числі в Єрусалимі—13 тис.)³⁶, у 1922 р.—83,9 тис. чол.³⁷ Всього за 1882—1914 рр. туди приїхало 70 тис. переселенців єврейської націо-

³² Там же.—С. 571.

³³ Евреи в России.—М., 1906.—С. 9, 19; Harvard Encyclopedia...—Р. 579.

³⁴ Соколов А. С. Российская трудовая эмиграция в Аргентину в последней четверти XIX в. // Советская этнография.—1982.—№ 2.—С. 102.

³⁵ Davis T. Juden und Deutsche.—Wien, 1915.—S. 30.

³⁶ Nossig A. Materialien zur Statistik des Jüdischen Stamme...—S. 99.

³⁷ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Rok 7.—Warszawa, 1929.—S. 615.

нальності³⁸, більшість яких були вихідцями з Росії. В оглядах губернаторів єврейська еміграція до Палестини фіксувалася з 1891 р. Так, в огляді Київського губернатора за 1891 р. зазначалося, що до Америки і Палестини вибуло понад 3 тис. євреїв³⁹.

Найбільшими масштабів еміграція представників цієї національності з Росії до США досягла у 1901—1910 р.—704 тис. чол. (див. таблицю 3), тобто 44% всіх російських емігрантів, а їх частка в загальній масі єврейських переселенців до Сполучених Штатів становила 72%. Свого максимуму їх еміграція з Росії досягла у 1906 р. (125 тис.) і в 1907 р. (115 тис. чол.). Чисельність представників цієї національності у США на 1900 р. перевищила 1 млн., а до 1910 р. досягла 2,3 млн. чол.⁴⁰ У цілому за 1870—1920 р. з Європи до США прибуло 2 млн. євреїв, з них три чверті — з Росії. Крім того, значна єврейська еміграція йшла з Австро-Угорщини і Румунії при дуже невеликій (5%) рееміграції.

З кінця XIX ст. зростає єврейська еміграція до Канади. У 1850 р. там проживало лише 0,4 тис. євреїв, у 1881 р.—2,4 тис., а в 1901 р.—16,5 тис. чол. Протягом першого десятиліття XX ст. кількість жителів цієї національності у Канаді збільшилася до 76,2 тис.⁴¹ У 1898—1900 рр. туди прибуло з Росії 6,3 тис. євреїв, а в першому десятилітті XX ст.—35 тис. (79,1% всіх євреїв, які переїхали до Канади). А всього за 1898—1920 рр. з Росії до Канади їх переселилося 68,5 тис. (82,2% емігрантів єврейської національності), набагато менше їх прибуло з Австро-Угорщини (3 тис.) і Німеччини (0,1 тис.).

Розглянемо динаміку чисельності єврейського населення з 20-х років нинішнього століття.

У 20-ті роки еміграція євреїв з СРСР фактично припинилася⁴². Продовжувався лише їх виїзд з територій Польщі та Прибалтики, які пізніше увійшли до складу СРСР.

У 1921—1975 рр. до США прибуло близько 842,3 тис. єврейських переселенців, у тому числі 35% із земель, які входили до складу царської Росії. Якщо на початку 20-х років у Сполучених Штатах їх налічувалося 4228 тис., то у 1980 р.—5920 тис. чол. Показові також зміни чисельності єврейського населення новітнього часу і в Канаді: 1911 р.—80 тис., 1941 р.—170 тис., 1980 р.—300 тис. чол.

У 1920—1970 рр. відбувалося значне переселення євреїв у Аргентину (на 1910 р. їх налічувалося там 90 тис., в 1937 р.—275 тис., у 1980 р.—300 тис. чол.), Бразилію (10 тис.— у 1910 р. і 150 тис. у 1980 р.), а також Палестину. Якщо у 1922 р. в останній налічувалося тільки 83,9 тис. євреїв, то в 1937 р.—вже 404 тис., а в 1948 р.—650 тис. З 1919 р. і до утворення в травні 1948 р. держави Ізраїль до Палестини емігрувало 450 тис. чол., в основному вихідців з Польщі (25%), Австрії, Угорщини, Німеччини та Чехословаччини. Переїзд євреїв у Палестину з інших частин світу був незначним: 40 тис. прибуло з сусідніх азіатських країн (Сирії, Іраку, Лівану) і 33 тис.— з країн Америки й Африки.

З травня 1948 р. на середину 1983 р. до Ізраїлю переселилося 1780,0 тис. чол. (реемігрувало 300 тис.). Нині єврейське населення цієї країни становить понад 3,4 млн. чол. Серед прибулих туди в 1948—1977 рр. (1 млн. 611 тис.) вихідці з Європи становили 764 тис., Африки—418, Азії—342, Латинської Америки—43 тис., США та Канади—42 тис., Австралії—2 тис. чол.⁴³

³⁸ Маріанський А. Современные миграции населения. — М., 1966.— С. 135—136.

³⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 4, спр. 755, арк. 385.

⁴⁰ Davis T. Juden und Deutsche...— S. 30.

⁴¹ Берзина М. Я. Указ. соч.— С. 146—147.

⁴² За даними журн. Wirtschaft und Statistik. 1926, Jg. 17.— S. 593, на 1925 до Палестини з Росії та України виїхало 6718 чол.

⁴³ American Jewish Yearbook.— 1981, № 4.— P. 104.

З СРСР єврейська еміграція у 1920—1940 рр. була незначною. Це визначалося політикою обмеження виїздів за кордон, яка проводилася до недавнього часу в нашій країні. У перші післявоєнні роки еміграції з Радянського Союзу практично не спостерігалось. В 1951—1960 рр. кількість євреїв, які вийшли з країни, становила 1199 чол., у 1961—1970 рр.— 10 062, в 1971—1980 рр.— 248 929, у 1981—1987 рр.— 24 985 чол. Абсолютна кількість єврейських емігрантів, згідно з даними за період з 1951 р. до лютого 1988 р., оцінюється в 300 тис. чол.⁴⁴ За останні роки темпи зарубіжної еміграції значно зросли: в 1988 р.— 108 тис., у 1989 р.— 235 тис. і з січня по жовтень 1990 р.— 336 тис. чол. (Загалом за ці три останні роки — 679 тис. чол.). Враховуючи спрямованість та кількісні показники еміграційних потоків (44,7% — до Ізраїлю, 41,8% — до ФРН, 6% — в США, 4,6% — у Грецію) можна вважати, що більшість цих переселенців становили євреї⁴⁵.

Таблиця 4. Розселення євреїв за частинами світу у XIX—XX ст. (тис. чол., %)

роки частини світу	1800 - 1815		1900		1937 - 1939		1979	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
Європа	2259,9	83,2	8599,1	80,3	10270,0	60,4	31510,0	22,9
Азія	150,0	5,5	300,0	2,8	939,0	5,5	3540,0	25,7
Америка	5,0	0,2	1523,1	14,2	5110,0	30,0	6860,0	49,8
Африка	300,0	11,1	289,0	2,7	666,0	3,9	156,0	1,1
Австралія	—	—	1,6	—	30,0	0,2	72,0	0,5
Всього	2714,9	100,0	10712,8	100,0	17015,0	100,0	13779,0	100,0

Зменшення чисельності єврейського населення у більшості країн Європи було викликане передусім не міграційними чи етнічними процесами, а варварським масовим винищенням його майже на всій окупованій території у роки другої світової війни, коли загинуло понад 6 млн. чол. Загальна їх кількість у світі скоротилася з 17 млн. у 1939 р. до 12,8 млн. у 1959 р. (відповідно по СРСР — з 4,8 до 2,3 млн. чол.). В одному лише Києві 29 вересня 1941 р. було замордовано 70 тис. євреїв. Цим же було викликане різке скорочення єврейського населення в інших європейських країнах: у 1937 р. в Румунії його налічувалося 1050 тис. (тепер — 26 тис.), Голландії — 175 тис. (30 тис.), Німеччині — 694,3 тис. (28 тис.), Угорщині — 450 тис. (менше 1 тис.) тощо. Проте в цілому у 1960—1970 рр. чисельність цього населення у світі поступово зросла — з 12,8 до 13,8 млн. чол. Лише у Франції й Великобританії внаслідок міграцій останніх десятиріч зросла кількість жителів єврейської національності (у Франції — з 280 тис. у 1937 р. до — 650 тис. в 1980 р., у Великобританії відповідно — 275 тис. і 410 тис.)⁴⁶.

Майже скрізь євреї концентруються у великих містах. Ми вже торкалися цього питання щодо СРСР і Німеччини. У США вже в 1850 р. тільки у Нью-Йорку було зосереджено 36,6% представників цієї національності у країні, 1920 р.— 45%, 1937 р.— 55,5%. До інших міст з великим відсотком єврейського населення, за станом на поча-

⁴⁴ Heitman Sidney Colorado. Eine Alternative zum Sprachschwund: Deutsche Auswanderung in komparativer Sicht // Die Deutschen in der UdSSR. Ein internationaler Beitrag zur deutsch-sovietischen Verständigung.—Boden-Boden, 1990.—S. 267.

⁴⁵ Народное хозяйство СССР в 1989 г.: Статистич. ежегодник.— М., 1990.— С. 44; Диалог.— 1991.— № 2.— С. 3.

⁴⁶ Брук С. И. Народы мира. Этнодемограф. справочник.— М., 1986.— С. 204, 261.

ток 1937 р., належали Варшава (353 тис. чол.), Будапешт (323 тис.), Лондон (234 тис.), Лодзь (202 тис.), Париж (175 тис.), Відень (118 тис.), Берлін (161 тис.), Одеса (153 тис.), Тель-Авів (149 тис.) Київ (140 тис.), Буенос-Айрес (135 тис.), Москва (132 тис.), Ріо-де-Жанейро, Клівленд та Львів (по 100 тис.)⁴⁷.

Таблиця 4 показує, що міграційні й етнічні процеси, особливості відтворення та, нарешті, масовий геноцид під час другої світової війни призвели до значних змін у чисельності та розселенні євреїв у XIX—XX ст.

До початку XX ст. єврейське населення зростало швидше, ніж все населення світу, а в першій третині цього століття його питома вага зменшилася не набагато, оскільки у ряді країн Європи показники природного відтворення серед євреїв знижувалися швидше, ніж в інших груп населення (у Німеччині, Австрії, Чехословаччині та ін.). В цілому за 1800—1937 рр. чисельність євреїв у світі зросла більш як у 6,3 раза — з 2,7 до 17 млн. чол., а все населення світу — тільки у 2,5 раза (з 905 до 2295 млн. чол.). Відповідно підвищилася й їх частка серед народонаселення Земної кулі (з 0,3% у 1800 р. до 0,8% у 1915—1917 рр.).

Внаслідок зазначених вище причин питома вага євреїв до 1980 р. знизилася до рівня початку XIX ст. — 0,3% населення Землі. При цьому абсолютна кількість їх скоротилася з 17 до 13,8 млн. чол. На початку XIX ст. понад 80% єврейського населення світу проживало в Європі, а в її межах — переважно на сучасній території СРСР (40%). В Азії налічувалося лише 5,5% усіх євреїв світу, переважно в Сирії, Лівані, Іраку та Ірані.

В цілому ж протягом XIX—XX ст. мало місце неухильне зниження частки єврейського населення у Європі. У 1850 р. там проживало 87,6% його чисельності в світі, у 1900 р. — 80,3%, в 1915—1917 рр. — 76,5%, у 1937 р. — 60,4%, в 1979 р. — 22,9%. У більшості країн Західної Європи єврейське населення взагалі практично зникло. У зв'язку з цим підвищилася частка радянських євреїв у загальній кількості населення цієї національності у Європі: 1939 р. — 46,8%, 1979 р. — 57,5%.

Внаслідок посилення притоку єврейського населення в Ізраїль швидко зростає питома вага євреїв, які живуть у Азії: в 1900 р. вона становила 2,8%, у 1915—1917 рр. — 3,1%, в 1937 р. — 5,5%, у 1979 р. — 25,7% всього населення цієї національності в світі.

Разом з тим різко знизилася чисельність євреїв, які мешкають в Африці. Так, у Північній Африці їх майже не залишилося. Найбільша єврейська громада (близько 120 тис. чол.) зареєстрована нині в ПАР. У Марокко, наприклад, ще в 1955 р. проживало 255 тис. євреїв, а в 1979 р. — лише 30 тис., в Алжирі — відповідно 140 та 1 тис. тощо⁴⁸.

В Америці в 1900 р. налічувалося 14% всіх євреїв світу, в 1917 р. — 17%, у 1937 р. — 30%, а в 1979 р. — майже 50%. Європа та Америка ніби помінялися місцями. Тепер у Сполучених Штатах живе майже 6 млн. євреїв, у Канаді та Аргентині — по 300 тис., Бразилії — 150 тис.⁴⁹

Якщо на початку XIX ст. на сучасній території СРСР налічувалося майже 40% всього єврейського населення, то тепер лише 13%, хоча за абсолютними показниками його чисельності наша країна стоїть на третьому місці після США та Ізраїлю.

Розглянуті зміни в чисельності й територіальному розміщенні єврейського населення в світі у XIX—XX ст. були викликані багатьма чинниками економічного і соціально-політичного характеру, офіційною

⁴⁷ Hubner O. Op. cit.; Weltstatistik. Ausgabe 73. Wien, 1939.— S. 177; Wirtschaft und Statistik. Jg. 18, № 12.— Berlin.— S. 500—501.

⁴⁸ Брук С. И. Указ. соч.— С. 463, 525, 561, 571.

⁴⁹ Там же.— С. 595, 608, 636—637, 681—683.

політикою правлячих кіл у країнах його перебування, міжетнічними процесами, рівнем розвитку правової культури, лихоліттями воєн. Поза сумнівом, зазначені питання вимагають дальших зусиль науковців для їх всебічного дослідження.

Одержано 13.03.91.

На основе анализа значительного количества этнодемографических источников освещаются изменения в численности и территориальном размещении еврейского населения в XIX—XX вв. на Украине, в Союзе ССР и мире.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

М. М. Раманичев (Москва)

Маршал Б. М. Шапошников

В повідомленні висвітлюється діяльність Б. М. Шапошникова в 30-ті — 40-ві роки, його взаємовідносини з Й. В. Сталіним, показано внесок маршала в перемогу радянського народу над фашистськими загарбниками.

Серед славної когорти радянських полководців, які відзначилися в роки Великої Вітчизняної війни, Борису Михайловичу Шапошникову належить особливе місце. Він був єдиним з них, який ще до революції закінчив військову академію і набув багатий досвід штабної й командної роботи на фронтах першої світової війни в тактичній та оперативній ланках. Йому було присвоєно звання полковника російської армії. В роки громадянської війни Борис Михайлович очолював провідний підрозділ польового штабу Реввійськради республіки. Згодом Шапошников командував військами ряду округів, у тому числі таких великих, як Московський і Ленінградський, керував провідною в Червоній Армії академією, очолював генеральний штаб, написав значну кількість наукових праць, серед яких — «Мозок армії» — теоретичні основи створення і функціонування радянського генерального штабу.

Шапошников мав відмінну пам'ять, відзначався здатністю правильно передбачати розвиток військово-політичних подій, небаченою працездатністю, винятковою делікатністю у стосунках з підлеглими.

Йому пощастило уникнути долі багатьох колишніх офіцерів старої армії, репресованих напередодні війни. Це, очевидно, стало можливим завдяки тому, що він користувався особливою прихильністю Сталіна. Тільки Бориса Михайловича вождь називав на ім'я та по батькові, лише йому дозволялося палити цигарки в кабінеті Сталіна і виходити звідти без дозволу під час нарад. На таке ставлення Сталіна до Шапошникова не вплинуло навіть те, що в ході слідства з приводу так званої змови військових прізвище останнього неодноразово називалося як її організатора.

З першого дня Великої Вітчизняної, яка застала Шапошникова на посаді заступника народного комісара оборони, він — на Західному фронті. Війська, дислоковані там, не одержали своєчасних вказівок щодо приведення в повну бойову готовність і були захоплені наступом ворога зненацька. 28 червня фашисти увірвалися в Мінськ, а наступного дня основні сили фронту були оточені і розділені на два угруповання, ізольовані одне від одного.

Створилася величезна прогалина на московському напрямку. Катастрофа була приголомшливою. Сталін перебував у трансі. Він кілька днів не приймав нікого, сидючи на своїй дачі. Коли ж прийшов до тями, наказав заарештувати командування Західного фронту. Виконуючи вказівки вождя, Л. З. Мехліс написав подання військової ради фронту, в якому містилися облудні звинувачення на адресу колишнього командування. Однак Шапошников відмовився підписати його, посилаючись на те, що не є членом військової ради. Основною ж причиною відмови була, безперечно, незгода із звинуваченнями, висунутими проти чесних командирів. Він-то знав, що головним винуватцем катастрофи був сам Сталін, який фактично обезглавив армію напере-

додні війни. Шапошников не міг забути, як спочатку на розширеному засіданні поріділої Головної військової ради, а потім у спеціальному присутстві Верховного суду СРСР його переконували в зрадницькій діяльності Тухачевського, Гамарника, Корка, Уборевича, Якіра, Путни, Фельдмана, Примакова та Ейдемана.

Не можна було заперечувати й вини керівників Збройних Сил, насамперед Тимошенка і Жукова, з ініціативи яких у результаті військової реформи, здійснення якої розпочалося в 1940 р., у Червоній Армії фактично не залишилось повністю сформованих з'єднань. Напередодні війни було розпочато створення 20 механізованих корпусів. З цією метою довелося ліквідувати всі добре укомплектовані танкові бригади, а нові з'єднання сформувати не вдалося — не вистачило танків і часу.

Введення військ на території, приєднані до СРСР у 1939—1940 рр., привело до того, що розроблені раніше під керівництвом Шапошникова плани мобілізації і розгортання збройних сил не відповідали обстановці. Часу на їх переробку не залишилося. Становище ускладнювалося внаслідок помилок, допущених у військовому будівництві. Нове керівництво збройними силами протягом кількох довоєнних місяців розгорнуло 107 нових дивізій, які не були забезпечені необхідною бойовою технікою і фактично стали небоєздатними. Воно розраховувало закінчити їх комплектування технікою в міру надходження останньої з підприємств в основному до 1942 р. Особливо гостро відчувалася нестача танків, літаків, автомашин і тракторів, радіозасобів та інженерного оснащення.

Були допущені помилки і при підготовці театрів воєнних дій. На нових територіях була недостатньо розвинута мережа шляхів та аеродромів. За час, що залишився до початку війни, істотних позитивних зрушень у цій справі досягти не вдалося. Не вистачало казарм, парків, конюшень, полігонів, тирів. Війська перебували на значній відстані від баз і підприємств, які мали постачати їх. У приєднаних областях не було людських ресурсів і транспорту, необхідних для мобілізації військ.

Передбачаючи це, Шапошников пропонував залишити основні сили армії на старому кордоні, але Сталін і Ворошилов не погодилися з ним. Війська були передислоковані на нові території. Там розпочалося спорудження оборонних рубежів, що потребувало значних сил, коштів і часу. Шапошников пропонував при цьому використовувати вигідні природні рубежі, розташовані на відстані 20—30 км від кордону, щоб війська мали можливість і час для відбиття нападу противника. Однак і ця пропозиція була відхилена Сталіним, який вважав, що не можна віддавати жодної п'яді своєї землі. В результаті передній край нашої оборони знаходився надто близько до кордону і, відповідно, далеко від пунктів дислокації своїх військ, що створювало сприятливі умови для несподіваного нападу ворога.

Політичне керівництво країни, а вірніше Сталін, не змогло правильно визначити ступінь небезпеки і пізно прийняло рішення про стратегічне розгортання військ і приведення частин, дислокованих у прикордонних військових округах, у повну бойову готовність.

Тепер перед лицем катастрофи Сталін вирішив показати народу її «винуватців». Командування Західного фронту, а також ряд командирів з'єднань були за рішеннями військових трибуналів розстріляні. Проте Шапошников, який постійно перебував у штабі Західного фронту поряд з його командуючим Д. Г. Павловим, начальником штабу В. Ю. Климовських, начальником артилерії М. О. Кlichem і начальником зв'язку А. Т. Григор'євим, невдовзі засудженими і розстріляними, не лише не був відданий під суд, а й залишився там представником головного командування, а потім призначений начальником штабу головного командування західного напрямку, створеного 10 липня.

30 липня Шапошников втретє очолив генеральний штаб і залишився на цій посаді до травня 1942 р. Проте за цей не дуже тривалий відрізок часу відбулися такі драматичні події, як найбільше в історії воен оточення радянських військ під Києвом, встановлення блокади Ленінграда, велика поразка наших армій під Вязьмою і Брянськом на початку жовтня, захоплення фашистами Криму і смертельна загроза Москві.

Саме на цей період припадає перетворення генерального штабу на єдиний високоефективний робочий орган Верховного Головнокомандування, а його начальника — в основного доповідача і радника Сталіна з питань керівництва збройною боротьбою проти ворога. Встановився такий порядок роботи, при якому практично жодне рішення з важливих питань не приймалося без обговорення його з начальником генерального штабу.

В чому ж полягали причини феномену маршала Шапошникова?

У другій половині 20-х років в армії точилися гострі суперечки з питання про організацію центрального апарату військового відомства, насамперед генерального штабу. С. С. Каменев, П. П. Лебедев, М. М. Тухачевський, М. В. Фрунзе, Б. М. Шапошников розглядали генштаб як орган, що координував усі аспекти підготовки країни до війни, як основний робочий орган головного командування по керівництву збройною боротьбою. Саме таким показав генеральний штаб Шапошников у першій книзі своєї праці «Мозок армії», що вийшла в світ у 1927 р. Саме таким пропонував його зробити Тухачевський у проекті реорганізації центрального апарату, розробленому в 1928 р.

Проти пропозицій Тухачевського і Шапошникова виступили воєначальники з найближчого оточення народного комісара з військових і морських справ К. Є. Ворошилова, який, не будучи достатньо компетентним у військовій справі, вмів, як правило, відчувати настрої «верхів». Тоді він виявився на боці противників генштабу.

Тухачевський, який постійно відчував неприязне ставлення до себе з боку наркома, змушений був залишити посаду начальника штабу РСЧА. Вибір припав на Шапошникова, який прийшов на місце Тухачевського навесні 1928 р.

Шапошникову здавалося, що настав час для втілення в життя теоретичних положень про генштаб. Однак, будучи на 14 років старшим від Тухачевського, значно досвідченішим і обережнішим від нього, Борис Михайлович не поспішав проводити реформи, а глибоко вивчав стан справ у центральному апараті військового відомства. Тільки через рік після призначення на цю посаду він зазначив у доповідній записці Реввійськраді СРСР: «Докорінна реорганізація центрального апарату РСЧА була проведена в 1924 р., але потім схема його знову зазнала змін. Моїм попередником тов. Тухачевським було порушене питання про реорганізацію центрального апарату. Я поділяю його погляди»¹.

Діяльність Шапошникова в генштабі викликала прямі нападки на нього з боку ряду воєначальників. Так, у квітні 1929 р. начальник головного управління РСЧА М. К. Левандовський надіслав К. Є. Ворошилову листа, в якому, зокрема, писав: «Штаб РСЧА поступово розширює коло своїх обов'язків. У начальника штабу є певна тенденція повернутися до єдиного штабу, з питань же підготовки оборони країни — стати єдиним фактичним відповідачем»².

Особливе занепокоєння деяких військових діячів викликало прагнення Шапошникова та його прихильників підвищити керівну роль штабу РСЧА у системі центрального апарату армії. Відображаючи їх настрої, Левандовський писав: «У загальній тенденції верховодити

¹ ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 743, арк. 4.

² Там же, арк. 80.

роботою цивільних наркоматів начальник штабу тов. Шапошников включає у положення про штаб добір військових працівників і керівництво ними по лінії штабу, тобто організаційний вплив на політику радянських органів... В умовах пролетарської держави начальник генерального штабу в тому розумінні, як його визначають буржуазні військові кола і якого дотримується тов. Шапошников, немислимий і небезпечний»³.

Подібні листи надходили і від інших воєначальників. Полеміка навколо діяльності і пропозицій Шапошникова набула гострого характеру і політичного забарвлення. На боці його противників виявилися найближчі помічники і друзі Ворошилова, які відігравали важливу роль в армії. До їх числа входили перший заступник наркома Й. С. Уншліхт і начальник політичного управління РСЧА А. С. Бубнов.

Ворошилов, який рекомендував Шапошникова на посаду начальника штабу РСЧА, злякався, що залишиться в меншості у Реввійськраді. За його словами, «створюється таке враження, що серед членів РВР з'являються настрої, які не можуть сприяти дружній роботі».

Було вирішено обговорити становище, що створилося, на зборах партійної частини РВР. Вони відбулися 9 квітня 1929 р. З 8 членів РВР — комуністів 5 виступили проти лінії, яку проводив Шапошников: Й. С. Уншліхт, А. С. Бубнов, начальник військових-повітряних сил П. Й. Баранов, інспектор кавалерії С. М. Будонний, начальник морських сил Р. А. Муклевич. Ворошилов, щоб добитися єдності в РВР, став на бік більшості. Підводячи підсумки дискусії, він сказав: «Потрібно визнати: закваска у старих приятелів товариша Тухачевського — недобра»⁴.

Безпартійний Шапошников не був на нараді, проте невдовзі дізнався про неї. Якщо натяки різних воєначальників нижчого рангу на непартійність, невідповідність ідей Шапошникова духу пролетарської держави він ще терпів, знаючи, що в головному нарком з ним згодний, то тепер ситуація докорінно змінилася. Натяк Ворошилова на політичну неспроможність ідей Тухачевського і Шапошникова в умовах, коли в партії розгорнулася гостра політична боротьба, спрямована на усунення з її керівництва противників Сталіна, становив велику небезпеку. Тому 11 квітня Шапошников подав Ворошилову рапорт з проханням звільнити в «довгострокову відпустку». Тоді так називалася відставка. «Тяжкий хворобливий стан мого здоров'я,— писав він,— не дає можливості мені нести службу в РСЧА»⁵.

Однак, якщо Тухачевський просив звільнити його тільки з посади начальника штабу РСЧА, то Шапошников взагалі подав у відставку. Отже, його рапорт був не лише протестом проти дій наркома, а й проти всього, що робилося у військовому будівництві і в керівництві ним. Вступаючи на посаду начальника штабу РСЧА, він був сповнений численних задумів і проектів. Однак невдовзі настало розчарування. Він не міг не бачити, що нарком оточив себе некомпетентними у військовій справі людьми і радився в основному тільки з ними. Прихильники Шапошникова були усунуті з провідних посад. За таких умов він фактично не мав можливості втілювати свої ідеї в життя. Нарком виступав проти наукової діяльності воєначальників. Він писав Тухачевському: «Я раджу Вам якомога швидше покінчити з Вашими надмірними літературними захопленнями і всі свої знання та енергію спрямувати на практичну роботу. Це принесе відчутну допомогу тій справі, на яку ми з Вами партією поставлені...»⁶ Можливо, саме тому Шапошников, ставши начальником генштабу, припинив наукову роботу.

³ Там же, арк. 80—81.

⁴ Там же, ф. 33987, оп. 3, спр. 280, арк. 5.

⁵ Там же.

⁶ Там же, спр. 400, арк. 137—139.

На його рапорті про відставку Ворошилов написав: «Дурниця», і Шапошников продовжував працювати, але крила у нього були підрізани.

Це був перший відступ Шапошникова перед недемократичним режимом, який встановився в країні та армії. Щоправда, він продовжував інколи небезуспішні спроби реорганізувати центральний військовий апарат, але не був вже таким наполегливим.

Сталін знав Шапошникова ще з часів громадянської війни як освіченого, здібного, дисциплінованого і старанного військового спеціаліста. Його несміливі спроби протистояти сталінським фаворитам у керівництві військового відомства, його прохання про прийом у партію в 1930 р. і наступна сумлінна праця на посаді начальника штабу РСЧА переконали Сталіна в тому, що Шапошников зломлений і не становить небезпеки для нього. Але він вирішив остаточно «доламати» непокірного генштабіста, призначивши його в 1931 р. командувати третьорядним Приволзьким військовим округом.

Остаточно переконавшись у тому, що Шапошников став «ручним», його поступово «реабілітують». У 1932 р. він був призначений начальником Військової академії ім. М. В. Фрунзе, а в 1935 р.— вдруге командуючим Ленінградським військовим округом.

Репресії проти командного складу в 1937 р. буквально спустошили органи керівництва армією і змусили Сталіна та Ворошилова згадати про опального начальника штабу РСЧА. В травні 1937 р. йому було запропоновано повернутися на попередню посаду.

Тепер Шапошников став начальником генштабу з неохотою. Думки про те, що його штовхають під сокиру гільйотини, нерідко відвідували його. Він не поспішав приймати справи в О. І. Єгорова, який мав зайняти посаду заарештованого Тухачевського. Однак наркому вибирати не доводилося, і тому він змушений був видати письмовий наказ про негайне передавання справ.

Розпочалася важка робота. Генеральний штаб (так тепер називався штаб РСЧА) був буквально розорений. У ньому майже не залишилося кадрових працівників. Нові ж офіцери не мали необхідної теоретичної підготовки і практичного досвіду. Генштаб доводилося створювати фактично заново, але часу на це не залишалось. Насувалася війна.

Готуючись розв'язати територіальні суперечки з Фінляндією, Сталін вимагав від військового відомства підготувати план ведення воєнних дій на випадок, якщо фінський уряд не погодиться віддати частину своєї території на Карельському перешийку замість пропонованої радянської території в Карелії. Запропонований Шапошниковим план був розрахований на швидкий розгром фінської армії, щоб провідні європейські країни не встигли втрутитися у цей збройний конфлікт, тому передбачав залучення значних сил і їх ретельну підготовку. Сталін відхилив цей план і доручив командуючому Ленінградським військовим округом К. О. Мерецкову розробити новий.

Мерецков та його помічники вважали, що для дій проти Фінляндії достатньо виставити одну армію. Їх план схвалив Сталін. Відправлений на відпочинок у Сочі Шапошников не знав, що напередодні Сталін одержав від Берії інформацію про становище в Фінляндії. Співробітник радянського військового аташе в Хельсінкі повідомляв, що достатньо Радянському уряду оголосити війну Фінляндії, як її народ виступить проти свого уряду. Сталін, отже, повірив у легку перемогу.

Однак війна показала, що фінський народ рішуче піднявся на захист своєї країни, а її армія виявилася добре підготовленою і пристосованою до складних умов театру воєнних дій і суворой зими, чого не можна було сказати про частини Червоної Армії. Внаслідок цього довелося припинити наступ наших військ більш як на місяць, зібрати

більше сил і ретельно підготуватися до бойових дій, тобто фактично повернутися до плану Шапошнікова.

У серпні 1940 р. Шапошніков був черговий раз зміщений з посади начальника генштабу. Щоправда, тепер у зв'язку з призначенням заступником наркома оборони. Однак йому було доручено другорядну ділянку роботи: Головне військово-інженерне управління і спорудження оборонних рубежів на новому кордоні. Після того, як Шапошніков виявився правий, а «геніальний вождь» помилився, Сталін не міг далі залишати його біля себе.

Очевидно, переконаність у тому, що Шапошніков зломлений і не становить небезпеки для Сталіна, була головною причиною того, що маршал не потрапив до розряду «ворогів народу». Той факт, що він тричі призначався начальником генштабу, свідчив, що тоді в Червоній Армії не було достойнішої кандидатури на цю посаду. Адже внаслідок репресій серед провідних воєначальників не залишилося жодної стратегічно мислячої людини. Особливо гостро відчув це Сталін у червні — липні 1941 р. і вирішив повернути Шапошнікова в генеральний штаб. Оцінюючи це рішення, маршал О. М. Василевський писав після війни: «На чолі всього штабного апарату став той, хто в ті місяці міг, можливо, краще, ніж будь-хто, забезпечити безперебійне і організоване його функціонування»⁷.

Безперечно, Шапошніков був наділений багатьма цінними якостями полководця-стратега, серед яких особливо яскравим був дар передбачення. Напередодні Великої Вітчизняної війни йому задовго до того, як розпочалося планування воєнних дій проти СРСР у німецькому генеральному штабі, вдалося передбачити суть цього плану і з великою точністю визначити напрями і цілі ймовірних ударів військ противника. Він правильно визначив, що головний удар німецькі війська завдаватимуть на західному (московському) напрямку з метою швидкого оволодіння Москвою. Сталін же, не розуміючи суті фашистської стратегії «бліцкригу», вважав, що Гітлер намагатиметься насамперед захопити Україну. При цьому Сталін виходив з того, що війна між СРСР і Німеччиною не може проходити так, як у Європі. Найважливіша роль у ній, на його думку, не належатиме економічному фактору, бо вона має бути тривалою.

У 1942 р. війна вже набула такого характеру, і Гітлер став надавати першорядне значення економічному фактору. Однак Сталін не зрозумів цього і вважав, що влітку противник знову буде зосереджувати основні зусилля на захопленні Москви. Шапошніков же, розмірковуючи про перспективи розвитку воєнних дій, доводив, що «бліцкриг» зазнав краху і розпочалася затяжна війна, яка змусить гітлерівське військо і політичне керівництво намагатися економічним шляхом задушити СРСР і захопити найбільш важливі з цієї точки зору райони, зокрема Кавказ.

Як бачимо, Шапошніков помилився лише у визначенні глибини проникнення ворожих військ, які насправді просунулися згодом до Волги. Але це зумовлювалося прорахунками Сталіна, який не погодився з його прогнозом, бо був переконаний, що основний удар Гітлер спрямує на Москву, і тому наказав зосереджувати велику кількість радянських військ поблизу столиці.

Шапошнікова нерідко звинувачують у тому, що, пропонуючи раціональні рішення, він не відстоював їх перед Сталіним, був надто поступливий. Дійсно, так було часто. Але чим це пояснювалося і які мало наслідки?

Тепер, коли опублікована праця Д. А. Волкогонова про Сталіна і багато пишуть про нього в періодичних виданнях інші автори, стало відомо, що «вождь народів» був упертим і не змінював прийнятих

⁷ Василевський А. М. Дело всей жизни.— М., 1983.— С. 116.

ним рішення. Тих же, хто не був згодний з ним, він карав, а інколи й знищував.

Неважко уявити долю Шапошникова, якби він наполягав на своїх пропозиціях, які не завжди відповідали планам Сталіна. Про це можна судити на прикладі Жукова, якого в липні 1941 р. було знято з посади начальника генштабу за те, що він відповів на різке висловлювання Сталіна. Щоправда, на початку війни останній відчував гострий дефіцит командного складу вищої кваліфікації і обмежився направленням Жукова на фронт.

Вважаємо, що, не наполягаючи перед Сталіним на своїх пропозиціях, Шапошников не ставив на перше місце власну долю, а думав насамперед про те, з ким залишиться вождь, усунувши його, чи буде від цього більше користі Вітчизні, що стікала кров'ю. Шапошников був нездоровий. Він перебував на порозі 60-річчя — віку, в якому ще ніхто в Червоній Армії не залишався на своїй посаді. Працюючи поряд з Сталіним і Ворошиловим, Шапошников неодноразово потрапляв під домашній арешт, йому влаштовувалися очні ставки з донощиками. Залишення цієї посади було кращим виходом з становища, в яке він потрапляв. Виконання ж обов'язків начальника генерального штабу в найскладніший, трагічний період війни було найтяжчим фізичним і моральним випробуванням. Вірність Батьківщині, рідному народу змушувала Шапошникова миритися з сталінською некомпетентністю і впертістю.

Той факт, що в найскладніший для країни та армії час Шапошников залишився поряд з Сталіним, приніс велику користь, оскільки не всі його пропозиції відкидалися. Є дані, що Сталін уважно вивчав працю Шапошникова «Мозок армії», робив у ній численні помітки. Інколи вони вели тривалі розмови в кремлівському кабінеті верховного.

Не зовсім мають рацію ті дослідники, які звинувачують Шапошникова в зайвій поступливості. Він прагнув відстоювати свою точку зору в тих випадках, коли відчував, що Сталін ще не прийняв остаточного рішення. Якщо ж таке рішення було прийнято, Шапошников, знаючи, що переконати «вождя» практично неможливо, все ж інколи наполягав на своєму. Про це свідчив, зокрема, епізод, зв'язаний з трагедією під Києвом восени 1941 р.

Припинивши в липні 1941 р. наступ на Москву, фашистське командування зосередило основні сили на розгромі радянських військ, які діяли на Україні і під Ленінградом. 2 серпня гітлерівцям вдалося оточити 6-ту і 12-ту армії Південного фронту в районі Умані. Складне становище на Південно-Західному фронті змусило Шапошникова приділити йому головну увагу. Переговори з командуванням напрямків і фронтів велися Сталіним у присутності членів Ставки з апаратної, розташованої поряд з його кремлівським кабінетом. Часто звідси вів переговори і Шапошников у присутності Василевського, призначеного 1 серпня заступником начальника генерального штабу. Між ними встановилися ділові відносини і повне взаєморозуміння. Василевський був його найближчим помічником і майже завжди супроводжував Шапошникова на доповіді в Кремль і наради у Верховного Головнокомандуючого.

Внаслідок оточення військ 6-ї і 12-ї армій створилася прогалина між Південно-Західним і Південним фронтами, в якій діяли 1-ша танкова група і 17-та польова армія противника. Вони загрожували тилу Південного фронту і могли оточити війська Південно-Західного фронту. З півночі над Південно-Західним фронтом нависла група армій «Центр».

Шапошников звертав увагу Сталіна на небезпечну обстановку на південно-західному стратегічному напрямі. Було вирішено відвести війська Південного фронту, але про відхід армій Південно-Західного

фронту Сталін не хотів навіть слухати, бо це означало здачу Києва, який у ті тяжкі дні поряд з Ленінградом та Одесою був зразком мужності і стійкості, яскравим доказом того, що фашистським військам можна ще протистояти. Залишення столиці України, на думку Сталіна, могло мати тяжкі наслідки.

На початку серпня в напрямку Гомеля у тил військам Південно-Західного фронту завдала удар 2-га польова армія з групи армій «Центр», а з району Рославля на Унечу почала наступ 2-га танкова група. Створилася небезпека роздроблення та оточення радянських військ. Найбільшу загрозу становила танкова група, яка відзначалася великою маневреністю. На основі даних розвідки, ворог планував прорватися до Брянська, щоб звідти через Орел вдарити на Москву. Тому було вирішено створити угруповання для розгрому 2-ї танкової групи.

Як стало відомо після війни, розвідка правильно інформувала радянське командування — саме такий план пропонували командуючий 2-ю танковою групою Гудеріан і командування сухопутних військ Німеччини. Проте 18 серпня за наполяганням Гітлера було вирішено повернути з'єднання Гудеріана на південь, щоб разом з військами, які наступали від Кременчука на північ, оточити сили Південно-Західного фронту. Це рішення не було відоме радянській розвідці.

Ще 14 серпня командуючий щойно створеним Брянським фронтом М. І. Єременко прибув у Ставку. В кабінеті верховного, куди його запросили, були Сталін, Шапошников, Василевський і деякі члени Державного Комітету Оборони. Перед військами Єременка було поставлено завдання розбити основні сили 2-ї танкової групи і прикрити брянський напрямок, який дуже непокоїв Сталіна.

Шапошникова і Василевського здивувала впевненість Єременка у тому, що «в найближчі ж дні безумовно» він розіб'є Гудеріана. Справа в тому, що новий фронт, на думку Шапошникова, не мав достатніх сил і засобів для виконання поставленого завдання. Його штаб повинен був створюватися на базі штабів двох корпусів, на що потрібен певний час. Формувалася і одна з двох армій — 50-та. Її штаб створювався на базі управління 2-го стрілецького корпусу. Військово-повітряні сили фронту поки що склалися з однієї авіаційної дивізії. Шапошников звертав на це увагу Сталіна, однак впевненість Єременка справила на нього велике враження, і вождь відхилив будь-які застереження.

Як і припускав начальник генштабу, Брянський фронт не добився істотних результатів. Замість наступу його військам довелося оборонятися проти рухомих з'єднань противника, що націлилися не на Брянськ, а у тил Південно-Західного фронту. Фашисти продовжували просуватися вперед, збільшуючи небезпеку оточення головних сил фронту. Тому 17 серпня під час доповіді Сталіну Шапошников знову порушив питання про відведення військ правого крила Південно-Західного фронту за Дніпро, де оборонялися його головні сили. Проте і ця пропозиція була відхилена, оскільки Сталін ще вірив, що Єременко якщо не розіб'є, то зупинить Гудеріана.

Дальший розвиток подій змусив усе-таки прийняти рішення про відведення частин правого крила Південно-Західного фронту. 19 серпня Сталін продикував відповідну директиву. Однак водночас він вимагав утримувати Київ.

Шапошников, незважаючи на хворобливу реакцію Сталіна, продовжував наполягати на відведенні військ усього Південно-Західного фронту, оточених з півночі ворожими рухомими з'єднаннями. Але верховний відмовлявся зробити це, сподіваючись, що Брянський фронт, який одержав танки та іншу бойову техніку, включаючи майже всю авіацію з резерву Верховного Головнокомандування, виконає поставлене перед ним завдання.

Однак ці заходи не дали бажаного результату. В районі Кременчука війська групи армій «Південь» захопили плацдарм на лівому березі Дніпра, створюючи умови для охоплення військ Південно-Західного фронту з півдня. Шапошников і Василевський вирішили переконати Сталіна в необхідності негайного відходу військ з метою недопущення їх оточення. Вони вважали, що навіть у разі негайного прийняття такого рішення військам доведеться долати величезні труднощі, бо це рішення запізниле. Сталін різко відреагував на пропозицію керівників генерального штабу, звинувативши їх у тому, що вони йдуть шляхом найменшого опору.

Події на Південно-Західному фронті розвивалися стрімко. Рухомі з'єднання противника, прорвавши оборону Брянського фронту, рушили на Ромни і Лохвицю, що знаходилися в 200 км на схід від Києва. На їх шляху не залишилося ніяких військ, крім нечисленних місцевих гарнізонів і робітничих загонів.

12 вересня 1-ша танкова група рушила з кременчуцького плацдарму назустріч 2-й. Усвідомлюючи серйозність обстановки, Сталін вирішив зміцнити керівництво військами південно-західного напрямку. Йому здавалося, що справа полягає в недостатній рішучості Будьонного, який також пропонував відвести війська. 13 вересня новий командуючий С. К. Тимошенко запевнив Сталіна в тому, що Київ не буде зданий фашистам.

У той же день начальник штабу Південно-Західного фронту В. І. Тупиков у донесенні Шапошникову так характеризував обстановку: «Початок зрозумілої Вам катастрофи — справа пари днів». Наскільки точною була ця характеристика — показав дальший хід подій. 15 вересня війська 1-ї і 2-ї танкових груп противника з'єдналися поблизу Лохвиці, замкнувши кільце оточення головних сил Південно-Західного фронту.

Шапошников негайно ознайомив Сталіна із змістом телеграми Тупикова. Не вислухавши думку начальника генштабу, останній продикував таку відповідь на неї: «Генерал-майор Тупиков... подав у генштаб панічне донесення. Обстановка, навпаки, вимагає збереження рішучої холоднокровності і витримки командирів усіх ступенів. Необхідно, не піддаючись паніці, вжити всіх заходів для того, щоб утримати... становище... Потрібно внушити всьому складу фронту необхідність уперто битися, не оглядаючись назад».

Катастрофа, про яку попереджав Тупиков, виявилася найбільш трагічною в історії війни. У величезному котлі опинилася майже півмільйонна армія. Вирватися з оточення вдалося трохи більш як 20 тис. бійців і командирів. Решта загинула або потрапила в полон. Водночас противнику вдалося роздробити наші війська, позбавивши їх централізованого керівництва і взаємодії. В оточенні загинуло майже все командування фронту і 5-ї армії, а її командуючий генерал М. І. Потапов потрапив у полон. Оточені війська продовжували опір до 28 вересня. Як бачимо, Шапошников, незважаючи на незадоволення Сталіна, до останнього дня продовжував наполягати на своїх пропозиціях, щоправда у стриманій формі, яка тоді була «немодною».

В другій половині 1942 р. на радянсько-німецькому фронті настала пауза. Перед Ставкой і генеральним штабом постало питання «Якими мають бути дії радянських військ влітку 1942 р.?» Сталін, Жуков, Шапошников і Василевський вважали, що війська не були готові до наступу на всьому фронті. Однак у деталях точки зору не збігалися.

Верховний Головнокомандуючий, надаючи велике значення моральному фактору, вважав, що потрібно не давати перепочинку противнику і для цього провести ряд наступальних операцій, остаточно підірвати бойовий дух німецької армії і вже в 1942 р. визволити територію СРСР від окупантів. Шапошников доводив, що, не маючи

матеріальної переваги над противником, потрібно до літа утримуватися від наступальних дій, щоб виграти час для поповнення військ. Його підтримав Жуков, але вважав, що необхідно ліквідувати ржевсько-в'яземське угруповання противника, яке вклинилося в лінію фронту на московському напрямку.

З планом, розробленим генеральним штабом, Шапошников ознайомив членів ДКО і Ставки наприкінці березня 1942 р. Він прагнув акцентувати їх увагу на недоцільності завдання одночасно великої кількості ударів за умов недостатньої кількості сил і засобів, але Сталін перервав його, зазначивши, що не можна сидіти, склавши руки, і чекати, поки противник завдасть удар першим. Потрібно завдати йому кілька випереджаючих ударів на широкому фронті. Сталіна підтримали Ворошилов і Тимошенко.

Жуков прагнув довести нерациональність такої тактики, але Сталін у формі вказівки запропонував підготувати і провести в найближчий час наступальні операції в Криму, під Харковом, на смоленському напрямку, в районі Дем'янська і під Ленінградом. Після наради Жуков дорікнув Шапошникову за те, що він не заперечував проти рішення Сталіна, на що той відповів: «Голубчик, якщо верховний вирішив, то сперечатися даремно». Жуков не знав, що начальник генштабу неодноразово робив спроби переконати «вождя», але безрезультатно.

Маршал М. В. Захаров та інші воєначальники в мемуарах пояснюють поступливість Шапошникова його винятковою дисциплінованістю. Дійсно, він був дисциплінованим воїном, але ніколи не був простим виконавцем, який не мав своєї думки і не відстоював її. З цього приводу він писав: «Уродженець Уралу, я завжди був і залишаюсь незалежною людиною в своїх переконаннях і відкрито висловлював свою думку... Я не дотримувався думки Драгомирова, що «можна бути членом ради і не висловлювати порад». Це суперечило всій моїй природі, і я вважав, що якщо не давати порад, то краще не бути і членом ради»⁸.

Шапошников був переконаний у тому, що кожний працівник, а особливо начальник генерального штабу, має «виявляти самостійність у поглядах, вносити ті чи інші пропозиції, відстоювати їх»⁹. Ось що писав з цього приводу Василевський, який добре знав Шапошникова та його відносини з Верховним Головнокомандуючим, оскільки був присутній майже на кожній їх зустрічі в роки війни: «Як мені здається, Сталін особливо цинив Шапошникова за те, що той ніколи не пристосовувався з вирішальних питань до думки, яка вже сформувалася у Сталіна. Він умів з гідністю відстоювати свої судження, якщо був переконаний в їх правильності»¹⁰.

Однак Шапошников справедливо вважав, що відстоювання власної думки «не повинне мати характеру впертості, зятятості і нав'язування своїх думок і суджень»¹¹.

Шапошников вважав неприпустимою часту зміну начальника генштабу навіть у мирний час і не давав приводу для цього. Маршал І. Х. Баграмян зазначав, що Шапошников завжди мав свою думку, яку не приховував, навіть якщо вона не збігалася з думкою Верховного Головнокомандуючого, «але до гострих суперечок справа не доходила, бо в такому випадку могла повторитися та сама історія, що й з Жуковим, а часта зміна начальника генштабу в такий кризовий період війни була дуже небажаною, вона могла принести справі біль-

⁸ Цит. за кн.: Б. М. Шапошников и его военно-теоретическое наследие.— М., 1983.— С. 26.

⁹ Шапошников Б. М. Мозг армии.— М., 1927.— Кн. 1.— С. 153.

¹⁰ Полководцы и воєначальники Великой Отечественной.— М., 1979.— С. 63.

¹¹ Шапошников Б. М. Указ. соч.— С. 153.

ше шкоди, ніж втілення в життя часткових рішень верховного, хоч вони і не були кращими на думку Бориса Михайловича»¹².

Коли ж рішення було прийняте, Шапошников докладав усі сили для його неухильного виконання. Василевський писав: «Але Сталін знав й інше: якщо рішення прийняте, Шапошников буде втілювати його в життя з усією притаманною йому енергією незалежно від того, збіглося воно з його власною точкою зору чи ні»¹³.

Шапошников був щедро обдарований природою. Крім унікальної пам'яті, сильної волі, дару передбачення, полководницького таланту, делікатності, душевності й інших позитивних якостей, він був тонким психологом. Він відчував, коли Сталін вагається в прийнятті певного рішення і дійсно потребує порад своїх помічників, а коли він уже прийняв рішення і лише робить вигляд, нібито має намір порадитися з ними. В останньому випадку наполягати на іншій точці зору було марно.

У мемуарах Жукова описано епізод, що підтверджує цю думку. 5 січня 1942 р. на нараді в Ставці вирішувалося питання про перехід Червоної Армії в загальний наступ на всьому радянсько-німецькому фронті. Метою наступу, на думку Сталіна, був розгром основних сил групи армій «Центр» у районі Ржева, Вязьми і Смоленська, групи армій «Північ» — під Ленінградом і групи армій «Південь» — у Донбасі і Криму. Виклавши свій план, Сталін запропонував присутнім висловитися. Виступив Жуков з запереченнями проти загального наступу, мотивуючи їх тим, що для успіху операції необхідне посилення фронтів. Його підтримав заступник Голови Ради Народних Комісарів М. О. Вознесенський, який заявив: «Ми зараз не маємо матеріальних можливостей, достатніх для того, щоб забезпечити одночасний наступ усіх фронтів»¹⁴.

Безперечно, Шапошников знав становище з резервами, однак не підтримав Жукова, а, вийшовши з кабінету Сталіна, сказав Георгію Костянтиновичу: «Ви даремно сперечалися: це питання було заздалегідь вирішено верховним». «Тоді навіщо питали про нашу думку?» — запитав Жуков. На що Шапошников, зітхнувши, відповів: «Не знаю, не знаю, голубчик»¹⁵.

Після наради в Ставці у березні 1942 р. Шапошников, добре уявляючи негативні наслідки прийнятих Сталіним рішень, тяжко захворів. Він черговий раз подав рапорт про відставку. Однак Сталін ніяк не міг змиритися з втратою такого цінного працівника. Проте лікарі були невмолимі: Шапошников працювати далі не зможе. За його пропозицією після деяких вагань Сталін дав згоду призначити начальником генштабу Василевського, але за умови, що останній радитиметься з Шапошниковим. Відтоді Василевський підтримував постійний зв'язок з ним. Нерідко до нього звертався і Сталін. Вислухавши пропозиції Василевського, верховний обов'язково запитував: «А ви порадилися з Борисом Михайловичем?»

Залишаючись заступником народного комісара оборони, Шапошников, як тільки трохи одужав, керував роботою по вивченню і використанню досвіду війни. З цією метою було створено спеціальний відділ генерального штабу, а також почалася розробка нових статутів. З літа 1943 до березня 1945 р. Шапошников очолював Академію генерального штабу, де готувався вищий командний склад Червоної Армії.

Хвороба прогресувала. Потрібна була операція, але Сталін заборонив її робити. Війна йшла до переможного кінця, генштаб і fronti

¹² Баграмян И. Х. Великого народа сыновья.— М., 1984.— С. 179.

¹³ Полководцы и военачальники Великой Отечественной.— С. 63.

¹⁴ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— М., 1978.— Т. 2.— С. 42.

¹⁵ Там же.— С. 43.

очолювали талановиті воєначальники, і можна було, нарешті, позбавитися Шапошникова.

26 березня 1945 р. перестало битися серце полум'яного патріота. Кількох десятків днів не дожив він до Великої Перемоги, досягненню якої віддав стільки сил. 28 березня, в день його похорону на Красній площі, газета «Правда» опублікувала повідомлення Центрального Комітету партії, Ради Народних Комісарів і народного комісара оборони, в якому зазначалося, що «в особі товариша Шапошникова держава втратила одного з найстаріших і видатних полководців Червоної Армії». З цією оцінкою не можна не погодитися. Адже його значний вклад у будівництво Радянських Збройних Сил, особливо в галузі управління військами, і в досягнення перемоги у Великій Вітчизняній війні є незаперечним.

Одержано 27.07.90.

В сообщении освещаются деятельность Б. М. Шапошникова в 30-е—40-е годы, его взаимоотношения с И. В. Сталиным, показан вклад маршала в победу советского народа над фашистскими захватчиками.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи наковий апарат).

Перші дні Великої Вітчизняної війни *

Скорочення, що вживаються в документах

- А — армія
- ав — авіаційний
- ад — авіаційна дивізія
- ВПС — військово-повітряні сили
- ВСВЛ — візуальне спостереження і виявлення літаків
- гап — гаубичний артилерійський полк
- гсд — гірськострілецька дивізія
- гсп — гірськострілецький полк
- пмм — пально-мастильний матеріал
- ДД — далекої дії
- ДВТ — довгочасна вогнева точка
- з.д. — залізничний
- за — зенітна артилерія
- ЗАД — зенітно-артилерійський полк
- ЗАХОВО — Західний особливий військовий округ
- ва — винищувальна авіація
- вап — винищувальний авіаційний полк
- кап — корпусний артилерійський полк
- кд — кавалерійська дивізія
- кк — кавалерійський корпус
- КОВО — Київський особливий військовий округ
- кл — командний пункт
- ЧА — Червона Армія
- ЛВО — Ленінградський військовий округ
- мд — механізована дивізія
- мк — механізований корпус
- МСД — мотострілецька дивізія
- мсп — мотострілецький полк
- НЗ — непорушний запас
- НШ — начальник штабу
- ОДВО — Одеський військовий округ
- озад — окремий зенітно-артилерійський дивізіон
- окр — країна
- ВП — вогневий пункт
- окб — окремий кулеметний батальйон
- впп — відділ політичної пропаганди
- ППО — протиповітряна оборона
- ПРИБОВО — Прибалтійський особливий військовий округ
- пд — піхотна дивізія
- пп — піхотний полк
- пр-к — противник
- птабр — протитанкова артилерійська бригада
- ПТО — протитанкова оборона
- кульбат — кулеметний батальйон
- РГК — резерв Головного командування
- рз — розвідувальний загін
- рп — розвідувальний полк
- зад — змішана авіаційна дивізія
- сб — стрілецький батальйон
- сд — стрілецька дивізія
- ск — стрілецький корпус
- сп — стрілецький полк
- ср — стрілецька рота
- л-к — літак
- тд — танкова дивізія
- тп — танковий полк
- УНБ — Управління начальника будівництва
- УПП — Управління політичної пропаганди
- УР — укріплений район
- ПЗФ — Південно-Західний фронт

* Продовження. Початок див.: УІЖ.— 1991.— № 5.

Док. № 16

**Оперзведення штабу 12-ї армії
Південно-Західного фронту**

23 червня 1941 р.
7.00

1. 12 А протягом дня 22.6.41 р., відбивши атаки противника на окремих ділянках, міцно втримує рубіж вздовж держкордону.

2. Велику активність пр-к проявляє в напрямку Херца, Новоселиця, Липкани.

3. 13 ск на 5.00 вийшов до держкордону в свої оборонні райони. Точного розміщення частин не встановлено.

Штакор 13 — Синовудзько Вижне.

4.58 гсд вийшла в свої оборонні райони. Противник активних дій не проявляє.

170 гсп займає ділянку: м. Воровка, ур. Сивуля, Рафаїлова, Семена. Однією ротою — район Поляниця.

5. 335 гсп займає вис. 1256, Татарув, Ворохта.

279 гсп — вис. 1240, м. Крева. Однією ротою займає вис. 1152, Дземброня.

368 гсп у другому ешелоні районі Делятин. Штадив — Делятин.

6. 17 ск протягом дня 22.6. вів завзяті бої на рубежі: Фонтіна-Альба, Херца, на 5.00 займає:

96 гсд — ур. Медведі, Селетин, Фонтіна-Альба винятково, 2 ешелони 155 гсп зосередилися [в] районі Вергомет, 651 гсп — районі Сторожинець, вис. 500, Панка. Штадив 96 — узлісся 8 км на південний захід від Волока.

60 гсп — Фонтіна-Альба, Джербоуц, Пробоотесчий, Херца. Відбивши неодноразові атаки противника в напрямку Херца, міцно втримує фронт: 2 ешелон 350 гсп зосереджений [в] районі вис. 338, 309, Котул Баїнський. Штадив — Волока.

164 сд, відбивши атаки противника і спроби переправ [у] районі Тарасауць, Ваньчикауць, Липкани, міцно втримує фронт Тарасауць, Липкани, Тецкань, 2 ешелон 620 сп зосереджений [в] районі Стаучені. Штадив 164 сд — Хотин. Штакор 17 — Чернівці.

7. 16 мк з 5.00: 15 тд закінчує зосередження в районі Коцман, Садагура, Юрковце. Штадив — Кучурмик.

39 тд зосередилася в районі Терешени, Де-Сус, Лукавиця, на східній окр. Чахор.

240 мсд (без 836 мсп) на марші, головою колон вийшла на рубіж Грембочек, Новосюлка. Штакор 16 — Коцман.

8. Зв'язок з 58 гсд дротяний, з 16 мк — по радіо, з 13 і 17 ск зв'язок із сусідом справа 26 А по апарату СТ-35. Із сусідом зліва зв'язку немає.

9. Погода змінно-хмарна.

10. Авіація противника бомбила 6.00 Станіслав, Заблотув. Втрати і трофеї уточнюються.

Протягом 22.6. авіація 12 А втратила: 12 вап: на землі — 36, з них 4 можуть бути відновлені, в бою — 3 літаки. Збито авіації противника — 11 літаків.

149 вап втратив на землі — 15, у повітрі — 2 літаки. Збито 8 літаків противника.

247 вап — виведено з ладу і знищено 42 літаки.

166 вап — знищено на землі 4, пошкоджено 10 літаків.

Втрати стрілецьких частин встановлюються.

Наштарм 12
Начальник опервідділу

Арушавяк
Левін

ЦАМО СРСР, ф. 359, оп. 6435, спр. 1, арк. 2. Оригінал.

Док. № 17**Бойове донесення штабу Коростенського
укріпленого району**23 червня 1941 р.
19.00

1. Відповідно Ваших вказівок № ОМ/2 від 3.6. увесь приписний склад військомком відправив в інші частини. Коростенським УР, за винятком середнього начскладу, поповнення не одержано, в результаті зайняті лише ДОТи прикриттям, оборону району 2 батальйонами вести неможливо.

2. У районі часто з'являється авіація пр-ка, 6.40 23.6. бомбили — обстріляли аеродром Лупіни. За даними охорони складів, у район Лугин — Коростень висаджено близько 100 чол. парашутистів пр-ка. Вжито заходів по охороні складів та виявленню місця знаходження десанту.

3. У район війська не прибувають. Прошу вжити заходів по направленню людей для формування частин у районі УР.

Комендант Коростенського УР
Начальник штабу

Іванов
Григнаренко

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 6, арк. 4. Оригінал.

Док. № 18**Оперзведення штабу Південно-Західного фронту
№ 03 від 23 червня 1941 р. на 22.00**

Війська Південно-Західного фронту, втримуючи противника на фронті 6, 26 і 12 А, ведуть завязані бої з противником, який прорвався на фронті 5 А у районах Влодзімеж і на південь від Радзехова. Противник, вводячи великі мотомехсили на Сокальському напрямку, протягом дня 23.6 оволодів Радзеховом, Берестечком, намагався розвинути успіх у напрямку Бродів.

Армії фронту займають таке положення:

1. 5 А частинами прикриття веде завязані бої на фронті Заціше, Бубнув. Мотомехчастини пр-ка обходять лівий фланг армії, розвиваючи успіх в напрямку Бродів.

15 ск

45 сд, маючи перед собою до двох пд на 9.00, вела бій на рубежі Заціше, Шацьк, Згорани, Воля Островецька, Кути (вин.) Біндуга. Її правий фланг під тиском пр-ка повільно відходив у східному напрямку.

62 сд на 9.00 втримувала фронт отм. 188, Замлине, Матче.

87 сд на 14.00, займаючи рубіж 4 км на схід від Усьцилуга, Соходали, Бубнова, під тиском пр-ка силою до 2 пд з танками почала відходити в східному напрямку.

27 ск

124 сд на 10.00 відкинула пр-ка і веде бій на рубежі Риковіче, Боб'ятин, Переспа.

22 мк

41 тд (без 2 тб, доданих 87 сд) у лісі на південь від Ковеля, решта частин корпусу рухається з району Ківерці на Ковель.

9 мк рухається в напрямку Ровно (положення корпусу уточнюється).

І тбр частиною сил прикриває переправи Рожище, Луцьк, Тарговиця.

Перед фронтом армії наступає до трьох АК, підкріплених не менш як 1000—1200 танками.

Головних ударів противник завдає в напрямку Володимир-Волинський — Луцьк, Сокаль, Радзехув.

Найбільш тяжке становище на фронтах 45 і 87 сд.

Командарм вирішив: ударами 19 тд у напрямку Тужиськ, Верба, Усьцилуг і ударом 215 мд в напрямку Зимно, Усьцилуг знищити Володимир-Волинське угруповання пр-ка. Початок атаки 20.00 23.6. Штарм 5 — ліс 8 км на схід від Луцька.

2. 6 А веде завязті бої з переважаючими силами противника і на 10.00 23.6. займає положення:

3 кд з 491 сп 159 сд на 10.00 23.6. під тиском переважаючих сил пр-ка відійшла на рубіж південний берег р. Блотня на фронті Парчач, Куличкув, Хлевчани, протягом дня вела тяжкі бої за втримання зазначеного рубежу.

6 ск

41 сд двома полками веде завязті бої на фронті: Жички, Любича Крулевська і одним полком втримує ліс на схід від Верхрата фронтом на захід.

97 сд на 10.00 під тиском мотомехчастин пр-ка 69-м сп відійшла ліс на південний захід від Немирова, про решту частин дивізії даних немає.

159 сд (без 491 сп) зосередилася Магерові із завданням — з ранку 23.6. контратакувати в напрямку Верхрата, протягом дня брала участь в контратаці в напрямку на північ від Немирова. Результатів контратак немає.

Про дії 4 мк з району Жулькева даних немає.

8 мк одержав завдання о 16—18 год. 23.6. висунутися в район Бродів і контратакувати разом з 15 мк мотомехчастини пр-ка у районі Бродів.

Штарм 6 — Львів.

3. 26 армія

Частини 99 сд протягом дня успішно відбивають спроби пр-ка закріпитися на східному березі р. Сан і оволодіти Перемишлем. На 12.00 пр-к оволодів рубежем Радимно, Вишатице і кинув у прорив, що утворився, 4 колони піхоти і танків на схід (глибина кожної колони 2—3 км).

До кінця дня пр-ку вдалося знову оволодіти Перемишлем.

Решта частин армії втримують держкордон на всьому протязі.

4. На фронті 12 А з 5.00 23.6. пр-к перейшов у наступ, виявляючи велику активність на ділянках Корчешти, Терблешти в напрямку Херца. Оволодівши на 15.00 рубежем Терблешти, Каменка Сучавина, противник о 16.00 23.6. силою до двох пд з танками намагався розвинути успіх. Контратакою 951 гсп і танкполком противник відкинутий. Остаточні результати контратаки з'ясовуються.

5. Резерви фронту:

31 ск — на 20.00 23.6. в готовності до виступу з районів:

195 сд — Осьницьк

200 сд — Степань

193 сд — Людвиполь

36 ск о 20.00 23.6. виступає з районів:

228 сд — Шепетівка

140 сд — Ізяславль

146 сд — Терешки.

49 ск

197 сд — закінчує зосередження по залізниці в районі Яблонув.

190 сд — закінчує зосередження по залізниці в районі Ягельниця.

199 сд — з ранку 23.6 у районі Лисогірка.

55 ск зосереджений у районах:

169 сд — Новоушиця

289 сд — Шпиків

130 сд — в попередньому районі дислокації.

Начальник штабу Південно-Західного фронту
генерал-лейтенант

Пуркаєв

Начальник оперативного відділу штабу ПЗФ
полковник

Баграмян

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 14—16. Оригінал.

Док. № 19

Бойове донесення штабу 12-ї армії Південно-Західного фронту

24 червня 1941 р.
6 год. 26 хв.

Доповідаю про втрати і трофеї за 22.6.41 р.

13 ск: вбито рядового складу — 2, поранено командного складу — 2, політскладу — 1, молодшого комскладу — 8, рядового складу — 27; коней: вбито верхових коней — 3, артилерійських коней — 4, обозних коней — 11.

17 ск: вбито — 19, поранено — 102.

58 сд — втрат немає.

Авіація: 13 ск: спалено на землі:

3-С — 9, У-2 — 1.

Армійська авіація: втратила на землі 97 літаків, у повітрі — 5 літаків.

Типи машин встановлюються.

Від 16 мк донесень немає.

Полонених: 5 пілотів, з них 2 офіцери і 3 унтер-офіцери, 5 солдатів.

Трофеї: 1 гармата батальйонної артилерії, 11 кулеметів, 1 міномет.

Заст. нач. штабу 12 армії

(Кобнянський)

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 8, арк. 1. Оригінал.

Док. № 20

Бойове донесення штабу 5-ї армії Військовій Раді Південно-Західного фронту

24 червня 1941 р.
23 год. 20 хв.

Частини армії ведуть завязті бої. Витрати боєприпасів збільшуються. Слабке забезпечення частин транспортом, відсутність армійського транспорту привели до перебоїв по забезпеченню боєприпасами. Зброя і боєприпаси 135 сд, що прибули із зимових квартир, лежать на станції Ківерці — везити нічим.

Терміново прошу відправити до 2 автобатальйонів і забезпечити мех. транспортом частини.

Командуючий 5 А
Чл. Військової Ради 5 А
Начальник штабу

Потапов
Нікішев
Писаревський

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 1, арк. 136. Оригінал.

Док. № 21

Телеграма штабу Південного фронту народному комісару оборони СРСР тов. Тимошенку С. К.

24 червня 1941 р.
23 год. 50 хв.

Незважаючи на впровадження різних заходів, повністю організувати зв'язок фронту [з] арміями, УР не вдається через неприбуття ешелонів, які всі в дорозі. За рахунок місцевих засобів вдалося поки встановити зв'язок лише з Червиченком і Летичівським УР.

Смирнов (Кам'янець-Подільський) не відповідає, очевидно, не прибув.

Даних [про] знаходження резервних корпусів, плану зосередження військ фронту, наявність вогнеприпасів, пального не маю. Вказівки, що визначають організацію фронту і складу його військ, не маю.

Командуючий військами Південного фронту
генерал армії

Тюленев

Член Військової Ради
армійський комісар I рангу

Запорожець

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 754, спр. 76, арк. 34. Оригінал.

Док. № 22

Бойове розпорядження командуючого військами Південного фронту командуючому ВПС фронту

25 червня 1941 р.
1 год. 45 хв.

На оперативному аеродромі Бухоники (12 км на південний захід від Вінниці) о 23 год. 30 хв. пр-к скинув парашутний десант. Можна чекати на світанку 25.06. висадку в цьому районі посадочного десанту з одночасним бомбардуванням Вінниці й Жмеринки. На світанку 25-го Вам необхідно організувати протидію висадки посадочного десанту і забезпечити з повітря Вінниці. Виділити для цього завдання не менше полку винищувачів. Виконання доповіді негайно.

Командуючий військами Південного фронту
генерал армії

Тюленев

Член Військової Ради
армійський комісар I рангу

Запорожець

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 754, спр. 76, арк. 37. Оригінал.

Док. № 23

Донесення заступника командуючого військами Південно-Західного фронту по тилу заступнику командуючого військами Київського особливого військового округу

25 червня 1941 р.
5 год. 45 хв.

Укріплені райони другої смуги Коростенський, Новоград-Волинський, Летичівський, Могилів-Ямпільський відбудовані і приводяться в бойову готовність. Вживаються заходи щодо вишукування озброєння, якого не вистачає. Для посилення цих районів викидаються УНБ з механізмами й автотранспортом, що залишилися.

Укріплені райони (Шепетівський, Ізяславський, Остропольський, Київський, Старокостянтинівський) кулеметних батальйонів не мають. Польових військ штаб фронту виділити нині не може.

Рішення нач. штабу фронту — формувати кулеметні батальйони для цих укріплених районів — озброєння нема. Необхідно негайно відпустити озброєння згідно поданих заявок окремих укріпрайонів. Для посилення і приведення в порядок цих укріпрайонів викидаються будівельні батальйони і УНБ. Я виїжджаю за наказом Військової Ради для перевірки укріплених районів. Докладних даних про стан укріплених районів першої смуги немає, вони ввійшли у підпорядкування армій, а решта окремих донесень по укріпрайонах не дають. Є такі дані: Рава-Руський укріплений район протягом 22.6. був блокований. Контратакою польових військ противник був відкинутий. Укріплений район відновив своє положення — втрати невідомі.

Струмилівський був блокований 22.6. 140 кулеметному батальйону і 35 кульбату вдалося за допомогою польових військ деблокуватися. Район Пархач протягом 22.6. переходив кілька разів з рук в руки. Є дані — Пархач втримується нами, положення батальйону в районі м. Велька невідоме. Перемишльський частково блокований, але вранці 23.6.41 р. противник був відкинутий і положення відновлено. В.-Волинський укріплений район — даних немає, зв'язок армії довгий час відсутній. Становище визволених ДВТ невідоме.

Вжито заходів по з'ясуванню, після чого повідомлю.

Заст. командуючого військами Південно-Західного фронту по тилу
генерал-майор

Советников

ЦАМО СРСР, ф. 131, оп. 178442 сс, спр. 1, арк. 230, 231. Оригінал.

Док. № 24

Оперзведення штабу Південно-Західного фронту № 07 від
25 червня 1941 р. на 6.00

1. 5 А продовжує завзяті бої, прикриваючи Ковельський і Луцький напрями.

15 ск

Становище на фронті 45 і 62 сд колишне. Особливо міцно займає положення 62 сд.

87 сд — двома полками продовжує вести бої в оточенні в районі Устилуга.

На північ від Ковеля прикривають підхід до міста одним дивізіоном 1 птабр, 1 тр. 41 тд і одною стр. ротою.

Розвідкою встановлено дрібні мотомехгрупи на шляху від Ратно на Ковель. Міст у Ратно підірваний противником. Великих рухомих частин на північ від Ковеля не встановлено.

27 ск

135 сд, один сп 87 сд відходять під тиском переважаючих сил противника в напрямку м. Торчина.

124 сд — веде бої на фронті Грушки, Милятин, Печихвости.

22 мк (без 41 тд) — в районі м. Торчин.

41 тд — займає колишне положення, прикриває спільно з 285 гап РГК Ковельський напрям.

9 мк

131 мд — на рубежі Рожище, Луцьк прикриває переправи через р. Стир.

35 тд — в районі Ровно.

20 тд — (10—12 км с. Дубно).

2. 6 армія веде завязті бої й втримує колишне положення. Результати контратаки 4 мк ще не з'ясовані. В напрямку Медика, Мостиська о 14.00 було помічено висування великих механізованих сил противника.

3 кд продовжує втримувати рубіж р. Болотня на фронті Селець, Салаше, Гуйче.

41 сд веде бій на фронті: Корне, Поток (Любича-Крулевська зайнята противником), ст. Верхрата.

159 сд, що здійснила ряд контратак і не добилася позитивних результатів, веде бій на фронті Потилич, Солотвина (6 км на південь від Потилича).

97 сд — контратакувала спільно з 4 мк у напрямку Велькі Очі, результати не з'ясовані. 8 і 15 мк не контратакували, на кінець дня закінчують зосередження в вихідних районах — див. оперзведення № 05 і 06.

31 ск виходить на рубіж Стovichва, Боровиче, Луцьк. Штакор 31 — Журавице.

36 ск займає рубіж для оборони — Тарговиця, Дубно, Кременець. Штакор 36 — Бондари.

3. 26 армія протягом дня вела тяжкі бої на своєму правому фланзі:

99 сд — на фронті Гусакув, Балице, Буцув, Медика, Перемишль.

72 гсд — двома гсп обороняє рубіж Ольшани, Устшики Дольне, два гсп — армрезерв у районі Гусакув, Крукенице.

173 сд (без одного сп) на ранок 26.6 виходить у район Самбор, Хирув у готовності з ранку 26.6. контратакувать у напрямку Крукенице, Мосьцьська, рештою частин обороняє рубіж фронту вин. Устшики Дольне, Лутсвиська.

У районі Санок з ранку 25.6. переправилося майже батальйон піхоти.

Штарм 26 — Самбор.

4. 12 армія міцно обороняє держкордон.

Протягом дня противник проявляв незначну активність.

О 13.30 артилерія 60 ЗАД розсіяла колону піхоти і танків противника, яка висувалася в районі Серета; колона відійшла в південному напрямку. Артвогнем також розсіяно скупчення піхоти у районі Херца.

На решті фронту незначна рушнично-кулеметна перестрілка.

5. 31 ск виходить на рубіж Стovichва, Боровиче, Луцьк.

Штакор 31 — Журавице.

36 ск займає рубіж для оборони — Тарговиця, Дубно, Кременець.

Штакор 36 — Бондари.

37 ск зайняв рубіж для оборони Нов. Почаюв, Гологури.

Штакор 37 — Заложце.

14 кд (5 кк) — до 13.00 25.6. вийшла і зайняла оборону між 36 і 37 ск на схід. березі р. Іква.

Штаб 5 кк — Чугале.

24 мк — прямує на Кременець.

Начальник штабу Південно-Західного фронту
генерал-лейтенант

Пуркаєв

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 26—28. Оригінал.

Док. № 25

Бойове донесення штабу 5 армії командуючому військами Південно-Західного фронту*

25 червня 1941 р.
9 год. 40 хв.

Відсутність боєприпасів і пального напруженому положенні, повній безкарності [авіації противника] на низьких висотах змушує перейти до оборони. 16 сп і 135 сд до рухомої оборони в загальному напрямі Луцьк.

Писаревський

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 1, арк. 170. Оригінал.

* На документі є резолюція «Начартзабез. У Тернопіль — додаю Вам 40 вантаж-машин. Навантажте їх у Шепетівці боєприпасами і доставте 135 сд у Луцьк.

Командуючому 5 армії. І. Об'єднайте 124 сд з 135 сд. Не допускайте їх оточення і розгрому, відводячи їх у напрямку на фронт — ст. Войниця, Чарухув. 2. 9 і 19 мк підпорядковую Вам. Завдання: 9 мк — наступ від Луцька в напрямку на південний захід. До кінця дня вийти на фронт Чарухув, Тарновиці».

25 червня 1941 р. Кирпонос

Док. № 26

Директива штабу Південного фронту № 01/ОП

25 червня 1941 р.
9 год. 00 хв.

Перше — Директивою народного комісара оборони № 04 від 24.6.41 р. для об'єднання дій наших військ проти військ противника, що розгорнулися в Румунії, створено Південний фронт.

Друге — Командуючим Південним фронтом призначений я, членом Військової Ради — армійський комісар I рангу Запорожець, на штабфронту — генерал-майор Шишенін.

Третє — До складу Південного фронту з 00.05 25.6.41 включаються: а) 18 армія у складі — 17 ск (96, 60 гсд, 164 сд); 16 мк (39, 15 тд, 240 мд), 64 ад, 45 сад (без 161 вап).

Штаб армії 18 з 25.6.41 — Кам'янець-Подільський. б) 9 армія у складі — 35 ск (30 гсд, 95 сд, 176 сд), 14 ск (25, 51 сд); 48 ск (74, 150 сд); 2 мк (11, 16 тд, 15 мд); 18 мк (44, 47 тд, 218 мд); 2 кк (5, 9 кд); 20, 21 сад і 7 ад. Штаб армії 9 — Тирасполь.

в) 9 особливий стрілецький корпус у складі 106, 156 сд і 32 кд. Штакор — Сімферополь.

г) В безпосереднє розпорядження фронту — 55 ск (130, 169, 189 сд.);

штакор 55 — Дунаївці; 7 ск (93, 142, 196, 306 сд) у районі Котовська, Балти, 88 вап і 137 рп з дислокацією на Вінницькому аероузлі і 131 вап з дислокацією на аеродромі Кривий Ріг.

д) Всі пунктові частини ППО і ВСВЛ в кордонах.

е) Всі склади і матеріальні запаси [в] межах фронту. Четверте — Кордони:

а) між Південним і Південно-Західним фронтами — Черкаси, Вінниця, Бар, Отиня, ст. Вале — Вишеулуй. Всі пункти, крім Отині, винятково для Південного фронту.

б) Між 18 і 9 арміями — Умань, Вапнярка, Пашкани, винятково для 9 армії.

П'яте — Завдання армій Південного фронту — обороняти держкордони з Румунією. На випадок переходу і перелітання противника на нашу територію знищувати його активними діями наземних військ та авіації і бути готовими до рішучих наступальних дій.

Шосте — Оперативні і розвідувальні зведення представлять щодня 8.00 і 20.00.

Сьоме — Про одержання директиви донести мені 25.6.41 р.

Командуючий Південним фронтом
генерал армії

(Тюленев)

Член військової Ради
армійський комісар I рангу

(Запорожець)

Наштафронту
генерал-майор

(Шишенін)

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 754, спр. 76, арк. 54—55. Оригінал.

Док. № 27

Розвідзведення штабу Південного фронту № 1

25 червня 1941 р.
10 год. 00 хв.

З початку воєнних дій [на] фронті Липкани, Рені, Кілія противник безперервно намагається форсувати річки Прут і Дунай з районів: Стефанешти, Яші, Фельчіу, Ісакчя. Всі спроби противника форсувати річки Прут і Дунай відбиті, за винятком ділянки Скулені (на північ від Яші), де противник силою до 2—3 полків піхоти з 20 танками і 200 мотоциклістами форсував річку Прут і на 9.00 24.6. вів бій з нашими частинами на ділянці Мустьяца, Бокша, Скумпія.

[На] фронті 9 армії боями протягом 22 і 23.6 встановлені частини 4 Румунської армії. Штаб 4 армії — Гідіжені. З її складу виявлені: на Ясському напрямку 14 пд; на напрямі Хуші — приблизно 15 пд; на ділянці Леово, Фельчіу — частини 12 пд; районі Ісакчя — частини 19 пд.

Районах Стефанешти, Фельчіу до кінця 23.6. помічені танкові частини силою близько дивізії [в] кожному із зазначених районів невстановленої нумерації. Крім того, німецькі частини помічаються [в] районі Унгени і Скулені. 23.6. у районі Саратароз (на карті не знайдено) взято в полон 50 німецьких солдатів. До кінця 23.6. спроба противника переправитись через міст у Фельчіу силою понад батальйон відбита. [У] повітряних боях армійською авіацією збито майже 30 літаків противника типу Савоя, Юнкерс, Мессершмітт. Взято в полон 7 пілотів, з них — 2 німці. Бомбардувальна авіація противника діє з аеродромів у районі Бузеу, винищувальна авіація — [з] аеродромів [у] районі Галаца.

Від решти ділянок фронту даних не надходило.

Висновки: 1. Спроби противника форсувати річки Прут і Дунай на фронті 9 армії відбиті, за винятком району Скулені, де наші частини продовжують ще боротьбу за відновлення положення.

2. Основні напрями дій противника з районів: Стефанешти, Яші, Фельчіу, Ісакчя.

Необхідно: 1. Розкрити склад і угруповання німецьких і румунських військ [у] районах: а) Яші, Пашкани, Роман, Хуш; б) Фельчіу, Фокшани, Галац; в) Галац, Бабадаг, Тульча; г) Брашов, Бухарест.

2. Стежити за підвезенням з Бухарестського району нових частин противника і місцями їх зосередження.

Начальник штабу
генерал-майор

(Шишенін)

Начальник розвідвідділу
полковник

(Васильєв)

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 754, спр. 76, арк. 56—57. Оригінал.

Док. № 28

Оперзведення штабу Південного фронту № 01/ОП

25 червня 1941 р.
10 год. 00 хв.

Перше — Протягом дня і ночі 24.6.41 р. пр-к на всьому фронті продовжував спроби форсування р. Прут, особливо [в] напрямку Скулені, Унгени, Фельчіу, Рені, Картал.

Друге — 18 армія. Штаб рухається Кам'янець-Подільськ. 6.00 25.6. прослідував Жмеринку. В зв'язку [з] відсутністю армійського керівництва точних даних [про] становище армії немає. [За] даними Південно-Західного фронту [на] Угорському напрямку без змін. Штаб фронт встановлює безпосередній зв'язок [з] корпусами, [про] одержання даних буде повідомлено додатково.

Третє — 9 армія. [На] фронті армії німецько-румунські війська протягом дня проявляли особливу активність [у] напрямку Скулені і Фельчіу:

а) **35 ск.** Штакор — Кишинів. 176 сд — обороняє Перерита, Скулені. Пр-к протягом дня форсував р. Прут, оволодів Скуленами і намагався розгорнути наступ [у] напрямку Бельци. В р-ні Скулені йде весь час бій, в якому беруть участь частини 35 ск і 2 мк. 95 сд веде бій [на] рубежі Прут [на] фронті вин. Скулені, Леово, маючи перед собою 14, 15 пд румун і німецькі частини невстановленої нумерації. 30 сд з рубежу Реча, Марендени введена в бій [в] напрямку Флорешти, Скулені. У результаті спільних дій частин 35 ск і 2 мк пр-к, незважаючи на впертий опір, був відкинутий від Скулені.

б) **2 кк.** Штакор — Комрат. 9 кд успішно обороняє кордон Леово, Рошу.

5 кд — корп. резерв районі Башкалія.

в) **14 ск.** Штакор — Болград. 25 сд — обороняє вин. Рошу, Рені, успішно відбиваючи спроби пр-ка переправитися через р. Прут. Річковий десант пр-ка пунктах Кагул, Рені відкинуто. 51 сд обороняється по р. Дунай — успішно відкинула річковий десант [в] пункті Картал.

г) **2 мк.** Штакор — Гални, зосереджувався [в] районі 16 мсд — Цибирка, Гулбоака, Онешті, 15 мсд — Кобилка, Лукашевка, Телешеу; 11 тд — Биковець у готовності контратакувати [на] випадок прориву мехчастин пр-ка.

д) 18 мк. Штакор — Акерман.

47 тд — Акерман, Монаші.

44 тд — Березина, Таругине. 318 мд — Сарата.

Четверте — 55 ск. Штакор — Дунаївці, зосереджена 169 сд [в] р-ні Кам'янець-Подільського УР, 130 сд — Могилів-Подільський — Ямпільський УР і 189 сд — р-ні Нов. Ушиця (дані потребують перевірки).

7 ск (93, 142, 196 і 206 сд) зосереджуються в р-ні Котовська, Балти. Даних місцезнаходження немає.

150 сд — даних немає.

9 особливий корпус (106, 156 сд, 32 кд).

Штакор — Сімферополь.

П'яте — Протягом дня і ночі 24.6.41 р. авіація пр-ка невеликими групами бомбила Бельце, Кишинів, Болград, Акерман, Овідіополь, Гросулово, Селище. У повітряних боях збито близько 30 літаків пр-ка.

Шосте — **Висновок** — війська фронту успішно втримують рубіж р. Прут, відбиваючи спроби пр-ка форсувати останню і продовжують зосередження. Основне угруповання німецьких військ фронті Стефанешти, Ясси і районі Фельчіу. [У] районах Стефанешти, Фельчіу встановлені до однієї тд у кожному.

Заст. наштапівдфронту

(Воробйов)

Заст. нач. опервідділу

(Ляміц)

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 754, спр. 76, арк. 78—80. Оригінал.

Док. № 29

Розвідувальне донесення штабу 5 армії начальнику штабу Південно-Західного фронту

25 червня 1941 р.
20 год. 50 хв.

1. Противник концентрує великі сили танків силою до двох танкових дивізій і мотопіхоти до однієї дивізії в районі: Дубенка, Бискуниця, Стрільці.

2. На Володимир-Волинському напрямку до двох піхдивізій ввечері 23.6. перейшли в наступ, в результаті противнику вдалося оволодіти Володимиром-Волинським.

3. В напрямку Ковель-Брестське шосе — активні дії противника.

5.10 24.6. противник знову на початку ночі бомбардує Жупани. Дані уточнюються.

Висновок: Противник завдає ударів великими силами танків у районі Дуб'янка, Городло.

Наштарм — 5

Писаревський

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. I, арк. 169. Оригінал.

Док. № 30

Оперзведення штабу Південного фронту № 03/ОП

26 червня 1941 р.
7 год. 00 хв.

Перше — фронт продовжує успішно втримувати рубіж р. Прут. Ніч на 26.6. минула порівняно спокійно, [за] винятком району Скулені, де бій частин 35 ск по остаточному знищенню противника, що закріпився на східному березі р. Прут, продовжувався до 1 год. ночі.

Друге — 18 армія. Керівництво армії закінчує зосередження Кам'янець-Подільськ. Інших даних немає.

Третє — 9 армія — протягом дня 25.6. і ночі на 26.6. вела бій частинами 35 ск у районі Скулени. За неперевіреними даними, півн. зах. частина Скулени зайнята нашими військами, на решті ділянок армії ніч минула спокійно.

Четверте — Дані про те, що 7 ск знаходиться місці постійного розквартирування, підтвердилися. Вжито заходів [по] устанавленню живого зв'язку.

П'яте — Положення решти частин фронту без змін.

Наштапівдфронту
генерал-майор

(Шишенін)

Заст. нач. опервідділу
майор

(Лямін)

ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 754, спр. 76, арк. 103. Оригінал.

Док. № 31

Бойове донесення штабу 31-го стрілецького корпусу Південно-Західного фронту

26 червня 1941 р.
11.00

1. До кінця дня 26.6 31 ск виходить рубіж р. Стир, де переходить до оборони.

2. На 9.00 26.6. а) 200 сд виходить бою Віче; б) 195 сд зосереджена Степань; в) 193 сд на марші Луцьк. Кап без тракторів — Коростень.

Штакор до кінця дня 26.6.41 р.— Степань. Ранок 27.6.— Журавиці.

3. Корпус підлягав атаці авіації пр-ка, прошу прикриття винищувальної авіації 26.6., 27.6.

4. Продфураж — одна дача, пального немає, боеприпасів $1/2$ комплекту. З 18.6. ц. р. не маю бази забезпечення.

5. Ніякої інформації зверху про становище на фронті невідомо.

Начальник штабу
31 стрілецького корпусу

Баєрський

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 6, арк. 9. Оригінал.

(Далі буде)

Одержано 22.01.91.

І. Х. Баграмян

Доповідна про київське оточення

Штаб ПЗФ
26.9.41

Начальнику Генерального Штабу
ЧА маршалу Шапошникову

Головкому ПЗФ маршалу Тимошенку
карта 500.000

Доповідаю про вихід з оточення військ ПЗФ за період з 17 по 25.9.40 А — займала фронт Кораж, Олексіївка, Ст. Вири, викл. Буринь, Вел. Согірівка. Фланги армії були відкриті, тактичного зв'язку з сусідами не було. Противник основні зусилля спрямував на відсікання флангів своєю мотомехпіхотою і танками. Особливо активні дії виявлялися у напрямі лівого флангу армії.

21 А у складі трьох стрілецьких корпусів і однієї кавгрупи протягом 17.9 відходила під впливом противника на Соп... (нерозбірливо.— Ю. Ш.). Корпуси діяли, не маючи зв'язку між собою і зі штабом армії. По суті, на кінець дня управління в армії було порушене.

Противник вогневий удар спрямовував у стики корпусів, прагнувши до їх роз'єднання та створення умов ізольованого по частинах розгрому армій.

Конотопсько-Роменська група противника дрібними групами прикривала переправу на східний берег р. Сула і поступово висувалася у західному напрямку на рубіж Білоцерківці, Чорнухи.

5 А вдень 17.9 поспішно відкочувалася у південному напрямку, майже не затримуючись на проміжних рубежах. На кінець дня зайняла рубіж Гробарівка, Круто-Ярівка. Армія мала дуже нечисленні з'єднання, а на правому фланзі — перемішування своїх частин з частинами 21 А і зі своїми тилами, які відходили у південно-східному напрямку на Прип'ять. Лівий фланг армії весь час обтікався противником.

Ніяких активних завдань частини 5 А виконати не могли, управління частинами армії було порушене.

37 А на кінець 17.9 займала фронт Святільне, Димерка, Свиносади, Сваром'є, далі по передньому краю Київського УР і по сх. березі р. Дніпро до Жереб'ятин.

Частини правого флангу протягом дня відходили під впливом великих сил противника, а головне, під постійною загрозою обходу флангу зі сходу.

Дрібні частини противника до того часу, використовуючи розрив між 5 та 37 А, проникли у напрямку Яготин і зайняли Ст. Басань, Яготин.

26 А, що обороняла східний берег р. Дніпро на фронті Жереб'ятин, гирло р. Сули, на кінець 17.9 мали вже зламаний передній край оборони у напрямі Ржищев, Переяслав.

38 А своїм правим флангом була відкинута у північно-східному напрямку.

Лівифлангова група військ 38 А після безуспішних атак, перейшла до оборони і, будучи сама атакована, відходила на фронті Броварки, Кобеляки, на північний-схід.

2. Рішення комфронту на вихід з оточення

За цих обставин комфронт генерал-полковник т. Кирпонос прийняв наступне рішення на загальне виведення військ з оточення (оточеного кільця):

21 А, відійшовши протягом ночі з 17 на 18.9 на рубіж Брачинці, Гніденці, своїми головними силами повинна була завдати удару в загальному напрямку Ромни, назустріч удару, який застосував 2 кк зі сходу у напрямку Ромни.

5 А, вперто затримуючись на проміжних рубежах, з метою забезпечення відходу частин 21 А завдати допоміжного удару в напрямі Лохвиці.

37 А, вивівши війська з Київського УР і створивши ударне угруповання до 2—3 сд, почати вихід з оточення у загальному напрямку Яготин, Пирятин за 5 армією, становлячи 2 ешелон з'єднань, які виходять з оточення.

26 А, поступово відводячи свої сили з рубежу р. Дніпро, створити ударне угруповання до 2 сд і діями його з рубежу р. Оржина у напрямку Лубни прорвати кільце оточення на лубенському напрямку.

Протягом дня 19.9 постаратися міцно замкнути цей напрям. Прорив через Чорнухи містить у собі елемент раптовості і, крім того, біля р. Чорнухи легко форсувати верхів'я р. Многа.

На основі цього рішення, командарм 5 ген.-майор Потапов береться збивати загони, які повинні рухатися у першому ешелоні і здійснити прорив.

Я, будучи викликаним до командуючого фронтом, призначаюсь командиром роти НКВС, яка є охороною Військової ради. Рота повинна була йти у другому ешелоні разом з Військовою радою.

Не встиг я прийняти командування ротою, як зчинилася паніка серед червоноармійців та командирів, які знаходилися на висотах західніше Городище і в самому Городищі. Як з'ясувалося пізніше, противник, до батальйона мотоциклістів з мінометами, переправившись через р. Многа біля Мелехи, наступав на Городище з півночі.

Генерал-полковник Кирпонос, який викликав мене, поставив моїй роті завдання — негайно розгорнутися і, наступаючи на висоти зх. Городище, зайняти їх, навести порядок. Генерал-майор Тупиков* вказав мені, що моя рота, всупереч первісним начеркам, повинна наступати у першому ешелоні (ешелоні прориву).

Рота моя розгорнулася і швидко вийшла на вказані висоти. До мого виходу на висоти генерал-майор Алексеев за власною ініціативою спинив натовп червоноармійців, які бігли, і, очоливши їх, повів у наступ. Моя рота швидко змішалася із загоном т. Алексеева і ми з ним швидко попрямували через зруйновану переправу біля Мелехи на пн.-сх. берег р. Многа і в сутінках оволоділи висотами на північ від Мелехи. На цих висотах німці залишили багато трупів, один міномет, до десяти мотоциклів та багато інших предметів озброєння і військового спорядження. Нами було взято у полон 5—6 мотоциклістів.

З моменту змішання роти з неорганізованою масою бійців я остаточно втратив управління ротою.

Після приведення у відносний порядок бійців, які вийшли в район Мелехи, ми продовжували рух на Сенча... При дальшому просуванні на північний-схід до нас приєднався полковник Рогатин зі своїм загоном з прикордонників.

Незважаючи на мої, генерал-майора Алексеева та полковника Рогатина зусилля, нам не вдалося протягом ночі налагодити організований рух. До світання, майже некерованою масою, ми підійшли до Сенча з раніше визначеним рішенням — раптово атакувати німецький загін, що займав Сенча, і захопити переправи. Атака виявилася невдаю. Противник помітив наш підхід до мосту і відкрив сильний вогонь. Атака остаточно захлинулася. Почалися пошуки переправ через досить болотисту долину річки Сула на північ та південь Сенча.

Другі та наступні ешелони стали підходити до річки Сула пізні-

* Начальник штабу ПЗФ.

ше. Причому, як стало відомо пізніше, один з цих ешелонів, який йшов з Військовою радою, о 15.00 20.9 потрапив в оточення танків, бронемашин і мотопіхоти противника в гаях на північ або північний схід Дрюковщина (закреслений текст: «Точною напрямку руху Військової ради і району їх оточення противником ніхто не знає, поки не вдалося встановити»). За свідченням очевидців, у цих гаях німці впритул вогнем кулеметів і гармат з танків розстріляли багато людей.

Яка доля випала членам Військової ради фронту — нікому не відомо. Врятувалися тільки окремі групи і одиниці у цивільному одязі під виглядом місцевих жителів.

Найбільш слабо зайнятою виявилася ділянка р. Сули, викл. Сенча, викл. Снятин. Приблизно через цю ділянку й вийшло з оточення понад три тисячі чоловік. Серед тих, хто вийшов з оточення, генерал-майори Алексеев, Волкоружбенко, Калінін, Петухов, Данилов, Панюков, бригадний комісар Іванов, полковник Захватаєв та багато інших комісарів та політпрацівників.

Німці дуже вигідно для себе використали болотисту долину р. Сула. Вони міцно зайняли усі мости через річку невеликими загонами при підтримці танків, а інші сили розташувалися у глибині за річкою як рухливий резерв. Долина так заболочена, що сама по собі становить велике затруднення для форсування.

Відсутність танків і артилерії та засобів переправи за цих обставин призвела до того, що жодному із загонів не вдалося силою зброї захопити переправи і вийти з оточення.

З оточення вийшли лише ті, хто непомітно для противника знайшов глухе місце переправи і через стежки перебрався на східний берег річки. Частина людей пройшла через мости, які утримувалися німцями, але вже переодягненими у цивільний одяг під виглядом місцевих жителів.

Моїй групі кількістю 50 чоловік вдалося в ніч на 21.9 переправитися через р. Сула біля Лучка... 24.9 вийшли в Гадяч, у розташування своїх військ.

3. Вихід в район Городище (18—19.9.41)

Після того як армії одержали окремі бойові накази на вихід з оточення, штаб фронту, розділившись на дві групи, вийшов у вихідний район для дальшого просування.

Основна група штабу фронту на чолі з Військовою радою, з настанням сутінків, попрямувала з Верхиярівки на Пирятин. На той час вся дорога на Пирятин ґрунтовно була запруджена легковими та вантажними машинами, тракторами і візками, які йшли наввипередки у 3—4 ряди.

Вся ця некерована маса ринула на вузькі нечисленні вулиці Пирятин, прагнучи якомога швидше досягти переправи через р. Удай на східній околиці міста. З величезними зусиллями автоколоні штабу фронту (без полку охорони) вдалося пробратися на східну околицю Пирятин.

У Пирятині, після довгих пошуків, був знайдений штаб 289 сд. Ця дивізія, єдина з усіх з'єднань 21 і 5 армій, яка зберегла боєздатність, повинна була в ніч на 18.9 почати наступ по північному березі р. Удай на схід. Слідом за нею повинні були рушити Військова рада фронту, штаб фронту і всі тили 21 та 5 армій.

Друга група штабу фронту — тиловий ешелон, основним напрямком для виходу з оточення мала наступ (смугу наступу.— Ю. Ш.) 5 армії.

5 армія, зустрівши опір невеликої групи противника на східному березі р. Удай, звернула всіма силами з свого напрямку на південь. Тиловий ешелон штабу фронту через це вимушений був також пря-

мувати на Пирятин, ще сильніше посилюючи хаос, що почався, і безладдя в місті.

Рівно о 3.00 18.9 рух почався.

Військова рада з частиною начскладу управління фронту, йдучи за штабом 289 сд, послідовно переходила з одного пункту в інший.

Вісь пересування компункту командира 289 сд — Високе, Дейманівка, Куреньки, Піски, Поставники, Городище — одночасно була маршрутом прямування Військової ради фронту, а також усіх тилів і дезорганізованих частин 5 і 21 армій, які відходили у безладді.

Приблизно о 9.00 18.9 у повітрі з'явилося до 15—20 бомбардувальників противника, які піддали досить сильному бомбардуванню переправи через р. Удай і Пирятин, колони автомашин, які витягнулися з міста, головним чином скупчення автотранспорту. В результаті цього бомбардування виникла паніка. Величезна кількість машин була підпалена і ще більша — відрізана й продовжувала залишатися на місці без руху.

Після виходу на меридіан Куреньки рух частин 289 сд., а також усіх, які йшли за ними, відбувався під безперервним фланговим обстрілом мінометного вогню противника, аж до виходу у Поставники. На цьому відрізку авіація противника безкарно проводила кілька повторних нальотів, громлячи залишки нашого автотранспорту та матчастини, що збереглася.

В Куреньки було залишено величезну масу автомашин, з яких частина була знищена нами, а частина розбита й підпалена авіацією противника.

З Куреньки вдалося вивести незначну кількість автотранспорту і ще менше матчастини.

Після Куреньки я особисто бачив тільки шість бронемашин з полку охорони штабу фронту, кілька кулеметних комплексних установок на вантажних машинах і 2—3 рації.

На ранок 19.9 Військова рада фронту, яка супроводжувалася трьома бронемашинами, прибула у Городище, туди ж на 13.00 прибули Військова рада і штаб 5 армії, командування і штаб 31 ск. Причому, із складу 5 армії не було жодної частини чи маленького підрозділу, які хоча б якось організаційно зберегли себе.

Зусилля оперативного відділу штабу фронту, а потім і дії командирів штабів 5 армії та 31 ск, спрямовані на поспішне формування частин з дезорганізованої маси бійців та командирів, ні до чого не привели.

4. Вихід з оточення (19—26.9)

У другій половині дня 19.9 становище вимальовувалося у такому вигляді:

Лубни зайняті противником. До 30—40 танків з батальйоном піхоти ще вдень 17.9 прорвали фронт загону генерал-майора Алексеєва і відкинули його на захід від Лубни. Точного розташування загону Алексеєва ніхто не знає. З показань окремих червоноармійців, які намагалися прорватися у напрямку Ромни, відомо про наявність дрібних груп противника на південному березі р. Удай, від її гирла і до Куреньки.

Північний берег р. Многа на ділянці Загребелля, Чорнухи зайнятий мотомехчастинами противника нестановленої чисельності.

Всі мости і переправи через річку на цій ділянці — зірвані.

На вечір 19.9 за пропозицією начштабфронту генерал-майора Тупикова і командарма 5 генерал-майора Потапова намітилося рішення, яке зовсім не відповідало становищу, — зробити спробу прорватися з кільця оточення через Чорнухи.

Ці спроби робилися не раз під час руху і в самому Городищі, «нові формування» мали живучість всього 3—4 години.

Протягом 18 і 19.9 рації штабу фронту, що збереглися, безперервно добивалися зв'язку з 21, 37 і 26 арміями. Жодна з рацій не відповідала, у той час як радіозв'язок з 40 і 38 арміями функціонував нормально. Самостійного зв'язку штаб фронту з вечора 17.9 не мав зовсім.

Таким чином, можна сказати, що з моменту віддання наказу на вихід з оточення, штаб фронту втратив управління 21, 37 і 26 арміями і лише з полудня 19.9 увійшов у безпосереднє спілкування із штабом 5 армії, яка не мала на той час жодної частини.

Вихід з оточення штаб-артму* 21

О 17.00 17.9 в штаб 21 було направлено заст. начальника оперативного відділу штабу ПЗФ полковника Захватаєва із завданням вручити останній бойовий наказ комфронту на вихід 21 А з оточення і особисто виходити з оточення у складі штаб-артму 21.

Штаб 21, за даними на 16.00, знаходився в Кроти. Полковник Захватаєв прибув у Кроти о 20.00. Причина пізнього прибуття — забитість доріг тилами 21 і 5 армій, що відходили на Пирятин. В Кроти штаб-артму не було, він виїхав в район Пирятин. У Гурбинці полковник Захватаєв зустрів штаб 66 ск. Орієнтував його про завдання армії за наказом фронту. О 23.00 наказ комфронту було вручено в Калиновому мості командарму 21.

Командарм 21 генерал-лейтенант Кузнецов ще до приїзду т. Захватаєва прийняв рішення про вихід 21.9 у загальному напрямку на південь від Ромни.

Штаб армії командарм вирішив виводити у кінному строю переправою через р. Удай. Мотивування — противник добре знає про наш намір прорватися через переправи біля Городище і тому (переходити.— Ю. Ш.) у брід, а автотранспорт, радіостанції та обоз штаб-артму направити через мости біля Пирятин і далі — по східному березі р. Удай на Озеряни.

О 4.00 18.9 штаб і Військова рада армії, кількістю до 120 чоловік, до 60—70 чол. червоноармійців ескадрону охорони штаб-артму виїхали за маршрутом Калиновий міст, Каплиці, радгосп Ставчани, Богдани, Світличне, Озеряни.

Вночі марш проходив цілком благополучно, на деяких ділянках користувалися провідниками з місцевих жителів.

Вранці і вдень 18.9 кінна група йшла поза дорогами, по балках. Приблизно з 7—8 часто противник виявляв рух штаб-артму і в ряді пунктів у районі Білоцерківці та на підході в Дошенки не раз обстрілював вогнем з кулеметів, автоматів, мінометів. Жертв не було. Йшли повільно, з розвідкою і обережно. О 15.00 після інтенсивного обстрілу групи штаб-артму при переході з однієї балки в іншу командарм 21 вирішив дати перепочинок коням і затримався до темноти в одній з балок у районі на південний-схід Дошенки. Однак противник провів розвідку боєм мотопіхоти, і протягом двох годин тут продовжувався бій. У групі, в результаті бою, був один убитий політрук. За весь день штаб-артму не мав зв'язку з своїми військами, не знав, як проходить вихід з оточення.

Після наступу темряви група підготувалася до виходу з балки для дальшого руху на Озеряни. Противник на кількох машинах з піхотою оточив з двох сторін балку і, розставивши кулемети та автоматників, ракетами перекрив вихід кінної групи. Під перехресним вогнем група почала на повних алюрах виходити з балки.

Військова рада 21 армії виїхала з балки першою, на чолі кінної групи. Яким було даліше становище штаб-артму 21 до цього часу встано-

* Штаб-артму — скорочене словосполучення від «штабу армії».

вити не вдалося. В цьому бою у полковника Захватаєва було підбито коня, і дальший вихід він робив пішки. На полі бою німці робили обхід, ланцюгом і проїздом на машинах, і частина бійців та командирів, які залишилися на полі бою (без коней), напевно, була взята у полон. В момент відходу полковник Захватаєв пролежав під пластами зжатої жита разом з командиром ОЗАД старшим лейтенантом Чаєвим і одним червоноармійцем з ескадрону охорони штарму 21. Німців було до 60—80 чол. і, напевно, всі п'яні. Під час дальшого руху полковника Захватаєва по маршруту Синяківщина, Хорбиця, Макушиха, Свиридівка, Луценко, Андріївка, Ростишівка, Гадяч — ніяких даних про штарм 21 і Військову раду армії, а також про корпуси армії зібрати не вдалося.

Висновки

Основною причиною (закреслено: «поразки». — Ю. Ш.) оточення чотирьох армій фронту і нездатності 5 і 21 армій до виходу з оточення є надто запізніле прийняття рішення на залишення Києва та вихід з оточення.

Основним і грізним противником, який призвів до втрат боєздатності частинами 21 та 5 армій, виявився не стільки противник, який вийшов на тили, скільки сильна група його військ, що наступала з півночі проти цих армій. Під ударами цієї групи 5 і 21 армії безперервно відкочувалися на південь, весь час зазнаючи великих втрат. Виснаження дійшло до такої межі, що ще до виходу пересувних груп противника в тил 21 і 5 армій, останні майже повністю втратили свою боєздатність. Поява ж дрібних груп мотомехчастин противника в безпосередньому тилу наших військ ще більшою мірою прискорила темпи їх деморалізації. На початок виходу з оточення боєздатність зберегла лише одна 289 сд, яка обороняла район Пирятин.

З оточення виходила безформна і дезорганізована маса, яку становили переважно тили.

Заступник начальника штабу ПЗФ генерал-майор
Баграмян

Ю. О. Шульмейстер (Львів)

До відновлення історичної правди

Доповідна, що публікується вперше, колишнього заступника начальника штабу Південно-Західного фронту генерал-майора Івана Христофоровича Баграмяна, згодом маршала Радянського Союзу про обставини оточення німецькими військами чотирьох армій цього фронту становить особливий інтерес для відновлення історичної правди про одну з найбільш трагічних подій 1941 р.

Відомо, як вплинули на наступні події відхилення Сталіним позиції командування Південно-Західного фронту про відведення військ з напівоточеного Києва та запізнений дозвіл на відхід, коли кільце оточення замкнулося. Однак, до цього часу залишаються актуальними проблеми викладу та аналізу істинних обставин оточення і наступних подій. В дванадцятитомній історії другої світової війни ці події, по суті, не висвітлені, а лише згадані певними штрихами¹. Ось як розповідається у цьому ж виданні про дії командування та військ

¹ Див.: История второй мировой войны. 1939—1945.— М., 1975.— Т. 4.— С. 85.

Південно-Західного фронту: «Генерал М. П. Кирпонос і штаб фронту втратили управління військами. Розчленовані на загони і групи, війська більше тижня вели тяжку боротьбу в оточенні. Багато з них пробилися через ворожі засони, але десятки тисяч бійців та командирів загинули в нерівних боях з ворогом... Не всім вдалося вирватися з ворожого кільця... 19 вересня за наказом Ставки 37-а армія залишила столицю України»².

Закамуфльована та припудрена героїзмом катастрофа не повинна була протистояти стилю «мудрого керівництва партії, яка ні в чому не помиляється», характерному під час описування не тільки доблесних перемог, а й тяжких поразок. Очевидно тому підсумком київської епопеї є твердження, що в результаті оборони Києва було порушено плани німецького командування і Гітлер був вимушений повернути значні сили групи армій «Центр» з московського напрямку на півдснь³.

У багатотомній історії КПРС, виданій у 1964—1980 рр., небагато-слівний опис київського оточення також надто далекий від дійсності. Автори стверджують: «В середині вересня противнику вдалося відрізати основну частину сил Південно-Західного фронту. Бої в оточенні йшли майже до кінця вересня. Було залишено Київ. Вихід військ фронту з оточення супроводжувався великими втратами в людях і бойовій техніці... Вперта, більш як двомісячна оборона Києва справила великий вплив на наступні події. Вона затримала захоплення ворогом найважливіших районів країни, дала змогу евакуювати на схід сотні тисяч людей, промислові підприємства, культурні цінності»⁴.

Не змінився такий стиль висвітлення і в наступні роки. В «Історії КПРС», виданій у 1985 р., стверджується, що на підступах до Києва «73 дні йшла жорстока битва... Гітлерівці тут втратили понад 100 тис. солдатів та офіцерів. Лише 19 вересня за наказом Верховного головнокомандування радянські війська залишили Київ»⁵.

А як було в дійсності? На наш погляд, доповідна І. Х. Баграмяна, відряжена адресатам через тиждень після вступу німецьких військ у Київ, досить точно відбиває щойно пережите. Адже вона складена учасником найбільш важливих подій, особою, якій за своїм службовим становищем були відомі деякі важливі деталі.

До недавнього часу ця доповідна була недоступною дослідникам. Інакше й бути не могло, оскільки вона спростовує офіційну версію, яка існувала тривалий час. Йдеться не про обставини оточення, а про боездатність оточених військ, протиборство з ворогом.

Історія Великої Вітчизняної війни містить немало свідчень того, як оточені війська гідно билися до найостаннішої можливості. Так було під час оборони Брестської фортеці, Одеси і Севастополя.

Під час київського оточення події розгорталися інакше. І. Х. Баграмян свідчить, що наші війська виявилися небоєздатними.

Чому ж була втрачена боездатність? Не беремося відповісти на це питання, воно чекає на дослідників. Цікавою щодо цього є думка І. Х. Баграмяна. В кінці своєї доповідної він констатує, що 21-ша та 5-та армії найбільше постраждали від німецької групи військ, яка наступала з півночі, і що з оточення виходила безформна і дезорганізована маса, яку становили переважно тили»⁶.

Звичайно, доповідна І. Х. Баграмяна є недостатньою для всебічної оцінки подій, але цілком виразно накреслює напрям та масштаби майбутніх досліджень. Цікавим є також збіг викладу ряду подій у ній

² Там же.

³ Там же.

⁴ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1970.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 210—211.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1985.— С. 455.

⁶ ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 103, арк. 1.

та зведеннях головної квартири фюрера, повідомленнях німецьких фронтових кореспондентів.

До майбутніх досліджень належить й питання про кількість військовослужбовців, які були оточені під Києвом і які потрапили в полон. У нашій офіційній історіографії цієї проблеми не існувало, до недавнього часу замовчувалося й питання про радянських військовополонених взагалі. Проте у зведенні головної квартири Гітлера від 27 вересня 1941 р., де підбито підсумки ліквідації угруповання, оточеного під Києвом, повідомляється: «Під час проведення військових дій, при найтіснішій взаємодії збройних сил та авіації, взято в цілому 665 тисяч полонених...»⁷.

Наскільки ці цифри відповідають дійсності? Відповідні дані радянського командування, які є в Центральному архіві Міністерства оборони СРСР, до цього часу недоступні дослідникам. У наведеному німецькому зведенні мова йде про «подвійне оточення» «п'яти радянських армій».

З урахуванням інших трофейних документів, поки що можна констатувати, що йдеться про сотні тисяч радянських бійців, які опинилися у полоні.

Доповідна І. Х. Баграмяна дається за першим рукописним варіантом⁸. Машинописний варіант⁹ вже містить певні зміни.

Одержано 29.06.90.

⁷ Львівські вісті.— 1941.— 28—29 верес.

⁸ ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 103, арк. 1—26.

⁹ Там же, арк. 79—89.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія *

Черговий уривок книги О. Субтельного охоплює період правління на Україні гетьмана Скоропадського та Директорії; концентрується увага на одному з найтрагічніших наслідків анархії, що охопила Україну, — єврейських погромах; розповідається про діяльність другого Радянського українського уряду, політика якого, на думку автора, недостатньо враховувала місцеві особливості.

Розділ 19

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Після більшовицького перевороту революція перетворилася на громадянську війну. Відійшли в минуле ейфорія, відчуття солідарності, великі демонстрації, бурхливі збори і налкі дискусії 1917 р. Протягом трьох наступних років численні претенденти на владу на Україні і в колишній імперії були втягнуті у жорстоку, багату на великий терор безжалісну війну, що мала вирішити, хто і яка форма правління прийдуть на місце старого порядку.

Для багатьох українців прихід до влади в Росії більшовиків не тільки ознаменував собою початок нової, насильницької стадії в періоді, що розпочався після Лютневої революції, а й викликав радикальні зміни в їхньому політичному мисленні. Усунуті від влади північним режимом більшовиків з його диктаторською суттю, багато керівників українського руху відійшли від своєї традиційної підтримки автономних або федеративних зв'язків з Росією. Відтепер їхньою метою стала незалежність. Однак у питаннях про інші цілі та шляхи їх досягнення в середовищі українців, як і серед інших народів колишньої імперії, з часом дедалі більше посилювалося розмежування. До того ж, оскільки Україна була дуже багата на природні ресурси і відзначалася стратегічним розташуванням території, майже кожний учасник громадянської війни намагався встановити над нею свій контроль. Тому після відносно спокійного періоду, який принесла на українську землю німецька окупація, Україна знову стала ареною найбільш хаотичних і складних подій громадянської війни.

ГЕТЬМАНАТ

На початок весни 1918 р. значна частина українського населення вже втомилася від революції та хаосу. Як і можна було чекати, найбільшого поширення такі настрої набули серед імущих класів — заможних селян, дрібних підприємців і бізнесменів, власників заводів, великих землевласників та вищої бюрократії, які становили 20% населення України¹. Крім того, німці й австрійці горіли бажанням відновити на Україні порядок, щоб розпочати викачування продуктів з її сіл. Тому між 24 і 26 квітня представники цих верств населення таємно погодилися на заміну Центральної Ради консервативним українським

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4.

¹ Історія Української РСР.— К., 1978.— С. 355.

урядом на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським (вживання титулу «гетьмана» було розраховано на реанімацію псевдомонархічних традицій, пов'язаних з діяльністю козацьких гетьманів).

Скоропадський — нащадок старовинного козацького старшинського роду й один з найбільших землевласників на Україні — належав до високопоставлених осіб царського двору: служив ад'ютантом Миколи II і був дуже авторитетним генералом під час війни. Однак у ході революції він українізував свій армійський корпус і після того, як Центральна Рада відкинула його послуги, був номінально обраний командиром сільської міліції — «вільного козацтва». Коли цей зрусифікований «малоросійський» аристократ, який несподівано згадав про своє українське походження, прийшов до влади, почався новий етап революції на Україні, що характеризувався спробами відновити законність та порядок і покласти край деяким «соціалістичним експериментам» Центральної Ради.

29 квітня, в Києві, на скликаному Спількою землевласників з'їзді, де зібралося близько 6500 делегатів, Скоропадського було з захопленням проголошено гетьманом і закликано «врятувати країну від хаосу та беззаконня». Того ж дня він і його прибічники проголосили утворення «Української Держави» (на протигагу «Українській Народній Республіці», проголошеній Центральною Радою). В основу нової держави було покладено незвичайну суміш ознак, властивих монархічній, республіканській і, особливо, диктаторській формам правління. Її населенню були гарантовані звичайні громадянські права, причому сильний наголос робився на священному характері приватної власності.

Зводячи нанівець такі нововведення Центральної Ради, як націоналізація великих маєтків і персонально-культурна автономія, гетьман запровадив окрему категорію громадян — козаків, які насправді були заможними селянами. Він сподівався, що вони виконають роль головної соціальної опори режиму. Особливо вражали широкі права, якими користувався безпосередньо гетьман: він один мав право видавати всі закони, призначати кабінет міністрів, здійснювати контроль над зовнішніми та військовими справами і діяти як вища судова інстанція України. Однак ці претензії на майже необмежену владу не могли приховати того очевидного факту, що саме німцям (а не австрійцям) належала вища влада на Україні.

Цілком природно, що реакція діячів українського руху (більшість яких були соціалістами й належали до Центральної Ради) на утворення гетьманату була різко негативною. Тому, коли кількох широко відомих українців запросили ввійти до гетьманського уряду, майже всі вони відмовились. Гетьманові не залишилося нічого іншого, як звернутися з проханням утворити його кабінет до осіб, не зв'язаних з українським рухом. Цим самим він зробив себе об'єктом звинувачень у тому, що в його уряді немає «справжніх» українців. Однак, хоч новому кабінету, який очолив прем'єр-міністр Федір Лизогуб (багатий землевласник) і який мав у своєму складі тільки одного популярного українського діяча — міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка, й бракувало націоналістів, у ньому працювала певна кількість умілих адміністраторів.

За кілька місяців на Україні було відновлено дієздатний бюрократичний апарат. В українських губерніях осіб, призначених Центральною Радою, було замінено досвідченими адміністраторами, які звалися старостами. Їх головним чиним вербували з місцевих поміщиків і земських чиновників. Пости у центральному уряді відійшли до професіоналів, які здебільшого були росіянами або зрусифікованими українцями. Виникли, однак, труднощі із створенням безздатної армії, бо німці перешкоджали формуванню великого військового контингенту, який міг би кинути виклик їх безроздільному впливу на українські

справи. Поліція, куди, як і в армію, було залучено багато колишніх царських офіцерів, незабаром почала діяти (з перемінним успіхом) на повну силу.

В той час, коли Центральна Рада формально мала дипломатичні відносини тільки з Німеччиною, Австро-Угорщиною і Турецькою імперією, гетьманат обмінявся посольствами з 12 країнами. Головними напрямками його зовнішньої політики були переговори про укладення мирного договору з Радянською Росією (підписаний 12 червня 1918 р.) і безплідні консультації з Австро-Угорщиною про можливість приєднання до України таких значною мірою українських земель, як Східна Галичина та Холмщина.

Особливо вражаючими виявилися досягнення уряду в галузі освіти і створенні інфраструктури наукової справи. Для початкової школи було підготовлено кілька мільйонів підручників українською мовою, а мову цю — запроваджено в більшості шкіл. Почало діяти близько 150 україномовних гімназій, причому чимало з них — у сільській місцевості. У Києві та Кам'янці-Подільському в жовтні були відкриті два нові університети. Були також створені національні архів і бібліотека, в якій зберігався понад один мільйон томів. Значним досягненням стало заснування 24 листопада 1918 р. Української Академії наук. Таким чином, за лічені місяці у сфері культури гетьманат, слід віддати йому належне, зробив те, про що українська інтелігенція мріяла віками.

Проте, маючи змогу похвалитися вмінням управляти Україною та своїми конкретними досягненнями, режим Скоропадського все ж відчував значні політичні труднощі. Вони здебільшого були наслідком союзу з тими силами, дружбу з якими обрав сам гетьман. По-перше, він скомпрометував себе залежністю від німців, очевидна мета яких полягала в тому, щоб експлуатувати Україну економічно. По-друге, гетьман був тісно зв'язаний з імущими класами, які намагалися покласти край змінам, що їх принесла з собою революція. Так, Скоропадського звинувачували за надзвичайно непопулярні «каральні експедиції», які при підтримці німецьких військ організовувалися поміщиками, щоб покарати селян за конфіскацію своїх земель у попередньому, 1917 році. По-третє, багато українців вважали, що Скоропадський надає надто велику підтримку росіянам. Під час його перебування при владі Україна, яка порівняно з Росією була оазисом стабільності, стала не тільки пристановищем для багатьох представників колишньої царської еліти, а й центром зусиль, спрямованих на реставрацію «єдиної і неділимой Росії». Лави бюрократії наводнили росіяни, які не приховували свого негативного ставлення до української державності, а більшість гетьманського кабінету міністрів становили члени партії російських кадетів.

Опозиція щодо Скоропадського почала зріти з самого початку. В середині травня відбувся цілий ряд нелегальних з'їздів українських партій. Висловили своє негативне ставлення до нового уряду й професійні групи населення, такі, як залізничники, працівники телеграфів, селяни і робітники. Виник координаційний орган, названий Українською національною державною спілкою і очолений Винниченком, який почав діяти як центр опозиції. Інша впливова організація — Всеукраїнська земська спілка, яку очолив Петлюра, також зайняла антигетьманські позиції. Спочатку ці групи вели переговори із Скоропадським про шляхи проведення більш ліберальної і національної політики, однак пізніше почали готувати проти нього повстання.

Українське селянство не треба було багато агітувати для того, щоб воно виступило проти уряду, який конфіскував зібраний ним урожай, повертав землі багатим власникам маєтків і відряджав у їхні села «каральні експедиції». Стихійні жорстокі селянські повстання поширилися незабаром на всю територію України. Очолювані місце-

вими, нерідко анархічно настроєними керівниками, яких називали (відповідно до козацької традиції) «отаманами» і «батьками», озброєні всім, що тільки було в них на той час під рукою, великі загони селян вели жорстокі бої з німецькими військами. Масштаби цих збройних сутичок були значними. Наприклад, у Звенигородському й Тарашанському повітах Київської губернії селянські сили, які нараховували 30—40 тис. чол. і мали на озброєнні дві гармати і двісті кулеметів, завдали німцям чималих втрат — 6000 убитими й пораненими. Проте не всі повстання мали успіх. Так, коли на початку серпня 1918 р. більшовики України зробили спробу очолити загальне повстання, воно за два дні зазнало краху через недостатню підтримку з боку населення.

На початку осені стало очевидним, що Центральні держави опинилися на межі воєнної поразки. В такій ситуації гетьман був змушений піти на поступки. Однак ще одна його спроба залучити до свого кабінету провідних українських діячів закінчилася наприкінці жовтня невдачею. Відчайдушно кидаючись у різні боки в пошуках підтримки, Скоропадський пішов на останній крок: 14 листопада 1918 р. він призначив новий кабінет міністрів, що майже повністю складався з російських монархістів, і обнародував Федеративний Акт, яким зобов'язувався приєднати Україну до майбутньої Російської небільшовицької держави. Цей крок був розрахований на те, щоб здобути підтримку антибільшовицьки настроєних росіян і прихильність переможної Антанти. Того ж дня українська опозиція утворила повстанський уряд — Директорію, на чолі якої стали давні суперники — Петлюра й Винниченко, і відкрито проголосила початок повстання проти гетьмана.

Масштаби повстання, очоленого Директорією, швидко зростали. Велика кількість селян-партизанів, керованих своїми отаманами, ринула на захід від Києва, у Білу Церкву, яка стала штабом усіх анти-скоропадських сил. Незабаром ці енергійні, але малодисципліновані нерегулярні військові сили налічували вже близько 60 000 чол. Більше того, деякі з кращих частин гетьмана — Січові стрільці, якими командували Євген Коновалець і його начальник штабу Андрій Мельник, а також дивізія сірожупанників — перейшли на бік Директорії, збільшивши кількість її регулярних військ до 40 000 чол. На 21 листопада повстанці оточили Київ і після довгих переговорів про забезпечення вільного виходу німецького гарнізону останній залишив місто, взявши з собою Скоропадського. Того ж дня сили Директорії тріумфально увійшли до Києва і проголосили відновлення Української Народної Республіки.

Гетьманат проіснував менш як вісім місяців, протягом яких реальна влада перебувала в руках німців, і його вплив на українські події був обмеженим. Спочатку він дістав можливість забезпечити собі певну підтримку завдяки обіцянкам відновити законність і порядок, тобто зробити те, чого бажала значна частина українського населення. Однак йому не вдалося на належному рівні розв'язати два головні питання, поставлені революцією на Україні, — соціально-економічне та національне. Спроба Скоропадського відновити стабільність шляхом реставрації дореволюційного соціально-економічного ладу, особливо на селі, була його найбільшою помилкою. В національному питанні уряд здійснював подвійну політику: маючи тут такі вагомі досягнення, як українізація освіти й культури, він усе ж привів українських націоналістів до думки, що режим був «українським за формою, але московським за змістом».

Однак, як зазначав ідеолог сучасного українського консерватизму Вячеслав Липинський, значення гетьманату було більш широким. Воно полягало в тому, що гетьманат підвів до ідеї Української держави (і навіть пробудив симпатії до неї) певну частину сильно зрусифікованої соціальної та економічної еліти України. Це, в свою чергу, спри-

яло розширенню соціальної бази даної ідеї, виходу її за межі вузького прошарку української інтелігенції і залученню до неї представників ширшого, надійнішого і продуктивнішого класу «трудівників землі», тобто селян, які володіли землею, і власників маєтків. Таким чином, за Липинським, якби Скоропадському вдалося утриматися при владі, він зробив би ідею Української держави прийнятною для найбільш продуктивної частини українського населення, не допускаючи цілковитої залежності її (ідеї) від «ідеологічної касті», як він називав національно свідому українську інтелігенцію².

АНАРХІЯ

У 1919 р. Україну поглинув суцільний хаос. І справді, в період новітньої історії жодна європейська країна не знала такого розгулу анархії, жорстокої громадянської війни, цілковитого розкладу влади, які довелося пережити Україні. Шість різних армій — українська, більшовицька, білогвардійська, антантівська, польська і анархістська — діяли на її території. Менш як протягом року влада у Києві змінювалася п'ять разів. Міста й області були відрізані одні від одних великою кількістю фронтів. Майже перестали діяти засоби зв'язку із зовнішнім світом. Голодні міста пустішали в міру того, як люди все більше й більше йшли на село у пошуках продуктів. Села ж буквально забарикадувалися, щоб не дати увійти в них загарбникам та незнайомцям. У той же час різні уряди, яким на короткий час вдавалося захопити владу в Києві, змушені були спрямовувати свою увагу й енергію головним чином на те, щоб відбити натиск ворогів. Україна була землею, яку легко вдавалося завоювати, але якою майже неможливо було управляти.

Спостерігаючи із свого ізолюваного від світу села, як одна влада швидко змінюється іншою, селянин оцінював усе це крізь призму свого бажання не зв'язуватися з людьми міста та їхніми урядами. Головна його турбота полягала в тому, щоб зберегти свою землю і, по можливості, одержати її ще більше. Він ладен був підтримувати будь-який уряд, спроможний задовольнити його бажання. Однак, як тільки уряд виявлявся безсилим виправдати ці сподівання і починав висувати якісь вимоги щодо селянської землі та врожаю, землероб обертався проти нього і переходив на бік його ворогів. Він добре знав, що не бажає повернення старого ладу, але не мав чіткого уявлення про те, якої ж заміни йому хочеться. Це робило його під час громадянської війни досить напередбачуваним елементом.

Настрої селянства були тим важливішими, що вперше за багато років воно виявило і бажання, і волю до боротьби. Під час Гетьманату на Україні з'явилися сотні отаманських і партизанських загонів, пройнятих духом неокозацького анархізму. Деякі з них тяжіли до націоналістів, інші підтримували більшовиків, нерідко переходячи з одного політичного табору в інший, і всі вони дбали насамперед про захист інтересів своїх сіл та місцевостей. Якщо траплялася нагода пограбувати «класових ворогів» чи вилити свою вікову злість на євреїв, вони були не проти, щоб скористатися нею. Подібно до китайських воєначальників їхні отамани з презирством ставилися до будь-якої влади і не визнавали ніяких законів.

Південні степи, де жили найзаможніші й найбільш упевнені в собі селяни, являли собою базу двох наймогутніших партизанських командирів. Одним з них був Матвій Григор'єв, відважний у минулому царський офіцер, який діяв з дванадцятитисячним загоном у районі Херсона і підтримував тісний зв'язок з ліворадикальними українськими елементами. Другий — легендарний Нестор Махно, зрусифікований укра-

² Липинський В. Листи до братів-хліборобів.— Відень, 1926.— С. 755—780.

їнський селянин і переконаний анархіст. У середині 1919 р. його війська, більшість яких дислокувалася в Гуляй-Полі, налічували від 35 000 до 50 000 чол., і вони нерідко відновлювали рівновагу в боротьбі за південну Україну. Таким чином, у той час, коли регулярні армії боролися за контроль над містами й залізницями, а сили партизанів зосереджувалися головним чином у сільській місцевості, єдиним режимом, який визнавали по всій Україні, був режим гвинтівки.

ДИРЕКТОРІЯ

Після вигнання Скоропадського Директорія почала перетворюватися з переможного повстанського комітету в уряд нещодавно відновленої Української Народної Республіки. Тимчасово утримуючи за собою вищу виконавчу владу, вона призначила кабінет міністрів на чолі з Володимиром Чехівським. Склад цього кабінету ясно свідчив, що провідну роль у новому уряді відіграватимуть не діячі «старшого віку», як Грушевський, а молоді політики.

26 грудня 1918 р. Директорія видала свою Декларацію, або заяву, про свої цілі, яка свідчила, що уряд намагатиметься встановити рівновагу між революцією і порядком. Було, однак, цілком очевидно, що перевага віддаватиметься першій. Одна з головних характерних рис Декларації полягала в тому, що Директорія пообіцяла експропріювати державні, церковні та великі приватні земельні володіння з метою перерозподілу їх серед селян. Крім того, уряд зобов'язувався діяти в інтересах робітників, селян і «трудової інтелігенції» та висловлював намір позбавити прав земельну й промислову буржуазію. З цією метою він постановив скликати з'їзд робітників, який мав стати представницьким і законодавчим органом держави.

Але до того як новий уряд цілком поглинули зовнішні та внутрішні проблеми, він встиг зробити небагато. Головною подією внутрішнього життя став розкол між українськими партіями та всередині кожної з них, який виник внаслідок різного підходу до питання про те, що повинен являти собою уряд: парламентську демократію (як того прагнули помірковані соціалісти) чи український варіант радянської системи (на чому наполягали ліворадикальні елементи). Останні, керовані Винниченком, твердили, що українці повинні приділяти соціальним перетворенням таку ж саму увагу, як і справі національного визволення, і що коли вони приймуть радянську систему, то з більшовицькою загрозою буде покінчено. Більш націоналістично настроєні помірковані елементи, яким співчував Петлюра, відповідали, що надмірне захоплення соціалістичними експериментами й зумовлене ним ігнорування справ армії та інших державних установ уже призвели свого часу до краху Центральної Ради і що таку помилку повторювати не можна. Отже, стара дилема української інтелігенції — суперечка з приводу того, чому саме: соціальній революції чи національному визволенню слід віддавати перевагу — знову посіяла насіння розбрату і сум'яття в її лавах.

Цей фракційний конфлікт перейшов у площину зовнішніх відносин. У грудні 1918 р. Антанта, насамперед Франція, висадила свої війська, які налічували 60 000 чол., в Одесі та інших чорноморських портах. Цей несподіваний поворот подій був зумовлений рішенням переможних західних країн запобігти поширенню більшовизму. Вони мали намір подати безпосередню військову підтримку антибільшовицьким білогвардійським силам, які готувалися розпочати військовий похід з Дону з метою відновлення «єдиної і неділимої Росії». Тим часом події на півночі дедалі більше виявляли намір більшовиків знову вторгнутися на Україну. Директорія явно не мала змоги протидіяти двом загарбникам і змушена була порозумітися хоча б з одним. Як і можна було очікувати, Винниченко та його однодумці з ліворадикаль-

ного табору підтримували ідею укладення союзу з Москвою, тимчасом як помірковані й армійські діячі наполягали на тому, щоб підписати угоду з Антантою. Проте це питання було вирішено більшовиками: в той час, як представники останніх вели мирні переговори з Директорією, їхні війська атакували Харків.

ДРУГЕ ВТОРГНЕННЯ БІЛЬШОВИКІВ НА УКРАЇНУ

Під час більшовицького наступу дії Директорії нагадували дії Центральної Ради за рік до того. В останні, найбільш напружені дні перед падінням Києва Директорія вдалася до ряду символічних демонстрацій власного суверенітету. 22 січня 1919 р. вона відсвяткувала укладення союзу Української Народної Республіки з нещодавно утвореною в Галичині Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) — союзу, про який мріяла віками як східноукраїнська, так і західноукраїнська інтелігенція. Однак у той час, коли обидва уряди відчайдушно боролися за те, щоб вижити, їхні перспективи на майбутнє були туманними. Більше того, кожен з них, як і раніше, мав свій адміністративний апарат, армію і політичний курс. Звідси зрозуміло, що це був союз лише на словах.

З воєнної точки зору дії сил українського уряду були такими ж розчаровуючими, як і попереднього року. Безпосередньо перед другим вторгненням більшовиків на Україну велика кількість солдатів-селян, які брали участь у поваленні гетьмана, повернулися до своїх сіл, твердо вірячи, що вони усунули головну загрозу своєму добробуту, і зовсім не думаючи про долю Директорії. За умов, коли навіть в українському уряді ясно виявляли себе прорадянські тенденції, більшовицькі агітатори досягли навіть більших, ніж раніше, успіхів у залученні багатьох солдатів на свій бік. З цієї причини армія Директорії, яка ще за кілька тижнів до того налічувала 100 000 чол., скоротилася до 25 000. До того ж значна частина цих військ складалася, як і раніше, з отаманів та їх повстанців, яких головнокомандуючий Петлюра навряд чи міг поставити під контроль. Коли ситуація на фронті ще більше погіршилася, 2 лютого Директорія залишила Київ і вирушила на захід у напрямку Вінниці. На початок весни, зазнавши ряду воєнних поразок, вона була здатна утримувати лише маленький клаптик території навколо Кам'янець-Подільського.

Український уряд знову зробив ставку на іноземну державу — цього разу Францію, чиї, як здавалося, непереможні війська засіли в Одесі. Щоб ще більше продемонструвати свою лояльність щодо французів, Директорія вичистила із свого складу радикальні, прорадянські елементи. В середині лютого Винниченко подав у відставку і кабінет соціалістів, очолюваний Чехівським, було замінено поміркованим кабінетом Сергія Остапенка. Тоді ж найбільш впливовою особою в уряді став Петлюра. Незабаром з'ясувалося, що французи під впливом своїх білих російських союзників, котрі однаково ненавиділи як більшовиків, так і українців, не мають наміру подавати допомогу Директорії або визнавати її. На початок квітня всі ці питання вирішилися самі собою: французькі війська під натиском Григор'єва — одного з партизанських командирів, який щойно перейшов на бік більшовиків, залишили Україну так само несподівано, як і прийшли.

Під впливом воєнних поразок і невдач на дипломатичному фронті ідеологічний конфлікт серед українців досяг апогею. Від двох головних політичних партій — соціал-демократів і соціалістів-революціонерів — відкололися малі, але впливові фракції ліворадикального напрямку. Вони узаконили себе як самостійні партії, прийняли радянську платформу і приєдналися до більшовиків. За ними пішли такі могутні отамани, як Ангел, Зелений, Соколовський, Тютюнник і Григор'єв. Вихід лі-

вих елементів з лав соціал-демократів відбувся в січні 1919 р.; боротьби, які взяли цю назву від своєї газети «Боротьба» і налічували 5000 чол., відділилися від соціалістів-революціонерів приблизно в той самий час.

ПОГРОМИ

Одним з найгірших аспектів анархії, яка охопила Україну в 1919 р., були погроми, що стали частим явищем. Під час революції серед антибільшовицьких сил — як українців, так і росіян, стара ворожнеча щодо євреїв посилилася через досить поширену думку про них як активних прибічників більшовиків. Насправді ж більшість євреїв була аполітичною, а ті з них, які належали до марксистів, звичайно підтримували меншовиків. Проте фактом є й те, що євреї відігравали непомірно велику роль серед більшовиків, особливо в їхньому керівництві, серед чиновників, що займалися збором хліба й податків, та, особливо, в чека (таємній поліції), до якої населення ставилося з презирством і якої боялося. З цієї причини в період хаосу євреї стали об'єктом як старої злості, так і нової ненависті.

За оцінками істориків, на Україні під час погромів 1919—1920 рр. було вбито від 35 до 50 тис. євреїв³. Петер Кенез, спеціаліст з історії громадянської війни на Україні і в Південній Росії, зазначає: «До того, як прийшов Гітлер, найбільше масове знищення євреїв на Україні за новітніх часів мало місце під час громадянської війни. Всі сили, які брали участь у ній, і навіть більшовики, були винні у знищенні євреїв. Однак Добровольча армія (білі, або антибільшовицькі сили росіян) мала на своєму рахунку найбільшу кількість жертв. Її погроми відрізнялися від масового знищення євреїв, влаштовуваного її противниками; вони були більш ретельними й детально розрахованими, — інакше кажучи, найбільш сучасними... Інші погроми здійснювалися селянами. З другого боку, у погромах, здійснюваних Добровольчою армією, брали участь три сили: селянство, козаки і російське офіцерство... Особливо кривавий характер цих масових знищень можна пояснити тим, що у своїх діях ці три типи погромників доповнювали один одного»⁴.

Хоч головна відповідальність за ці варварські акції лежить на білогвардійській Добровольчій армії, яка посунула на Україну з Дону влітку 1919 р., війська Директорії (особливо нерегулярні) також здійснили ряд погромів. Найбільш серйозні з них мали місце в Проскуріві, Житомирі, Черкасах, Рівному, Фастові, Коростені і Бахмачі. Особливою жорстокістю відзначався погром, спровокований у Проскуріві в лютому 1919 р. отаманом Семесенком, під час якого загинуло кілька тисяч євреїв.

Взагалі погроми, які здійснювали українці, відрізнялися від організовуваних білогвардійцями в двох аспектах: на відміну від навмисних, регулярних акцій росіян вони були стихійними вибухами серед деморалізованих і нерідко п'яних солдатів з нерегулярних частин і здійс-

³ Як стверджує С. Барон у книзі «The Russian Jews under the Jhars and the Soviets» (New York, 1964, p. 184), під час погромів загинуло близько 50 000 євреїв. Й. Пеленський у своїй праці «The Cossack Insurrections in Jewish—Ukrainian relations», вміщеній у книзі Й. Потичного і Х. Астера «Ukrainian-Jewish relations in Historical Perspective» (Edmonton, 1988, p. 41), посилаючись на «надійні єврейські джерела», зазначає, що втрати єврейського населення становили близько 35 000. З них близько 27 000 було вбито білогвардійцями і близько 6000 євреїв загинуло від рук анархічних і значною мірою українських повстанських загонів Махна, Зеленого і Григор'єва. І від 1500 до 2000 євреїв загинуло під час погромів, що їх влаштовували українські військові підрозділи.

⁴ Kenez P. Civil War in South Russia, 1917—1920.— Berkeley, 1977.— P. 166. Радянські історики І. Рибалка та В. Довгопол коротко зазначають, що під час свого недовгого перебування на Україні білогвардійці влаштували 400 погромів. Див. їхню працю «Історія Української РСР: епоха соціалізму» (К., 1982.— С. 118).

нювалися всупереч чітким розпорядженням вищого командування. На противагу таким російським генералам, як Антон Денікін, українські соціалісти, особливо члени соціал-демократичної партії, до якої належав Петлюра, здавна підтримували традиційно дружні стосунки з єврейськими політичними діячами. З цієї причини Директорія відновила єврейську персонально-культурну автономію, залучила визначних єврейських діячів, таких, як Арнольд Марголін та Соломон Гольдман, до свого уряду, виділила великі суми на допомогу жертвам погромів і навіть обговорювала з відомим сіоністським лідером Володимиром Жаботинським питання про можливість прийняття єврейської поліції до своєї армії.

Хоч ставлення Петлюри до євреїв могло бути доброзичливим, він, однак, не мав змоги поставити під свій контроль отаманів (військово-польовий суд над Семесенком та іншими партизанськими вожаками і наступна їх страта не поліпили справу), чиї жажливі вчинки люди стали пов'язувати з його урядом. Оскільки ж багато євреїв вважали себе росіянами, вони зрозуміли, що легше звалити всю вину за погроми на Петлюру та українців, ніж на Денікіна і російських генералів⁵.

БІЛЬШОВИКИ

Вигнані на початку 1918 р. німцями, деморалізовані й розсіяні українські більшовики мали у своєму розпорядженні цілий рік для того, щоб підготувати своє повернення на Україну. Найбільш невідкладне, з чим вони з самого початку зіткнулися, було організаційне питання. Воно стояло так: чи слід їм утворювати окрему українську більшовицьку партію з метою збільшення лав своїх прихильників на Україні, чи стати «регіональним» відділенням російської партії, як наполягав Ленін і як вимагали того російські централістські тенденції? На партійній конференції, проведеній у квітні в Таганрозі, де домінуючі позиції належали українцю Скрипнику і так званій київській фракції (яка більше порівняно з іншими приділяла уваги національному питанню), делегати проголосували за те, щоб утворити окрему українську партію. Однак на з'їзді більшовиків України, який відбувся у Москві в липні з метою формального проголошення Комуністичної партії (більшовиків) України — КП(б)У, перемогла сильна централістська і майже виключно російська катеринославська фракція. Резолюцію, прийняту в Таганрозі, було скасовано, і КП(б)У було проголошено складовою частиною російської партії з центром у Москві.

Крах гетьманського уряду, евакуація німців і прихід до влади Директорії викликали серед більшовиків ще одну дискусію. Одна фракція, на чолі якої стояли Дмитро Мануїльський та Володимир Затонський, вважала, що більшовики на Україні надто слабкі (у липні 1918 р. їх організації налічували тільки 4364 члени) для того, щоб зробити спробу взяти владу в свої руки. Вони висловлювалися за укладення мирного договору з Директорією, вважаючи, що це дасть час для посилення партійних організацій. Проте інша група більшовиків, очолювана П'ятаковим і Антоновим-Овсієнком, звернулася до Леніна з проханням підтримати негайне вторгнення на Україну, щоб не дати Директорії можливості посилити там свою владу. Після тривалих вагань Москва 20 листопада 1918 р. санкціонувала створення ще одного Радянського українського уряду. Спочатку його очолював П'ятаков, але незабаром останнього було замінено на Раковського, зрусифікованого болгарина з Румунії. Майже всі важливі посади в цьому уряді

⁵ Для ознайомлення з іншими поглядами щодо відповідальності Симона Петлюри за погроми див.: Hunczak T. A Reappraisal of Simon Petlura in Jewish-Ukrainian relations, 1917—1920; Szaikowsky Z. A Reappraisal of Simon Petlura and Ukrainian-Jewish Relations: A Rebuttal (Jewish Social Studies, 1969, p. 163—213). Б. Вольфе зауважує, що євреї традиційно ставали «на бік великоруської культури проти

належали росіянам. У грудні більшовики вже були готові зробити другу спробу завоювати Україну.

Спочатку більшовицькі війська, якими командував Антонов-Овсієнко, мали в своєму складі кілька червсноармійських підрозділів і нерегулярних частин. Однак, як тільки вони посунули на Україну, повстанські формування почали один за одним залишати армію Директорії і приєднуватися до загарбників. З січня 1919 р. більшовики захопили Харків, а 5 лютого увійшли в Київ. Тоді їхні війська налічували 25 000 чол. Однак протягом кількох наступних тижнів, коли до них перейшли два могутні партизанські керівники — Григор'єв і Махно, ця чисельність майже подвоїлася. З їхньою допомогою на початок липня більшовикам вдалося встановити контроль над більшою частиною території України.

Другий Радянський український уряд пробув при владі близько семи місяців і за цей час довів, що, подібно до інших урядів, які намагалися правити Україною, він на всі сто відсотків здатний наробити стільки ж грубих помилок, як і його попередники. Складаючись здебільшого з росіян, євреїв та інших неукраїнських елементів, він намагався здійснювати на Україні таку саму політику, яка проводилася в Росії, без урахування того, чи відповідала вона місцевим обставинам. Російська орієнтація цієї політики особливо яскраво виявила себе під час «хрестового походу за хлібом», як називав його Ленін. Оскільки в 1919 р. російські міста відчували дуже гостру потребу в продуктах харчування, близько 3000 московських і петроградських робітників було відряджено на Україну, щоб збирати хліб і, на зразок того, що робили тут німці роком раніше, застосовувати в разі необхідності силу. Проте більшовики ще й збільшили свою помилку. Вони розгорнули наступ на «буржуазний» принцип «приватної власності», запроваджуючи колективні господарства. Як і слід було сподіватися, ці кроки викликали обурення в середовищі не тільки куркулів, а й середнього селянства.

Уряд Раковського, крім того, відштовхнув від себе ліворадикальну українську інтелігенцію (таку, як боротьбисти) відмовою від вживання української мови в адміністративних справах та ігноруванням потреби в ній у галузі культурної й освітньої діяльності. Коли критика уряду й опір йому посилювалися, більшовики відповіли на це тим, що надали ЧК на чолі з латишем Мартіном Лацісом, якої боялося і яку ненавиділо населення, більше прав у проведенні довільних арештів і страт «класових ворогів». Наслідки цього можна було передбачити: провоювавши на боці нової влади лише кілька місяців, селянські повстанці на чолі з боротьбистами й українськими соціал-демократами повернулися у своїй масі проти більшовиків. Особливо важливі наслідки мав відхід від них у березні великих сил на чолі з Григор'євим і Махном. На початок літа майже все українське село повстало проти більшовиків.

Тоді ж на Україну посунув інший загарбник. У червні білогвардійські армії на чолі з генералом Денікіним розпочали наступ з території Дону і до початку липня захопили більшу частину Лівобережної України. Тим часом реорганізована армія Петлюри атакувала червоних на Правобережжі. Коли опір більшовиків захлинувся, Ленін у середині серпня 1919 р. наказав ліквідувати другий Радянський український уряд, і більшість його членів повернулася до Москви. Згадуючи цей другий протягом двох років крах більшовицької влади на Україні, член ко-

українських селян і невеликої кількості української інтелігенції, яка намагалася створити українську мову і літературу і починала боротьбу за автономний статус своєї культури і своєї землі... Таким чином, більшість євреїв у польських, литовських і українських містах майже несвідомо виявляла тенденцію до опозиційності щодо національно-сепаратистських рухів, які виникли під час розкладу імперії». (Див.: книжку: «Theree Who made the Revolution» — New York, 1964, p. 182—183).

лишнього уряду Мануїльський гірко зазначив: «Кожної весни ми споряджуємо на Україну чергову трупу, яка після гастролей там повертається восени до Москви»⁶.

(Далі буде)

Переклад з англійської *В. С. Горака*.

Очередной отрывок книги О. Субтельного охватывает период правления на Украине гетмана Скоропадского и Директории; концентрируется внимание на одном из наиболее трагических последствий анархии, охватившей Украину, — еврейских погромах; рассказывается о деятельности второго Советского украинского правительства, политика которого, по мнению автора, недостаточно учитывала местные особенности.

⁶ Hunczak T. The Ukraine, 1917—1921.— P. 182—183.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя — 12 крб., на квартал — 6 крб.

Г. І. Ванєєв (Севастополь)

Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр.

Автор — доктор історичних наук Г. І. Ванєєв — зосереджує увагу на дослідженні та узагальненні дій військ Севастопольського оборонного району в період останнього (червневого 1942 р.) ворожого наступу на місто, з'ясуванні причин, через які героїчна оборона Севастополя закінчилася трагедією. Розповідь побудована на основі нових архівних даних, причому значна їх частина вводиться до наукового обігу вперше.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Севастополь був розвинутим промисловим і культурним центром. Водночас він являв собою важливий форпост оборони на півдні країни, головну базу Чорноморського флоту, що мала забезпечувати його стоянку, повсякденну та бойову діяльність. Основний склад надводних і підводних кораблів (ескадра, 1-ша бригада торпедних катерів та обидві бригади підводних човнів) дислокувалися саме на головній базі. Тут були захищені від бомб і снарядів великі підземні склади, де зберігався боезапас для всіх видів зброї, флотське паливо, всі види технічного майна та озброєння. Флот мав у своєму розпорядженні ремонтні заводи, майстерні, лабораторії.

У Севастополі розташовувалася Військова рада, штаб флоту і управління політичної пропаганди з їх відділами. Командуючим флотом був віце-адмірал П. С. Октябрський, членами Військової ради — дивізійний комісар М. М. Кулаков і секретар Кримського обкому партії В. С. Булатов, начальником штабу флоту — контр-адмірал І. Д. Єлисеєв, начальником управління політичної пропаганди — бригадний комісар П. Т. Бондаренко. На головній базі розміщувалися також штаби та командування берегової оборони (комендант — генерал-майор П. О. Моргунов, заступник по політчастині — полковий комісар К. С. Вершинін), військово-повітряних сил (командуючий — генерал-майор авіації В. А. Русаков, заст. по політчастині — бригадний комісар М. Г. Степаненко), протиповітряної оборони (начальник — полковник І. С. Жилін, заст. по політчастині — полковий комісар Г. Г. Колбасенко) і тил флоту (начальник — контр-адмірал М. П. Заяць, заст. по політчастині — полковий комісар Г. Г. Рябогін). Командиром головної бази був командуючий Чорноморським флотом, а начальником гарнізону Севастополя — комендант берегової оборони.

Оборона військово-морських баз і портів з моря (в тому числі й Севастополя), а також морського узбережжя була розроблена у відповідних передвоєнних документах і практично забезпечена необхідними силами й засобами. Вона мала здійснюватися спільними зусиллями сухопутних військ і Військово-Морського Флоту. При цьому на останній покладалася завдання не допустити підходу противника з моря до наших берегів, ослабити його і разом із спеціально виділеними для цього з'єднаннями сухопутних військ не допустити висадження ворожого десанту на радянське узбережжя та захоплення військово-морських баз і портів з моря. Певною мірою було вирішено й питання оборони цих об'єктів з повітря.

Проблема ж оборони військово-морських баз із суші залишалася до війни не вирішеною як теоретично, так і практично. Це було значним упущенням радянської воєнної теорії. Згідно з розробленим до

війни планом прикриття для сухопутної оборони військово-морських баз мали виділятися спеціальні частини Червоної Армії суміжних військових округів. Однак у керівних документах сухопутних військ не було жодних рекомендацій з питань організації та ведення оборони цих об'єктів із суші.

Оскільки оборона військово-морських баз не входила до завдань флоту, то й у керівних документах ВМФ не було ясності з цих питань. У Тимчасовому Бойовому статуті Морських Сил РСЧА 1937 р. зазначалося тільки, що «план оборони сухопутного фронту бази повинен передбачати використання артилерійського вогню берегових батарей і кораблів для дій на суші»¹. Однак тут нічого не говорилося про організацію командування при обороні військово-морських баз із суші. Що ж до «використання корабельних команд для бою на суші в умовах оборони бази», то, як підкреслювалося у статуті, воно, «як правило, забороняється»².

Все це призвело до того, що радянські військово-морські бази, зокрема й Севастополь, виявилися у передвоєнні роки непідготовленими до оборони з суші. Ніяких рубежів і засобів інженерного обладнання на місцевості, які б забезпечували стійкість оборони цих об'єктів, створено не було³. Як це могло трапитись? Чому були забуті або свідомо проігноровані уроки минулих воєн та виведені на основі їх досвіду теоретичні положення? А тим часом такий досвід був. Досить згадати першу оборону Севастополя, швидке падіння бельгійських і деяких французьких фортець у 1914 р., а потім і російських — у 1915 р. «Коли ж настала небувала в історії грандіозна війна, — писав з цього приводу Адмірал флоту СРСР І. С. Ісаков, — виявилось, що досвід минулого забуто, що більшість надзвичайно сильних приморських фортець не було підготовлено для оборони із суші, і в результаті ми стали свідками капітуляції цілого ряду фортець, портів і баз. Рідко можна зустріти у будь-якій іншій галузі подібне нехтування очевидними уроками історії»⁴.

Друга світова війна і воєнні дії в Європі 1939—1940 рр. переконливо доводили, що гітлерівські війська широко застосовували висадку повітряних і морських десантів для захоплення великих міст, островів і прибережних районів. Враховуючи це, нарком ВМФ М. Г. Кузнецов 16 грудня 1940 р. віддав наказ «Про заходи із сухопутної та протидесантної оборони на морських театрах». У ньому перед командуючими флотами ставилося завдання негайно провести оперативно-тактичні та інженерні рекогносцировки на місцевості і скласти генеральні плани на будівництво сухопутної та протидесантної оборони військово-морських баз і узбережжя. В наказі і доданій до нього інструкції містилися й рекомендації, якими слід було керуватися при створенні цієї оборони⁵.

Наказом командуючого Чорноморським флотом 3 лютого 1941 р. було призначено рекогносцирувальну комісію для вибору сухопутного рубежу оборони в районі головної бази під керівництвом генерал-майора П. О. Моргунова⁶. Слід відзначити, що в наказі про створення цієї комісії не містилося ніякого оперативно-тактичного завдання (рішення) по вибору сухопутного рубежу та позицій, так само як і вказівок щодо складу сил і бойових засобів, необхідних для його оборони. Комісія закінчила свою роботу до початку війни. В її акті від 27 травня 1941 р. були визначені ділянки для будівництва дотів, дзотів, окопів,

¹ Временный Боевой устав Морских Сил РККА 1937 г.— М., 1937.— С. 216.

² Там же.— С. 217.

³ Центр. військово-морський арх., ф. 2095, оп. 019526, спр. 2, арк. 63 (далі — ЦВМА).

⁴ Ісаков І. С. Избранные труды : Океанология, география и военная история.— М., 1984.— С. 283.

⁵ ЦВМА, ф. 204, спр. 23 698, арк. 5—9.

⁶ Там же, ф. 2095, оп. 019526, спр. 2, арк. 63—64.

сховищ, командних пунктів і відповідних загороджень, а також системи маскування, водо- та енергопостачання головного рубежу оборони⁷.

Роботи по будівництву фортифікаційних споруд на головному рубежі за 5—8 км від міста розпочалися 3 липня 1941 р. Дopusнені прорахунки потрібно було усувати форсованими методами. Щоденно більш як по 1500 моряків Севастопольського гарнізону та близько 3 тис. чол. цивільного населення міста брали участь у будівельних роботах. З 7 липня розпочалося спорудження тилового рубежу сухопутної оборони, віддаленого від міста на 2—3 км, а у вересні — передового рубежу за 12—15 км від міста. Побудова головного й тилового рубежів на початок оборони міста була в основному завершена. На передовому ж рубежі закінчити роботи не вдалося. Тут встигли звести лише самостійні опорні пункти на головних танконебезпечних напрямках — чоргуньському, черкез-керменському та аранчинському. До початку боїв за Севастополь на трьох сухопутних рубежах було збудовано 75 артилерійських дотів, 232 кулеметні доти і дзоти, протитанковий рів завдовжки 32,5 км; встановлено 9576 протитанкових і протипіхотних мін⁸. Як показали дальші події, ці рубежі відіграли важливу роль у зриві планів противника оволодіти Севастополем з ходу.

У жовтні 1941 р. війська 11-ї німецької армії (командуючий — генерал-полковник Е. Манштейн) захопили майже весь Крим. Частина сил цієї армії переслідувала нашу Приморську армію під командуванням генерал-майора І. Ю. Петрова, що відходила в бік Сімферополя. 50-та і 132-га німецькі піхотні дивізії та мотобригада Ціглера після оволодіння Євпаторією розгорнули наступ у двох напрямках: частиною сил берегом моря на Севастополь, а рештою — на Бахчисарай. 29 жовтня заступник командуючого Чорноморським флотом по обороні головної бази контр-адмірал Г. В. Жуков оголосив у Севастополі осадний стан⁹.

Наступного дня берегова батарея № 54 (командир — лейтенант І. І. Заїка) Чорноморського флоту, розташована в районі с. Миколаївки, відкрила вогонь по передових підрозділах мотобригади Ціглера. Розпочалася героїчна оборона Севастополя¹⁰.

Сталося так, що ніяких частин Червоної Армії в місті не було і Військова рада Чорноморського флоту прийняла рішення взяти оборону Севастополя в свої руки¹¹. Однак нечисленні морські стрілецькі частини (2-й і 3-й полки морської піхоти та місцевий стрілецький полк) виявилися неспроможними зупинити ворога. Було вжито термінових заходів до збільшення військ для сухопутної оборони міста як шляхом їх перекидання з Кавказу (8-ї бригади морської піхоти), так і за рахунок місцевих можливостей. З особового складу кораблів, берегової оборони, військових навчальних закладів тощо були в екстреному порядку сформовані й направлені на сухопутні рубежі 16 батальйонів морської піхоти. Чотири з них одержали номерні найменування (16-й, 17-й, 18-й і 19-й), решта — іменувалися за назвами частин, з яких вони були створені. Загалом на сухопутну оборону було направлено 22 300 моряків¹². Підтримані вогнем кораблів, берегових і зенітних батарей та морською авіацією, вони зірвали спробу противника захопити Севастополь коротким ударом.

Німецько-фашистським військам не вдалося оточити в горах і знищити Приморську армію. Після того, як їй було перерізано шлях відступу на Севастополь, вона з боями вийшла через гірські хребти Яйли

⁷ Моргунів П. А. Героический Севастополь.— М., 1979.— С. 13.

⁸ ЦВМА, ф. 10, spr. 34578, арк. 31—33.

⁹ Героическая оборона Севастополя: Сб. документов и материалов.— Симферополь, 1946.— С. 11.

¹⁰ ЦВМА, ф. 2094, оп. 0017268, spr. 27, арк. 3.

¹¹ Там же, ф. 2092, оп. 017227, spr. 120, арк. 207.

¹² Там же, ф. 3, spr. 9137, арк. 10.

у район Ялти, а звідти — приморським шляхом — до Севастополя. 4—9 листопада армія повністю завершила вихід до головної бази¹³.

Вдосконалювалися всі види оборони головної бази, керівництво бойовими підрозділами. 4 листопада наказом командуючого військами Криму віце-адмірала Г. І. Левченка було створено нову форму оперативного управління військами різнорідних наркоматів — Севастопольський оборонний район (СОР). Командування ним покладалося на командуючого Приморською армією генерал-майора І. Ю. Петрова. Начальником штабу СОР було призначено полковника М. І. Крилова, а членом Військової ради — члена Військової ради армії бригадного генерала М. Г. Кузнецова¹⁴. Заступник командуючого Чорноморським флотом контр-адмірал Г. В. Жуков одержав наказ вступити в командування головною базою.

7 листопада Ставка надіслала командуючому військами Криму телеграму такого змісту: «З метою скоування противника в Криму і недопущення його на Кавказ через Таманський півострів Ставка Верховного Головнокомандування наказує: 1. Головним завданням Чорноморського флоту вважати активну оборону Севастополя та Керченського півострова всіма силами; 2. Севастополь не здавати ні в якому разі і обороняти його всіма силами»¹⁵. Цією ж директивою визначалися завдання, пов'язані з використанням кораблів і авіації в обороні Севастополя та Керчі, а командуючим СОР призначався командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал П. С. Октябрьський з підпорядкуванням його командуючому військами Криму¹⁶. Згідно з директивою начальник штабу флоту контр-адмірал І. Д. Єлисеєв уже як заступник командуючого флотом мав відбутися на Кавказ (Туапсе), де на той час зосередилися основні сили флоту, а командуючий військами Криму віце-адмірал Г. І. Левченко і його штаб — у Керч, куди відійшли з'єднання 51-ї армії.

Наступного дня, виконуючи рішення Ставки, командуючий військами Криму підписав директиву, відповідно до якої командування СОР покладалося на віце-адмірала П. С. Октябрьського, заступником якого по сухопутній обороні став генерал-майор І. Ю. Петров¹⁷. Керівником інженерної оборони Севастополя Г. І. Левченко через добу призначив свого заступника Героя Радянського Союзу генерал-майора інженерних військ А. Ф. Хренова¹⁸.

Багато дослідників помилково твердять, що у відповідності із згаданою директивою Ставки було утворено й Військову раду СОР. Насправді ж у даному документі не містилося щодо цього жодних вказівок. Оскільки керівником СОР призначався командуючий Чорноморським флотом за сумісництвом, то й Військова рада флоту була вищим військовим органом в обороні Севастополя. У Приморській армії діяла своя Військова рада, яка підпорядковувалася відповідному органі флоту.

О другій годині 9 листопада було віддано бойовий наказ 002 штабу СОР. У ньому відзначалося, що з метою дальшого впорядкування управління військами та організаційного об'єднання розрізнено діючих загонів і частин вся територія Севастопольського оборонного району від центра міста до передового рубежу сухопутної оборони поділяється на чотири сектори¹⁹.

¹³ Центр. арх. Мін-ва оборони СРСР, ф. 288, оп. 9900, спр. 33, арк. 55 (далі — ЦАМО); ЦВМА, ф. 3, спр. 6532, арк. 72—73.

¹⁴ ЦАМО, ф. 407, оп. 9837, спр. 2, арк. 202—203.

¹⁵ Там же, оп. 9852, спр. 1, арк. 228—229.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, ф. 288, оп. 9900, спр. 4, арк. 48—49.

¹⁸ ЦВМА, ф. 10, спр. 248, арк. 86—87. А. Ф. Хренов у своїй книзі «Мости к победе» (М., 1982. — С. 172) помилково твердить, що на цю посаду він був призначений наказом Г. І. Левченка 4 листопада.

¹⁹ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 7, арк. 40—43.

Зауважимо, що майже в усіх працях, присвячених обороні Севастополя, помилково твердиться, нібито наказ 002 віддав командуючий Чорноморським флотом і СОР віце-адмірал П. С. Октябрьський. Насправді ж його підписали командуючий СОР генерал-майор І. Ю. Петров, член Військової ради оборонного району бригадний комісар М. Г. Кузнецов і начальник штабу району полковник М. І. Крилов²⁰. Річ у тім, що, хоч командування оборонним районом було покладено на П. С. Октябрьського згідно з директивою Ставки від 7 листопада, однак наказ за № 10—11/ПОХ про свій вступ на цю посаду він віддав 10 листопада. «Вступаючи в командування обороною Севастополя, закликаю всіх вас до самовідданої, нещадної боротьби проти оскажених гітлерівських собак, що увірвалися на нашу рідну землю. Ми зобов'язані перетворити Севастополь на неприступну фортецю...», — говорилося в ньому²¹.

Зазнавши великих втрат, фашистські війська увечері 9 листопада припинили бойові дії під Севастополем і почали приводити в порядок свої добряче пошарпані частини. Високу активність воїнів Севастопольського гарнізону, прибуття на головну базу Приморської армії та рішучі атаки військ СОР командуючий 11-ю німецькою армією розцінив як початок нашого наступу на північ від Севастополя. «Завдяки енергійним заходам радянського командуючого, — писав з цього приводу Манштейн, — противник зумів зупинити просування 54-го армійського корпусу на підступах до фортеці. У зв'язку з наявністю морських комунікацій противник знайшов себе навіть достатньо сильним для того, щоб при підтримці вогню флоту розпочати наступ з узбережжя на північ від Севастополя проти правого флангу 54-го армійського корпусу. Виникла потреба перекинути сюди для підкріплення 22-у піхотну дивізію із складу 30-го армійського корпусу. В цих умовах командування армії змушене було відмовитися від свого плану взяти Севастополь несподіваним ударом відразу — зі сходу та південного сходу»²².

І справді, діставши відсіч при спробі оволодіти Севастополем з ходу, командування 11-ї німецької армії змушене було перейти до підготовки планомірного наступу на місто. Він почався 11 листопада, але також не увінчався успіхом. Війська СОР рішучими діями зірвали його, і 24 листопада перший (листопадовий) наступ на Севастополь провалився.

17 грудня 1941 р. німецьке командування почало другий (грудневий) плановий наступ на місто, кинувши цього разу в бій більш потужні сили. Однак і він 2 січня 1942 р. захлинувся.

Період із січня по травень 1942 р. ввійшов в історію оборони Севастополя як час відносного затишшя. Вимотана боями 11-та німецька армія не мала сил наступати далі. Однак не мали їх і війська Севастопольського оборонного району, щоб перейти в рішучий контрнаступ. Все ж, оперативного взаємодіючи з частинами Кавказького (Кримського) фронту, вони робили неодноразові спроби наступальних дій, і в окремі дні розгорялись уперті бої.

Нагадуючи про два планові наступи фашистів на Севастополь, ми лише хочемо зберегти логічну послідовність розповіді, оскільки головною метою статті є дослідження та узагальнення бойових дій військ Севастопольського оборонного району в період останнього (червневого 1942 р.) ворожого наступу на місто, з'ясування причин, через які героїчна оборона Севастополя закінчилася трагедією.

Після того, як 20 травня противник оволодів усім Керченським півостровом, обстановка під Севастополем загострилася до краю. Командуючий 11-ю німецькою армією, залишивши на Керченському півострові ослаблений у боях 42-й корпус, спрямував основні сили під

²⁰ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 7, арк. 40—45. Оригінал.

²¹ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 4, арк. 5.

²² Manstein Erich V. *Verlorene Siege*. — Bonn, 1955. — S. 231.

Севастополь і приступив до підготовки генерального наступу на головну базу Чорноморського флоту.

Директивою Ставки за № 170396 Північно-Кавказький напрям було перетворено на відповідний фронт (командуючий — Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний, член Військової ради — секретар Краснодарського крайкому ВКП(б) П. І. Селезньов, начальник штабу — генерал-майор Г. Ф. Захаров). До складу фронту були включені: війська колишнього Кримського фронту, який вважався розформованим; усі військові частини, з'єднання і установи, дислоковані на Північному Кавказі, Таманському півострові та на узбережжі Азовського й Чорного морів. Командуючому Північно-Кавказьким фронтом були підпорядковані Севастопольський оборонний район, Чорноморський флот з військово-морськими базами Новоросійськ і Туапсе, Азовська військова флотилія і Північно-Кавказький військовий округ²³.

Підготовку третього наступу на Севастополь вороже командування розпочало з варварського руйнування міста. На світанку 20 травня артилерія, а потім і авіація противника завдали ряд ударів по місту, військах та об'єктах бази. Це повторювалося кожного дня аж до 7 червня. Тільки протягом останніх шести днів до цієї дати німецька авіація зробила 9 тис. літаковильотів, скинула близько 45 тис. авіабомб, артилерія противника випустила 126 тис. снарядів великого калібру. На кожний метр передового рубежу оборони ворог обрушив близько 1,5 т металу (снарядів, мін та особливо авіабомб)²⁴. У місті було зруйновано 4640 і пошкоджено 3 тис. будинків, викликано більш як 500 пожеж, убито 138 мирних жителів, а 171 — дістав поранення (не рахуючи тих, хто загинув під уламками будинків). Окутане чорними клубами диму місто горіло.

Водночас протягом усіх цих днів противник здійснював перегрупування військ, підтягував резерви. Перед останнім, третім за ліком, наступом ворог зосередив під Севастополем 54-й (132-га, 22-га, 24-га, 50-та піхотні дивізії) і 30-й (72-га, 170-та піхотні та 28-ма легкопіхотна дивізії) армійські корпуси, румунський гірсько-стрілецький корпус (1-ша гірсько-стрілецька та 18-та піхотна дивізії)²⁵. Крім того, на найближчих підступах до Севастополя в резерві командування 11-ї німецької армії були зосереджені 4-та піхотна дивізія румунів, 213-й полк 73-ї німецької піхотної дивізії та ряд спеціальних підрозділів²⁶.

Противник мав у військах близько 2100 гармат і мінометів. В артилерійську групу входили також три дивізіони шестиствольних та один — триствольних мінометів, три дивізіони самохідних гармат і дві батареї 615-міліметрових мортир²⁷. Крім того, для посилення наземної артилерії була створена бойова група «Північ», що налічувала 51 гармату²⁸.

Таке зосередження артилерії давало фашистському командуванню можливість довести артилерійську щільність майже до 37 гармат на 1 км фронту, а на напрямі головних ударів — до 74—110 гармат. «В цілому у другій світовій війні німці ніколи не досягали такого масованого застосування артилерії, як у наступі на Севастополь», — писав у своїх спогадах Манштейн²⁹.

Загальна кількість танків, призначених для підтримки наступу 11-ї армії, досягала 150 одиниць, а літаків — близько 600. З урахуванням того, що німцями використовувалася ще й авіація 8-го повітряного корпусу з аеродромів Таврії, загальна кількість їх літаків досягала

²³ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре. — М., 1946. — Вып. 2. — С. 232—233.

²⁴ ЦАМО, ф. 215, оп. 760, спр. 13, арк. 7.

²⁵ Там же, арк. 18.

²⁶ Там же.

²⁷ ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 106.

²⁸ ЦАМО, ф. 81, оп. 174096, спр. 14, арк. 1.

²⁹ Manstein Erich V. Op. cit. — S. 268.

1060 (700 бомбардувальників, 200 винищувачів, 160 зв'язкових, транспортних та ін.)³⁰.

Загальна кількість військ противника перед початком третього наступу на Севастополь становила 203 800 чол.³¹

Приморська армія на цей час складалася із семи стрілецьких дивізій (25-та, 95-та, 109-та, 172-га, 345-та, 386-та і 388-ма) та 79-ї курсантської стрілецької бригади. В оперативному підпорядкуванні командуючого армією перебували 7-ма, 8-ма і 9-та бригади, 2-й Перекопський і 3-й полки морської піхоти, місцевий стрілецький полк головної бази³². Укомплектованість дивізій, окрім 386-ї, що мала близько 100% складу, становила 47—48%, а частин морської піхоти — близько 80%³³.

Артилерія Приморської армії складалася з восьми полків дивізійної артилерії (57-го, 69-го, 99-го, 134-го, 404-го, 905-го, 952-го і 953-го), 18-го гвардійського корпусного артполку, 51-го і 52-го важких полків армійської артилерії, 647-го і 700-го окремих легких артполків. Загалом з урахуванням окремих артдивізіонів бригад і батарей полків морської піхоти налічувалося 455 гармат різного калібру. Артилерію армії доповнювали мінометні частини і підрозділи, 3-й гвардійський мінометний дивізіон «катюш» і берегова артилерія головної бази, яка складалася з чотирьох артдивізіонів і налічувала 12 стаціонарних батарей (30-ту, 35-ту, 2-гу, 12-ту, 14-ту, 18-ту, 19-ту, 701-шу, 702-гу, 703-ю, 704-ту і 706-ту), двох (724-ї та 725-ї) окремих рухомих батарей, чотирьох дивізіонів запасного артилерійського полку і бронепоезда «Железняков». Усього берегова артилерія Севастополя налічувала 151 гармату калібру 100—305 мм³⁴.

Таким чином, у загальному підсумку війська Севастопольського оборонного району мали 606 гармат. Щільність артилерії в середньому становила 18—19 гармат на 1 км фронту, хоч на напрямку головного і допоміжного ударів ворога вона була вищою.

Авіація СОР мала у своєму розпорядженні єдину 3-ю особливу авіагрупу (командир — полковник Г. Г. Дзюба, военком — полковий комісар Б. Є. Михайлов) ВПС Чорноморського флоту, у складі якої налічувалося 116 літаків, у тому числі 56 винищувачів, 16 бомбардувальників, 12 штурмовиків, 31 нічний бомбардувальник та один літак зв'язку³⁵. 28 травня з бойового складу 5-ї повітряної армії прибула ескадрилья 247-го винищувального авіаполку (12 літаків ЯК-1) на чолі з командиром полку майором Я. М. Кутихіним, яка ввійшла в оперативне підпорядкування командира 3-ї особливої авіагрупи³⁶. Таким чином, на початку останнього ворожого наступу авіація, що базувалася на Севастопольському аеродромному вузлі, за своїм бойовим складом не перевищувала змішаної авіадивізії*.

У 81-му та 125-му окремих танкових батальйонах налічувалося 47 танків різних типів (Т-34, Т-26, Т-27, Т-37, БТ-7) та сім броневих автомобілів (БА-10 і БА-20)³⁷.

Севастопольський базовий район ППО (начальник — полковник О. М. Хлебников, военком — батальйонний комісар О. М. Конобрицький, начальник штабу — майор І. К. Семенов) об'єднував частини і підрозділи протиповітряної оборони головної бази та Приморської армії і мав 111 зенітних гармат різних калібрів.

³⁰ ЦВМА, ф. 10, спр. 1951, арк. 12.

³¹ Там же, спр. 34578, арк. 43.

³² ЦАМО, ф. 215, оп. 760, спр. 13, арк. 2—4.

³³ ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 117—122.

³⁴ Там же, спр. 1952, арк. 178.

³⁵ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 118, арк. 11.

³⁶ Там же, ф. 156, оп. 206634, спр. 1, арк. 6.

* У ході червневих боїв прибула в Севастополь ще одна ескадрилья (12 літаків Як-1) на чолі з командиром 45-го винищувального полку майором І. М. Джунусовим із складу тієї ж 5-ї повітряної армії.

³⁷ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 118, арк. 2.

В цілому у військах Севастопольського оборонного району на початок червня 1942 р. налічувалося 106 625 чол., приблизно вдвічі менше, ніж у противника. Що ж до танків і авіації, то тут німці мали абсолютну перевагу. Захисники Севастополя відчували гостру нестачу станкових і ручних кулеметів, автоматів, протитанкових рушниць, а також боеприпасів для артилерії та мінометів. Таке становище дуже турбувало командування СОР, і воно постійно вимагало від вищестоящих інстанцій поліпшення постачання військ усім необхідним. Ще 17 травня 1942 р. Військова рада флоту доповідала:

Сталіну, Будьонному, Кузнецову.

Німці готують захоплення Севастополя...

Потрібна негайна допомога. Прошу дати:

1. 15 000 маршового озброєного поповнення.
2. Запланований УР — сім батальйонів.
3. Зброя — 10 000 гвинтівок, 250 станкових кулеметів, 1500 ручних кулеметів.
4. 25 танків «КВ», 50 танків і танкетки для боротьби з парашутистами
5. Дати 50 літаків Як-1.
6. Забезпечити позачергово боезапасом.
7. Вжити заходів до знищення військ противника при русі до Севастополя від Керчі авіацією³⁸.

21 травня 1942 р. командування Севастопольського оборонного району знову звернулося з проською про допомогу і направило телеграму на адресу командуючого Північно-Кавказьким фронтом С. М. Будьонного, начальника Генерального штабу О. М. Василевського та наркома ВМФ М. Г. Кузнецова. У ній зазначалося: «...Противник уже почав підтягувати сили знову Керченського півострова до Севастополя. Тому допомога Севастополю потрібна негайна і мінімально повинна складатися з:

1. Озброєного поповнення не менше 15 000 для доведення 4—5 боєздатних дивізій і 3-х морських бригад до штатної чисельності...
2. Подачі стрілецької зброї, якої гостро потребуємо. Прошу 10 тис. гвинтівок, 250 станкових кулеметів і 1500 ручних кулеметів.
3. Збільшення кількості боезапасів до 6—8 бк (боекомплектів.— Г. В.). Маємо 1—2 бк.
4. Збільшення кількості літаків Севастопольської авіагрупи. Ми маємо всіх типів винищувачів тільки 20 машин. Прошу 50 літаків Як-1 і 10 Пе-2.

5. Придання певної кількості сучасних танків для контратаки противника, що проривається, хоча б 25 танків «КВ» і 25 бронемашин або танкеток.

6. Подачі двох стрілецьких бригад. Принципово ви, тов. Маршал, на це згодні. Ці бригади потрібні для захисту аеродромів і тилу від повітряно-посадочного десанту противника, який він готує проти нас...

Чекаю Ваших рішень.

№ 1326 Октябрський, Кулаков»³⁹.

З 21 травня в Севастополь почало надходити маршове поповнення і боезапас, однак основного, про що просила Військова рада флоту — нових з'єднань та озброєння — направлено не було. Тому командування СОР у телеграмах від 23 і 27 травня добивалося прискорення поставок Севастополю військ, озброєння та бойової техніки⁴⁰.

³⁸ ЦВМА, ф. 72, спр. 1232, арк. 54; ЦАМО, ф. СКН, оп. 1214, спр. 4, арк. 283—285.

³⁹ ЦАМО, ф. ГШКА, оп. 1163, спр. 431, арк. 89—92; П. А. Моргунов (Указ. соч.— С. 313—314) викладає вищенаведену телеграму в дещо іншій інтерпретації, але не спотворюючи фактичного цифрового матеріалу.

⁴⁰ ЦВМА, ф. 72, спр. 1233, арк. 48, 101—107.

27 травня до Севастополя прибули крейсер «Ворошилов», ескадрені міноносці «Сообразительный» і «Свободный». Вони доставили 9-ту бригаду морської піхоти (командир — полковник М. В. Благоевський, воєнком — полковий комісар В. М. Покачалов) у складі 3017 чол. з вісьмома 122-мм, вісьмома 76-мм і сімнадцятьма 45-мм гарматами, двадцятьма сімома станковими кулеметами, шістнадцятьма мінометами, 1213-ма гвинтівками і шістдесятма тоннами боезапасу⁴¹.

28 травня в Севастополі була одержана директива командування Північно-Кавказьким фронтом № 00201/оп такого змісту:

«1. Противник до наявного складу сил, що блокують Севастопольський оборонний район, з 20 травня розпочав інтенсивне перекидання своїх військ до Севастополя з метою почати у найближчому майбутньому активні дії. За даними всіх видів розвідки, перекидається близько чотирьох піхотних дивізій, однієї танкової дивізії та однієї легкої піхотної дивізії.

2. Севастопольський оборонний район має міцну систему оборони, яка може протистояти будь-якому наступові противника.

Наказую:

1. Попередити весь командний, начальницький червоноармійський і червонофлотський склад, що Севастополь має бути утриманий за будь-яку ціну. Переправи на Кавказький берег не буде.

2. Створити армійський резерв; крім того, мати резерв у секторах оборони для завдання потужних контрударів.

3. У боротьбі проти панікерів і боягузів не зупинятися перед найрішучішими заходами.

Будьонний, Ісаков, Захаров»⁴²

Аналізуючи директиву, ми бачимо, що головним її змістом була вимога утримати Севастополь «за будь-яку ціну». Командування фронту і Ставка переоцінили можливості СОР. Вони знали, яким було співвідношення сил під Севастополем, про запити Військової ради флоту з приводу необхідності термінових поставок у місто військ, озброєння та бойової техніки, але мало що зробили для їх виконання. Обстановка наприкінці травня та в перших числах червня, до початку останнього ворожого наступу на головну базу, давала можливість флотові доставити необхідну кількість військ, озброєння та бойової техніки. Однак доставляти з Кавказу майже не було чого. Сприятливі можливості для посилення військ Севастопольського оборонного району були упущені.

Перед радянськими військами, які обороняли місто, стояло надзвичайно важке завдання: наявними силами і бойовими засобами, не розраховуючи на великі підкріплення, скувати на тривалий час значне угруповання військ противника й завдати йому максимальних втрат у живій силі і техніці. Від виконання цього завдання багато в чому залежало, чи вдасться зупинити наступ фашистських військ на південній ділянці радянсько-німецького фронту.

Командування СОР вживало всіх заходів для зміцнення оборони головної бази. Ще 22 травня відбулося засідання військових рад флоту і Приморської армії. На нього були запрошені начальники родів військ і служб, командири та воєнкоми з'єднань, керівники радянських і партійних організацій міста. Віце-адмірал П. С. Октябрський і дивізійний комісар М. М. Кулаков дали оцінку обстановки, що склалася на цей час у Криму, поставили завдання військам і населенню щодо зміцнення оборони та підготовки до нових боїв. Посилаючись на досвід боїв на Керченському півострові, вони звернули увагу присутніх на

⁴¹ Там же, спр. 1209, арк. 31, 44; Хроника Великой Отечественной войны на Черноморском театре. Вып. 2.— С. 247.

⁴² ЦАМО, ф. 1, оп. 95, спр. 45, арк. 1; ЦВМА, ф. 72, спр. 1209, арк. 57. Уперше невеличкий витяг з цієї директиви було надруковано в кн. Г. І. Ванеева та ін. «Героическая оборона Севастополя 1941—1942» (М., 1969.— С. 256).

те, що противник може розпочати наступ сильним артилерійським вогнем та потужним авіаційним бомбовим ударом по бойових позиціях і артилерії, командних і спостережних пунктах, аеродромах і бухтах. Не виключали керівники оборони й можливої спроби ворога одночасно з наступом із суші висадити морський і повітряний десанти, а також блокувати Севастополь з моря й повітря.

Командування СОР правильно оцінило обстановку, сили й можливості противника, напрямки його головних ударів, форми і способи бойових дій. З точки зору ґрунтовності аналізу співвідношення сил та прийнятого рішення на особливу увагу заслуговує директива заступника командуючого СОР по сухопутній обороні, командуючого Приморською армією генерал-майора І. Ю. Петрова від 24 травня 1942 р. В ній говорилося: «Всесірно зміцнювати рубежі засобами протитанкової оборони та інженерного посилення на всю глибину бойових порядків військ, розбити противника перед переднім краєм зайнятого передового оборонного рубежу... На випадок прориву противника на одному з напрямків утримувати і знищувати його силами других ешелонів та резервів. Дрібні десанти знищувати силами й засобами дивізій і бригад, великі десанти знищувати в повітрі й на землі артилерійським вогнем, піхотою і танками артилерійського резерву»⁴³. Це була загальна директива на оборону, в якій частинам і з'єднанням ставилися бойові завдання.

Згідно з директивою війська СОР приводилися у підвищену бойову готовність. Скрізь продовжувалися інженерні роботи, будувалися дзоти, поглиблювалися і розширювалися окопи та ходи сполучення, посилювалися всі види загороджень, встановлювалися міни. До початку ворожого наступу додатково було виставлено 5 тис. протитанкових і 25 тис. протипіхотних мін⁴⁴. Велика робота була проведена по організації вогню корабельної, берегової, польової та зенітної артилерії. Хоч, розташовані у глибині протитанкових напрямків, три останні з вищеназваних її видів виконували спеціальні завдання і не входили в систему протитанкової оборони, вони також були підготовлені до ведення вогню по танках противника.

Багато було зроблено для вдосконалення та поліпшення зв'язку, особливо з Північного боку, забезпечення всіма його видами запасних командних пунктів. Усі тилові установи і склади, розташовані в місті, були вивезені в штольні, сховища, вриті в землю і замасковані. Продовольчий фураж зберігався в 29 місцях, борошно — в траншеях безпосередньо поблизу армійських і полкових польових хлібопекарень, інші продукти — в різних підвалах будівель, у полі та на околиці міста⁴⁵. Залиті в тару пальне та мастило зарили й замаскували. Важкі продукти (мазут, соляр) тримали на плаву в баржах. Обозно-речове та інше майно розміщувалося по підвалах. Частина його зберігалася в дворах у штабелях, серед дерев. Усі ці заходи дали можливість значною мірою зберегти військово-господарське майно, транспорт, агрегати, незважаючи на інтенсивне бомбардування і постійний артилерійський обстріл.

26 травня міський Комітет оборони (голова — Б. О. Борисов) прийняв постанову «Про підготовку населення до збройної боротьби в місті». На підприємствах і в установах міста бралися на облік усі чоловіки, здатні битися зі зброєю в руках, і включалися в резерв бойових дружин. Усі комуністи і комсомольці оголошувалися мобілізованими до цих формувань та їх резерву⁴⁶. Постанова містила вимогу

⁴³ ЦАМО, ф. 288, оп. 9905, спр. 21, арк. 452—456.

⁴⁴ Ванеев Г. И. и др. Героическая оборона Севастополя 1941—1942.— С. 255.

⁴⁵ ЦВМА, ф. 10, спр. 1952, арк. 174.

⁴⁶ Героическая оборона Севастополя : Сб. документов и материалов. — С. 156—157.

провести швидку евакуацію населення, не зв'язаного з роботою по обороні міста, насамперед жінок з дітьми⁴⁷.

2 червня міський Комітет оборони опублікував листа (звернення) до секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів, керівників підприємств і установ міста, секретарів первинних партійних і комсомольських організацій, комуністів і комсомольців бойових дружин. У ньому говорилося про необхідність посилити спостереження за повітрям, на випадок припинення видачі хліба постачати населення борошном та організувати у сховищах випікання коржів⁴⁸. Наступного дня міський Комітет оборони розпорядився економно витрачати воду, мати її запаси на кожному підприємстві, звернути особливу увагу на боротьбу з мажордерством⁴⁹.

(Далі буде)

Одержано 11.03.91.

Автор — доктор исторических наук Г. И. Ванеев — сосредоточивает внимание на исследовании и обобщении действий войск Севастопольского оборонного района в период последнего (июньского 1942 г.) вражеского наступления на город, выяснении причин, из-за которых героическая оборона Севастополя закончилась трагедией. Очерк построен на основании новых архивных данных, причем значительная их часть вводится в научный оборот впервые.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.— С. 163—164.

⁴⁹ Там же.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Л. В. Пекарська (Київ)

Про долю Мартинівського скарбу

Розповідається історія знахідки Мартинівського скарбу та висвітлюється робота дослідників по ідентифікуванню предметів з нього.

У першому десятилітті ХХ ст. (за деякими свідченнями — у 1909 р.) увагу колекціонерів, археологів, збирачів стародавностей привернула важлива знахідка, виявлена на Україні. Під час орання землі в селі Мартинівка Канівського повіту Київської губернії було знайдено скарб у срібному посуді, який одержав назву за місцем знахідки — Мартинівський. Він є одним з найзначніших скарбів VI—VII ст., оскільки в ньому представлений дивовижний за багатством і різноманітністю комплекс срібних виробів, зокрема, предмети чоловічого військового вбрання, деталі жіночого костюма, візантійський посуд, кінське спорядження і неатрибутовані речі. Всесвітньої відомості цей скарб набув завдяки антропоморфним і зооморфним фігуркам (так званим «танцюючим чоловічкам», «стрибаючим жеребцям» і «бегемоту»), що нині зберігаються в Музеї історичних коштовностей УРСР. За 80 років після знахідки скарбу багато дослідників¹ обговорювали питання датування, етнічної приналежності, реконструкції деталей костюму. Найбільш докладно цей скарб описаний в узагальнюючій статті Б. О. Рыбакова «Стародавні Руси»², хоча і вона не є вичерпною. Так, автор розповідає лише про 57 предметів, знайдених у 1909 р., які знаходяться в Державному історичному музеї та про 2 предмети з цього скарбу, що зберігаються в Британському музеї в Лондоні. Нині є підстави віднести до нього принаймні 92 предмети, що знаходяться в музеях Києва, і 23 — у Британському музеї Лондона.

Слід відзначити, що праці, в яких згадується Мартинівський скарб, створювалися в різний час і тому їх автори використовували далеко не всі наявні документальні матеріали. У зв'язку з цим до цих пір існують суперечливі дані про чисельний склад знахідки, а також не підтверджені джерелами версії про час і місце її виявлення. Крім того, повному уявленню про Мартинівський скарб заважає те, що частина

¹ Спицын А. А. Древности антов // Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР.— М., 1928.— С. 492—495; Fettich N. Die Metalkunst der Landnehmenden Ungarn. : Archaeologia Hungarica, XXI.—Budapest. 1937.— Tabl. CXXI—CXXIV; Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // ВДИ, № 1 (6).— М., 1939.— С. 319; Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси.— М., 1948.— С. 81—83; Рыбаков Б. А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси.— М.—Л., 1951.— Т. 2.— С. 398—399; Лінка Н. В. Розвідка в Канівському районі // АП УРСР.— Т. 3.— К., 1952.— С. 101; Корзухина Г. Ф. К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э. // Советская археология XXII.— М., 1955.— С. 73; Рыбаков Б. А. Проблема происхождения Руси // Очерки истории СССР.— М., 1958.— С. 748; Брайчевський М. Ю. Стародавні східні слов'яни: Нариси стародавньої історії Української РСР.— К., 1957.— С. 337, 340; Третьяков П. Н. О древнейших русах и их земле // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 179—187; Сміленко А. Т. Речові скарби // Археологія УРСР.— Т. 3.— К., 1975, С. 155; Ганина О. Д. Киевский музей исторических драгоценностей.— К., 1974.— С. 11; Сміленко А. Т. Східні слов'яни у VI—IX ст. // Історія УРСР.— Т. 1.— Кн. 1.— К., 1977, с. 261 и др.

² Рыбаков Б. А. Древние русы // Советская археология XVII.— 1953.— С. 23—134.

його знаходиться в Британському музеї. Свідчення про цю частину опубліковані лише частково, до того ж, у зарубіжних виданнях, і тому залишаються маловідомими для радянських дослідників. Так, Реджинальд Сміт³ перелічив лише 4 предмети з лондонського матеріалу а Тадеуш Сулімирські⁴ — 7. Причому, їх інформація була не зовсім точною. Повний перелік предметів, що становлять лондонську частину скарбу, був опублікований тільки у 1990 р.⁵

Спроба описати у повному обсязі весь склад Мартинівського скарбу була зроблена у 80-ті роки. Після відвідання ДІМ УРСР хоронителем Британського музею Д. Кіддом у 1979 р. та його знайомства з київською частиною скарбу ми розпочали спільну роботу по детальному вивченню цієї знахідки. В результаті неї з'ясувалися раніше не відомі обставини знахідки скарбу, було встановлено склад кожного з трьох надходжень, проведено порівняльний аналіз речей, рентгеноспектральний мікроаналіз багатьох предметів. Багато уваги приділялося документальним джерелам, архівним матеріалам, які не враховувалися попередніми авторами. Це дало можливість паспортувати одні й знайти інші предмети скарбу, що вважалися втраченими. Підсумком усієї роботи буде публікація Мартинівського скарбу, що нині готується до друку у Відні⁶. Дане повідомлення є своєрідним прологом до цієї праці. Звернення до історії знахідки такої унікальної за історичною й художньою цінністю пам'ятки та її подальшої долі може бути цікавим для українських археологів.

Перша згадка про Мартинівський скарб з'явилася у Коротких повідомленнях Київського художньо-промислового й наукового музею за 1914 р.: «...інтерес становить дар, який надійшов від В. В. Муравйова-Апостола, що складається із срібних предметів V—VI ст. за Різдом Христовим. Предмети ці походять із скарбу, знайденого в Київській губернії»⁷. Яким же чином ці матеріали потрапили до камергера імператорського двору, дипломата, представника російського Червоного Хреста в Лондоні під час першої світової війни В. В. Муравйова-Апостола? Відповідь на це запитання слід шукати в історії земель, де був знайдений скарб.

Канівщина була складовою частиною дуже важливої в історії становлення і розвитку Давньоруської держави території — Середнього Подніпров'я. Ця земля була дуже багата скарбами — свідками повстань, навал та інших історичних подій. Землі Канівського повіту Київської губернії, де було знайдено скарб, здавна вважалися вотчинними володіннями Понятовських. У 1774 р. Канів з 39-ма селами був подарований польськими вельможами своєму королю, а тим через кілька днів — свому племіннику — князю Станіславу Понятовському та його нащадкам⁸. Село Мартинівка входило до складу Пилявського маєтку, володарем якого з 1837 р. був Дарій Осипович Понятовський⁹. У середині XIX ст. с. Мартинівка перейшло до поміщика Августа Понятовського, який збудував там буряково-цукровий завод¹⁰. Август Понятовський — учасник польського повстання 1863 р., передчуваючи його поразку, передав маєток чоловікові своєї сестри (в протилежному

³ Smith R. A. A Guide to the Anglo-Saxon and Foreign Teutonic Antiquities // Department of British and Medieval Antiquities British Museum.— London, 1923.

⁴ Sulimirski T. The Sarmatians.— London, 1970.

⁵ Kazanski M. Les Slaves (Archologie et Art)... // Encyclopaedia universalis.— Paris, 1990.— P. 88—99.

⁶ Pekarskaja L., Kidd D. Des Schatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6—7 Jh. // Avaren Forschungen, Studien zur Archäologie der Awaren.— Wein, 1991.

⁷ Краткие сообщения. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея им. Государя Императора Николая Александровича.— К., 1914.— С. 7.

⁸ Сказання о населенных местностях Киевской губернии. Собрал Л. Похилевич.— К., 1864.— С. 539.

⁹ Там же.— С. 549, 550.

¹⁰ Географо-статистический словарь Российской империи: Сост. П. Семенова.— Т. 3.— С. 183.

разі воно було б конфісковане), російському графу Дмитру Петровичу Бутурліну¹¹. В 1885 р. останній продав Мартинівку разом із цукровим заводом князю Костянтину Олександровичу Горчакову¹², який, у свою чергу, через 7 років перепродав маєток представнику дуже великої і заможної родини Терещенків — Федору Артемовичу. Ця сім'я володіла величезними угіддями, 10-ма цукровими заводами. Ф. А. Терещенко входив до складу синдикату цукрозаводчиків, створеного в Києві у 1887 р. при підтримці уряду.

В 1912 р. дочка Федора Артемовича Надія вийшла заміж за В. В. Муравйова-Апостола, рід якого також походив з України. Його прадід, Данило Апостол (1654—1713 рр.) був гетьманом України. Надія Терещенко одержала у придане с. Мартинівку і, таким чином, В. В. Муравйов-Апостол став останнім володарем цього маєтку. За родом своєї діяльності він часто був відсутній там. Це була високоосвічена людина. Він чудово розмовляв багатьма іноземними мовами, служив у Сербії, Греції, Туреччині. Після одруження став консулом у Австро-Угорщині, але невдовзі попросився у відставку і разом із дружиною зайнявся добродійністю. Взимку сім'я мешкала у Франції, і у лютому 1913 р. там в них народився син Андрій. Після початку першої світової війни вони переїхали до Лондона і імператор звернувся з проханням до В. В. Муравйова-Апостола стати представником російського Червоного Хреста. Вони купили будинок в центрі Лондона і відкрили в ньому російський госпіталь для британських офіцерів. Після революції в Росії сім'я вже не мала коштів, оскільки була позбавлена свого майна. Вони змушені були продати будинок і переїхати у Швейцарію.

Та повернемося до обставин знахідки скарбу. В рукопису Сергія Васильовича Коршенка, який до 1941 р. керував скіфо-античним відділом Київського історичного музею, є посилання на усний переказ, відповідно до якого після 1905 р. в маєтку В. В. Муравйова-Апостола селяни під час польових робіт знайшли великий скарб, що зберігався у срібній посудині. Ці речі були пограбовані¹³.

Як свідчить історія, спеціальні пошуки скарбів звичайно безрезультатні. Вони відкриваються лише з волі випадку — під час будівництва чи корчування, прокладання шляхів чи оранки, у зсувах берегів. Історія стародавніх скарбів знає цілий ряд чудових знахідок прикрас, що знаходилися всередині чаш, жбанів тощо. Факти пограбування і загибелі археологічних пам'яток, що набули розголосу в той час, викликали необхідність розробки закону, яким вводилася карна відповідальність за порушення правил їх охорони. Спеціальним параграфом передбачалося покарання «за скарбошукання, а також за приховування» випадково знайдених або відкритих у надрах землі стародавностей». Однак цей закон не був затверджений¹⁴.

В кінці XIX — на початку XX ст. в Росії великого поширення набуло так зване «ходіння» — скуповування бродячими ремісниками металевих речей, в тому числі й стародавніх. Це була дуже серйозна загроза, оскільки попит на пам'ятки породжував хижацькі засоби їх добування, спекуляцію, продаж музейних цінностей за кордон¹⁵.

Більшість київських колекціонерів дізналася про Мартинівську знахідку надто пізно і нічого не встигла придбати. Очевидно, лише Богдану Івановичу Ханенку — статському раднику, найбільшому київському меценату, колекціонеру, члену археологічної комісії — вдалося купити невелику частину скарбу. Відомо, що на його кошти проводилися розкопки в Києві та різних повітах губернії. До нього переходили

¹¹ Держ. арх. Київської обл., ф. 804, оп. 1, спр. 1416, арк. 151.

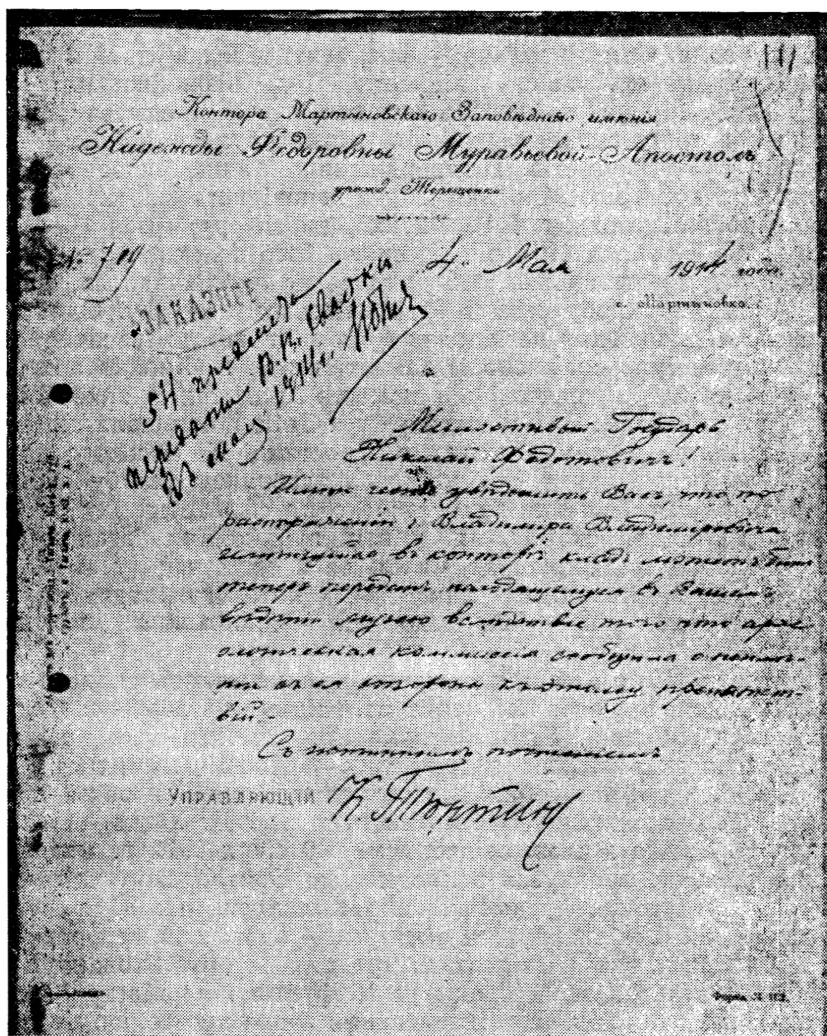
¹² Там же, ф. 804, оп. 3, спр. 45, арк. 33.

¹³ Наук. арх. ДІМ УРСР. Коршенко С. В. Мартинівський скарб.

¹⁴ Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861—1917 гг.) // История музейного дела в СССР.— М., 1957.— Выпуск 1.— С. 73.

¹⁵ Киевская старина.— 1900, сентябрь.— Т. 20.— С. 138.

матеріали з археологічних розкопок І. А. Хойновського, Н. Ф. Біляшівського, В. В. Хвойка, Н. П. Чернева, які спочатку й самі були збирачами, а також випадкові знахідки із скарбушакацьких розкопок давніх городищ. Ту частину Мартинівського скарбу, яку він купив, Б. І. Ха-

Лист до директора музею М. Ф. Біляшівського.

ненко наприкінці 1909 р. пожертвував Київському міському музею, головою комітету якого він був. Це надходження складалося з 28 предметів.

Місце і час знахідки були вказані так: район Ржищева, 1907 р.¹⁶ Можливо, Б. І. Ханенко не знав точного місця знахідки або навмисно змінив ці дані, побоюючись неприємностей з боку власника землі (хоча на користь цієї версії прямих свідчень нема).

У червні 1913 р. до музейного сховища надійшло ще сім предметів. Ці речі були куплені на кошти музею. Прізвище того, хто продав їх, в документах не значиться. Запис у інвентарній книзі свідчить про те, що ці предмети було знайдено в Канівському повіті¹⁷. Отже, запис

¹⁶ Хвойка В. В. Краткий указатель предметов археологического отдела за 1902—1913 гг. Киевский художественно-промышленный и научный музей.— КДИМ, Инвентарні №№ 14684—14710.

¹⁷ Там же, інвентарні №№ 16383—16389.

про два перших надходження, зроблений рукою В. В. Хвойка, не фіксує точного пункту і умов знахідки цих предметів.

Факт знахідки скарбу в Мартинівці, очевидно, приховали, але чутки дійшли до власника землі, який на той час був відсутній. Він почав вживати заходів, щоб зібрати речі, що уціліли в селян і перекупників. Срібна посудина, в якій, за переказом, був знайдений скарб, справді існувала. Саме у великому фрагменті цієї посудини з орнаментациєю, яка дає можливість віднести її до візантійських виробів VI ст.¹⁸, В. В. Муравйов-Апостол передав музею предмети із скарбу, які становили третє надходження. Ця частина була найбільша — вона складалася з 54 предметів. Підтвердженням вище сказаного є лист управляючого конторою Мартинівського заповідного маєтку Н. Ф. Муравйової-Апостол, уродженої Терещенко, директору музею Н. Ф. Біляшівському від 4 травня 1914 р.¹⁹ Цінність його полягає в тому, що воно є єдиним документальним, що раніше не публікувалося, підтвердженням знахідки скарбу саме в Мартинівському маєтку. Однак матеріали цього надходження не відразу були записані до інвентарної книги. Це, мабуть, було пов'язано із зайнятістю В. В. Хвойка археологічними розкопками, а невдовзі він помер. Хранителем археологічного відділу було обрано В. Є. Козловську^{20–21}. Вона й записала цю частину скарбу, вказавши місцем знахідки с. Тростянці Канівського повіту²². Пізніше, на підставі даних, повідомлених власником скарбу, місце знахідки третього надходження було змінено на с. Мартинівку²³.

Отже, матеріали скарбу, які у всіх публікаціях згадуються як єдиний комплекс, надходили до музею не в один час (у 1909, 1913 і 1914 рр.), і на підставі одних лише даних каталогу навряд чи можна зробити висновок про те, що всі надходження походять з одного скарбу.

Три вже відомих нам надходження не вичерпують повного складу скарбу. Як відзначалося вище, існує маловідома четверта частина, яка знаходиться у Лондоні. Перша згадка про те, що вона пов'язана з Мартинівським скарбом, що зберігається у Києві, міститься у праці Аттілі Кісс²⁴, а про подробиці щодо надходження цих речей повідомляється у праці хранителя Британського музею Д. Кідда, що вийшла нещодавно²⁵. Згідно з цими свідченнями, 30 січня 1912 р. житель Вінниці Іван Ільченко звернувся з листом до Британського музею і запропонував 24 срібних предмети, запросивши за них 30 фунтів. Він писав, що це частина скарбу (за винятком 4 предметів чи фрагментів), а речі ці неатрибутовані і відомості про них не опубліковані. Британський музей заплатив за ці предмети 16 фунтів і на підставі повідомлення Ільченка було зроблено інвентарний запис про те, що це частина скарбу, знайденого поблизу Канева, в 125 км на південь від Києва, у 1911 р.

Повернемось знову до київських матеріалів. З інвентарної книги КДІМ відомо, що друге надходження, що складається з 7 предметів, було куплено в 1912 р. у людини, яка не назвала свого прізвища. Результати порівняльного аналізу цієї групи предметів з лондонською не

¹⁸ Мацулевич Л. А. Византийский антик и Прикамье // МИА № 1.— М.— Л., 1940.— С. 140.

¹⁹ Держ. арх. м. Києва, ф. 304, оп. 1, спр. 40, арк. 111.

^{20–21} Там же, арк. 7.

²² Короткий показчик предметів археологічного відділу за 1902—1913 рр. Київський художньо-промисловий і науковий музей. КДІМ. Інвентарні №№ 17213—17269 (п'ять предметів з цієї кількості — №№ 17256—17260 — дар В. В. Тихонова).

²³ Наук. архів ДІМ УРСР. Коршенко С. В. Мартинівський скарб, арк. 1.

²⁴ Kiss A. Avar Cemeteries in country Baranya.— Budapest, 1977.— P. 107.—

Note 28.

²⁵ Kidd D. The History of the European Early Medieval Collections in the British Museum // Journal of the History of Collections.— Oxford, 1989.— Vol. 1.— Part. 1.— P. 103—107.

виключають, що київське надходження є складовою частиною матеріалів, запропонованих І. Ільченком Британському музею. В той час в Росії не було будь-яких обмежень щодо вивезення музейних пам'яток за кордон та їх перепродажу. Це створювало досить сприятливі умови для дільців, які торгували історичними пам'ятками²⁶.

Складною була доля скарбу під час другої світової війни. За кілька днів до початку оборони Києва, у липні 1941 р., співробітники Київського історичного музею демонтували експозицію. Унікальні експонати, в тому числі й Мартинівський скарб були евакуйовані вглиб країни, до Уфи, де зберігалися в Центральному міському архіві. В 1948 р. скарб було повернуто музею за винятком дев'яти предметів, які після війни залишилися невідомо де. Ці предмети ніколи не були опубліковані і про них відомо лише те, що міститься у короткому запису покажчика предметів археологічного відділу КДІМ. Докладні дані щодо цих речей і зарисовки олівцем деяких з них були виявлені у архівному фонді О. С. Федоровського²⁷. Мабуть, автор готував зводну працю за матеріалами VI—VII ст., знайденими на території Середнього Подніпров'я. На жаль, ця праця залишилася незакінченою.

Після докладного вивчення документальних матеріалів, складених В. В. Хвойкою, О. С. Федоровським та С. В. Коршенком, і порівняння їх з предметами скарбу вдалося знайти три предмети, що вважалися втраченими. Крім того, шости предметам було повернуто їх дійсні «паспорти».

Мартинівський скарб відноситься до епохи, що надовго визначила долю Європи — епохи переселення народів, яка розпочалася на рубежі IV—V ст. і закінчилася у VIII ст. Цей період був насичений подіями, пов'язаними з пересуванням величезних мас людей у пошуках нової батьківщини. Різні етнічні групи, осілі й кочові, змінювали одна одну. Відбувалися великі соціальні зрушення, що змінювали обличчя не лише Європи, а й більшої частини Євразії та Африки. Мартинівський скарб у його повному обсязі дасть дослідникам багатий матеріал для розуміння складних історичних процесів, що відбувалися в той час на території нинішньої України.

Одержано 05.03.91.

Рассказывается история находки Мартыновского клада и освещается работа исследователей по идентификации предметов из него.

²⁶ Материалы по вопросу о сохранении древних памятников.— М., 1911.— С. 28.

²⁷ Наук. арх. ІА АН УРСР.— Федоровський А. С. «Мартинівка», ф. 7 (1916—1930 гг.) оп. 1.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Володимир Січинський

Чужинці про Україну *

Про українських козаків Гільдебрандт пише, що вони «відважні та меткі вояки». «Хвалилися»,— каже автор,— «що, маючи один перед собою який корч, кожний з них міг би щасливо боротися з чотирма татарами. Особливо тодішній канцлер, пан Іван Виговський (der damahlige Canzler Herr Johan Wihotsky), який опісля став гетьманом, багато вихвалював так званих запорозьких козаків, які вони, мовляв, завойовники... Жили вони в великій кількості над Дніпром чи Бористеном в особливому місці, під власним гетьманом, але ж український гетьман таки зробив його від себе залежним. Коли Хмельницький був із татарами в мирі та союзі, то цей гетьман (запорозький) напав був на татар і побив. Тим-то Хмельницький, коли йому татари були пожалілися, звелів самому татарському послові цього гетьмана схопити й покарати його на горло. Цих запорожців стережуть татари, щоб вони не могли перепливати через Дніпро й робити їм шкоди. Там повинно їх бути так багато, що вони мусили б, як оповідав вельмишановний пан канцлер, жити не в дуже великому мешканні, яких тридцять осіб один коло другого».

Ідучи до Чигирина через українські села, автор зазначає: «Хоч і як малі й незначні видаються ці оселі, то проте майже з кожної виходила одна сотня (eine Compagnie) зі своїм прапором. Вони вирушали до семгородського князя Юрія Ракоці II, лучилися з його армією та йшли на поміч шведам проти поляків. Їх суворість виявилася [у війні з поляками] по совісті. Невтомно йдучи на ворога, вони [козаки] його палили й без милосердя рубали, кажучи, що поляки в їх краю тиранізували багато суворіше, не милували вони й малих дітей. Особливо жидам у Польщі було дуже боязко перед козаками».

Про одяг українців-козаків читаємо, що носять вони «довгі кожухи без покриття та з великим ззаду коміром із чорного смушку. Одягу з сукна на них не видно. Вони мають: шаблю, прив'язану до боку простим ременем; рушницю з ременем через плечі; ці рушниці враз з порохом вони самі роблять; пістоль у руці й нагайку, щоб підганяти нею коня. Деякі носять і сагайдак і лук. Над стрілами в сагайдаку звисає червоне полотно, яким вони їх прикривають, щоб не повипадали. Деякі мають шолом (Casket), який насувають (на голову) під час бою, і взагалі вони носять його при боці, пристромлений коло сагайдака. На голові, до чола обстриженій, мають оселедець, носять довгі вуса й виглядають дуже суворо».

Про жінок читаємо:

«Їх жінки (козацькі) теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові. Їх одежею взимі був довгий кожух без жодного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижчої частини тіла червону запаску, виткану з вовни й перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягаються, так що сильно виступають форми тіла».

Проте спереду вони підв'язують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та ходять здебільшого у шнурованих

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 3, 4.

[вишитих?] сорочках без блузки. Вони добре танцюють, достроюються звичайно до ходи й до кроку чоловіка, а проте в танці поводяться легковажно і з серцем (завзято)». Тут же описує автор весілля на українському селі у супроводі співів і... напиктів.

Про сільські хати зауважує, що вони «взагалі погано побудовані, покриті очеретом, з малими вигодами всередині. У хаті стоїть велика піч, де вони печуть і варять, а зверху на ній, на овечих шкірах (на старих кожухах), сплять діти і прислуга (господар зі своєю жінкою має осібне ліжко на підвищеному тапчані). Коли вони розпалять (в хаті), відсувають у стелі декілька отворів, щоб виходив дим. Коли дим вийде, закривають щільно отвори, і так мають тепло в хаті. В цих печах є звичайно горщик із горохом. Замість скляних вікон мають раму, натягнену свинячим бурдюком, через нього видніє день. На них (рами) вони дуже вважають і щовечора їх здіймають та добре зберігають, а отвір засувають дошкою-засувою. У хаті в них широкі лавки, де можна протягнутися. В хатах біля дверей стоїть звичайно (як на Угорщині великий жбан) горщик із руркою, в ньому всередині внизу є вода, а зверху вгорі — маленькі дірочки. Там лежить тютюн, який вони запалюють вуглем. І коли хто чужий прийде в хату, бере цю дивну люльку, потягне раз, то й має його повну губу».

«Іх (козацькі) церкви є зверху круглі [банясті?], але ж побудовані лише з дерева, мають милий голос з різних дзвонів».

Що до української мови, то Гільдебранд зауважує, що вона «трохи грубіша, ніж (мова) поляків». З генер. писарем (канцлером) І. Виговським розмовляли латинською мовою, а під час подорожі мали з собою одного козака, що вмів говорити по-французьки. Цього козака «призначили нам, — пише автор, — на дорогу до Брацлава (Bratikslak), але він рушив з іншими козаками і з тими, що з ними їхали аж у Польщу до козацької армії, що перебувала при армії Ракоці».

Досить докладно спиняється автор на прийнятті у гетьмана:

«Як тільки пан посол Віллінг увійшов до Чигирина, йому відвели особливий logement, окреме приміщення, де міг мешкати зі своїми людьми та своїми кіньми. Окрім того, гетьман звелів запровіантувати пана посла. Ранком (на другий день) прислав спершу цинкову сулію, повну оковити (vol Agnavit), а потім пішла провізія... Через те, що пан посол не був зовсім ласий на таке питво, бо жив надзвичайно помірковано, то оковиту вручили спедиторіві, Томі Зібенайхові, якого через погане пияцтво кликали «Siebesaüffer—om». Він обіцявся цю оковиту перелляти в барилочко («ins Barilchen») для людей, як будуть вертатися. Одначе цього не зробив, а сам її випив і цілий день був п'яний, і це Веллінгові було не до вподоби».

Окрім провізії надіслали йому також ще і пашу для коней. Все це йому нічого не коштувало. Вісімнадцятого січня (1657 р.) запросили пана посла на аудієнцію. Гетьман прислав по нього добре вчищеного гарного гнідого коня, на якому було мале польське сідло, вишите золотом по боках. На ньому їхав пан посол до двору, його ж люди йшли за ним пішки. Мешкання гетьмана було замкнене знадвору брамою, як зрештою кожний шляхетський двір в цій країні. На будинку сиділи голуби, яких гетьман тримав безліч. Пана посла впровадили в аудієнційну кімнату до гетьмана, біля якого з боку стояв пан канцлер Іван Виговський з декількома сенаторами в кожухах, з великими комірами на плечах».

Після обміну чемностями і закінчення конференції, що провадилася латинською мовою, було прийняття. За стіл сіли: п. гетьман, з боку від нього п. посол і шотландський купець, що на той час теж прибув до гетьмана з листом від шведського короля. Далі сиділи пан канцлер І. Виговський з кількома сенаторами. «Дружина гетьмана теж присіла на хвилину коло гетьмана».

Після їжі, каже автор, посла дуже запрошували пити різні напитки. Людей пана посла приймали à part в окремій кімнаті. На другий день гостив пана посла у себе канцлер І. Виговський. «В його ідальні,— каже автор,— був і я. На стіні (в ній) я бачив маленький вівтарець з декількома образами, намальованими на дощечках; вони віддають (святим) пошану так, що перед ними схиляються й тричі хрестяться. Після того пан посол був ласкав списати дезидерати * його королівської величності на папір і подати панові канцлерові. Але на це не дали жодної відповіді на письмі, а лише усно. Козацькі війська, які були при семигородській армії, мали б бути до послуг його королівської величності. А так на цей раз полишалось, щоб не посилати більше військ (козацьких). Гетьман, мовляв, хоче сам у власній особі прибути незабаром до його королівської величності в Польщу. Між тим пан посол зволив домагатися складених пунктів знов, і тоді там були підкреслені такі слова: «Contra guosvis hostes».

Пан посол мав від його королівської величності лист із великою печаткою і до татарського хана. Його передали панові канцлерові, який цинив татар дуже невисоко, й коли він читав (його) копію, то сказав: «Такого титулу ми їм не даємо». Так козаки відрадили пана посла, щоб не їхав до татар.

До формальної угоди поміж Швецією і Україною під час побуту шведського посла Веллінга, як знаємо з «Реляції» самого посла, не прийшло, бо гетьман чи то старшинська Рада головною умовою союзу бажали, щоби шведський король признав «за ними (українською козацькою державою) права на всю стару Україну, або Роксолянню, де була греська віра і мова (їх), ще існує — до Вісли».

Перед од'їздом посла з Чигирина гетьман подарував послові білого коня, декілька соболевих шкір та мішечок грошей, де було 50 державних талярів,— це було на прохарчування. Його обслузі зволив (гетьман) виплатити яких 15 державних талярів польськими ортами (тимфами), за них вони мали собі купити чоботи.

Немила історія приключилася з п. послом через обманство якогось жиди Абрагама. Цей вприсовився взяти його з собою ще в Сороках, на що посол згодився, «бо жид говорив по-німецьки і по-руськи (українськи) і міг по дорозі бути перекладачем». Цей жид, стоячи весь час на санях посла, «довго та сумно розповідав йому про велику різню на Україні його народу, євреїв, якої допустилися козаки». Так жид Абрагам доїхав з послом аж до Чигирина, де, як каже Гільдебрандт, «встругнув панові таку штуку: хотів продати (послову) синьо-зелену матерію з Молдавії й за що купити панові послові (Веллінгові) добрих соболев. Та замість добрих жид приніс йому кілька поганих, які йому (послові) не подобалися. На другий день він приніс послові матерію назад. Коли її перемірювали, то виявилось, що жид від неї відрізав собі саме половину. За таку штучку посол його добре виганьбив і прогнав від себе».

З Чигирина їхав посол через Суботів, Жаботин, Смілу, Брацлав і Чернівці. В Брацлаві «пан посол відпочивав 2 дні через те, що було надмірно гостре зимно, коні були поморені, а дорога була тяжка та було інших невигод більше. Ми спинилися в містечку в долині. На високій горі, на яку тяжко добратися, було місце для твердині. Але тут не було жодних хат, і стояла на цей час пуста». Дня 12 лютого прибули до Озаринець — «останнє місто на Україні, на високій горі, проте добре забудоване. Від цього міста їхала з паном послом сотня хоробрих козаків, яка супроводила його у зв'язку з небезпекою до Молдавії аж до Какачан». Переїжджаючи через буковинську Сучаву, згадав Гільдебрандт, що в цій твердині Юрій Ракоці осадив був козаків, які помагали господарю Василеві Луполові. «Козаки, що з нами їхали,

* Дезидерати — хотіти, бажати(ня) — прим. ред.

оповідали, як вони тут уже були, причому вони з презирством висловлювалися про семигородських угорців, які їх били». З Семигородщини посол їхав через Токай на Пряшівщину (Закарпаття), переїжджаючи через Вранів (Wirpau), Бистру, Куріму, Бардіїв (Bartfa), і зупинився у Маковицькому замку (Masscovitz), с. т. у Зборові, коло Бардієва, що належав тоді родині Ракоці. Тут на Зборовському замку «наші козаки вправлялися стріляти з лука». Коли надійшла до Маковиці сильна частина «von Ungarn und Cosaken», рушив з нею посол далі на Польщу і дня 30 березня був уже в Пінчові у головній квартирі шведської армії. «І так,— пише Гільдебрандт,— «привели ми перших угорців і козаків до шведської армії».

В «Подорожі» Гільдебрандта знаходимо також дуже цінні відомості про похід Юрія Ракоці II (Молодшого) на Польщу в 1657 р. з участю українських козаків під проводом полк. Ждановича у кількості 20.000 козаків.

«Своїх спільних союзників-козаків — семигородці цілком зневажливо ляяли. Семигородський генерал пан Йоган Янош Каменій дуже сварився з козацьким генералом Ждановичем за те, що наче Каменій посилав козаків до чорта. Це він сказав, але умовно, «коли властиво козаки не хотять слухатися (підпорядковуватися)».

Загалом, каже Гільдебрандт, між семигородською й козацькою армією не було «жодної приязні й довір'я». Автор спиняється на причинах неуспіху цього походу: вказує на дволічну політику Ю. Ракоці (тайні переговори з поляками), погану його стратегію, не слухав він також порад шведського головного штабу. Загалом Гільдебрандт усю вину складає на Ю. Ракоці. Під час відступу семигородської армії між Львовом і Замостям почався в його частинах бунт. Тоді багато з його війська порозбігалось, за винятком лише угорців. Зате козацькі частини трималися міцно. Через ослаблення цілої армії «Чарнецький мав нагоду нападати на обоз козаків і угорців та постійно їх непокоїти, так що таким чином полягло яких 1.000 козаків». «Семигородський князь вів загальну справу за цілий час не по-лицарськи (nicht tapfer), особливо нехтував він усяку добру хосенну пораду. Отак нікому, а тільки самому собі та своїм м'яким дорадникам, каже Гільдебрандт, «він має приписати і завдячувати втрату своєї армії та всю небезпеку свого власного становища».

Сам *Готгард Веллінг* так описує свій приїзд до Чигирини і розмови з гетьм. Б. Хмельницьким та генеральним писарем Виговським:

«Двадцятого січня 1657 [після прибуття до Чигирини] я зараз же привітав п. канцлера Виговського і він просив у мене короткої розмови перед аудієнцією. Я з повною готовністю на се погодився, заявивши, що маю виразний наказ увійти з ним, як з високим міністром, в цілком довірочні зносини. Але за кілька годин він мене перепросив, що не може зо мною побачитись тому, що зайшли важні справи і не дають йому сеї змоги. Другого дня по тім визначив мені аудієнцію гетьман і, обмінявшись чемностями, запросив мене до столу, як це в них прийнято. При цім обіді було спом'януто з похвалами імя й діла В. корол. величності».

«По двох днях Виговський запросив мене на переговори, і я ні трохи не загаявся, зараз ставився, наговорив йому компліментів, привітав від в. вел., обіцяв усяку ласку, бо, мовляв, Ваше величество певні, що він візьме до серця цю спільну справу і зробить усе, що може послужити щирому союзові й приязні. Виговський відповів коротко, що завсіди був вірним слугою і приятелем в. вел., і Ви можете бути певні, що таким лишиться до свого кінця. Далі просить мене, щоб я цілком щиро виложив доручене мені від в. вел.— бо у них не прийнято довго трактувати. Тоді я докладно представив йому, як в. вел. завсіди ставився прихильно (до них), не тільки задля старої приязні, яку вони підтримували з короною шведською, але і з огляду на ту довірочну

кореспонденцію, яку вони вели весь час з в. вел. В. величество, тримаючи в своїй протекції їх інтереси за таку їх вірність, постановив не тільки продовжувати ці старі приязні відносини, але й заключити більш формальний союз, тим більше, що обставини складаються так, що для обох держав (beyder Stats) він дуже потрібний».

При переговорах виявилось також відношення українського уряду до поляків і москалів. При обіді у гетьмана Б. Хмельницький «остерігав В. кор. величність не давати себе переконати брехливим полякам і не входити з ними в ніякі союзи... А я запевнив, що в. кор. вел. ніколи ні в гадці не мали цього, тим менше не вийдете в довірочні зносини і трактати з таким кривоприсяжним народом, і се було йому (гетьманові) приємно і мило». Про москалів посол говорив Виговському, «як в. корол. велич. були несправедливо ображені московитами і понесли великі шкоди, і що б вийшло для них (козаків), коли б вони, сидячи тихо, пустили це повз себе. Канцлер (Виговський) схвилювався сими представленнями, виявив великий жаль з приводу того, що так несправедливо поступалося з в. вел., залявсь і писанням своїм хотів доказати, що приложить всі зусилля, аби відвести (царя) від його намірів. Той (цар) не тільки не відчув цього, але був невдоволений на козаків за те, що вони йому не допомагають проти в. корол. величства. А тепер побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні з шведами), як він собі те уявляв, і затривожившись, що (козаки) теж можуть проти нього виступити, він (цар) незадовога перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана [очевидно, мова йде про Лопухіна] з виправданнями за те, що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готовий зробити все, що гетьман хоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з в. кор. вел. Казав упімнути в. князя, щоб він постарався, аби війна з в. кор. вел. була якнайскорше скінчена, і попередив, що він (гетьман) Вашого величства приятель і, доки буде живий, нічого не почне проти Вашого величства».

Розмови з українським урядом кінчилися на тому, що Рада ухвалила «не вступати в ніякі трактати, доки Ваше кор. велич. (король Шведський) не признає за ними права на всю стару Україну, або Роксолянню (totius Ukrainae Antiquae vel Roxolaniae), де грецька віра була і мова (їхня) ще існує до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано».

Також при кінцевих розмовах український уряд запевнив шведського посла, що буде закликати вел. князя (московського), щоб він стримався від яких-небудь ворожих кроків проти в. кор. велич., а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію*; в противному разі він пошукає інших способів. Своему полковникові Антонієві він уже наказав, на випадок коли б в Польщі знайшлися якісь московити, трактувати їх як неприятелів. Післав також до Оттоманської Порти і до татарського хана, сповіщаючи їх, що він увійшов у тіснішу приязнь з в. кор. величством (швед. кор.), з князем семигородським і з обома волоськими князями, і просить їх (султана і хана) нічого проти них не починати, бо інакше буде змушений виступити проти них».

Франц Шебеші з Болгарфальви, міністр семигородського князя Ракоці, післаний на переговори до гетьм. Б. Хмельницького, у своєму щоденнику (Monumenta Hungariae, XXIII) пише, що 10 липня 1656 р. прибув на козацький кордон до м. Рашкова. Полковник Зеленський зустрів посла на березі Дністра з сотнею козаків і гостив його обідом.

«Почавши від Рашкова все спустошене, через цю пустелю йде татарська дорога; боязко і небезпечно». Дня 14 липня був посол в

* Реституція — відновлення (ред. прим.)

Умані у полковника Ханенка, а 17 липня в Орлівці у «військового судії, дуже поважної людини», де в нього посол обідав. Сам гетьман прийняв посла в Чигирині 20 липня і запросив його на обід.

Які вимоги ставило запорозьке військо, довідуємось з листа *воєводи Стефана* на підставі інформацій Ф. Шебеші і козацьких послів Ковалевського і «писаря гетьмана» Груші з дня 14 серпня 1656 р.

«Вчора вечером приїхав п. Фр. Шебеші з послами п. гетьмана, сьогодні рано з'явився він у нас з тими козацькими послами. Їх два, один зветься Ковалевський, він бере участь у всіх нарадах і секретарях гетьмана, другий — писар гетьмана, дуже освічений і розумний чоловік, а Ковалевський фальшивий і лукавий. Як ми довідалися, п. Шебеші небагато міг досягнути в цій справі, на поставлені в милість пункти і жадання козацтво не схотіло погодитися..., хочуть наперед мати присягу в милості і вашого краю, потім в. м. пришлете їх послів зі своїми послами і тоді вони зложуть присягу, так як в. мил. бажає, інакше ні. Вони сказали ще, мовляв, гетьман вислав їх з такою інструкцією: довідатись у нас, чи в. мил. і ваші радники на се згодяться і чи зроблять так, як вони собі того бажають: коли ми їм того не обіцяємо, то вони зовсім не поїдуть до в. м., а вернуться назад. Ми всяко їх умовляли; говорили, що у князів і королів нема такого звичаю, що б вони персонально складали присягу, і з огляду, що в. м. — абсолютний монарх, вони можуть покладатись на те, що в. м. стверджує своїм княжим словом. Але вони таки на се не пристали і сказали, що князі міняються і союз не може стояти, коли він не асекурований* краєм. Наше переконання таке, що коли в. м. не покінчите з ними тепер, то пізніше буде ще тяжче з ними договоритися, бо вони сказали б, що пізніше вони вже не дадуть згоди, коли в. м. тепер з ними не покінчать так, як вони собі бажають. Ми набрали також переконання, що вони хотіли б включити у договір (такий пункт), що, коли їм треба буде, в. м. повинні будете дати їм поміч на поляків і ми також, або Волоські князівства, бо вони згоди з Польщею не хочуть ніколи. По приїзді п. Шебеші в. м. зможе з ним все це докладніше обговорити».

Дня 1 вересня козацькі послі приїхали до Фейєрвара і мали тут офіційну аудієнцію у Ракоці. Козаки обіцяли на кожне жадання Ракоці поставити йому стільки війська, скільки він забажає, на час і місце, яке він вкаже; за се зажадали собі «всю Русь до Вісли», при чім козаки готові розірвати з Московією, бо мають для того причини («Тгапсауlваніа» II, 164—6).

По-друге, був на Україні Франц Шебеші з посольством шведського короля до гетьм. Б. Хмельницького під проводом королівського камергера Лілієкрони. Шебеші був у Чигирині від 20 червня до 16 серпня 1657 р. і у своїх «Записках» подає цікаві відомості, як український центральний уряд, та зокрема гетьман Б. Хмельницький, пильно стежили, щоби західноукраїнські землі не попали в чужі руки, навіть і найвірніших союзників.

Отже, Шебеші записує, що посол Веллінг розповів гетьманові, що ніби шведський король вимагає собі Кам'янець, Львів і Бар, а «по довгих запевненнях [Шебеші, що це не відповідає справжнім намірам короля] він (гетьм. Хмельницький) заспокоївся».

«П. Виговський обіцяє постаратися, щоби татари полякам не дали помочі. Він оповідав, що поляки пообіцяли туркам Кам'янець, але (козаки) цього міста туркам не попустять, а заберуть собі».

Про московське посольство до гетьмана Б. Хмельницького Шебеші записує:

«Від московського царя прийшло посольство до козацького гетьмана, 150 коней [посольство Бутурліна]. Пункти такі:

* Асекурований — забезпечений (прим. ред.)

1. Чи Гетьман бажає замирення (царя) з шведським королем? Гетьман сердито відповів, що цар мусить замиритися і нагородити шкоди, вчинені в краях (шведського короля), в Лівонії й Інфлянтах, бо, коли вони не замиряться, (гетьман) разом з татарами і турками воюватиме Москву.

2. Московський цар жадає собі городи і фортеці Старого Бихова в Білорусі, що піддався гетьманові; але гетьман відказав, що його не віддасть. Він (гетьман) хоче відібрати від нього (царя) Могилів тому, що його здобули козаки. «Гнівався гетьман на шведського короля, що він затитулував московського цесаря *Moskoviae dux*».

«На границі Московії й Окраїни (Okraina) стоїть наготові 75 тисяч московського війська; московський цесар полишає гетьманові вести їх, куди хоче».

«Виговський сказав, що поляки пообіцяли туркам Кам'янець, аби лиш їм помогли. Вся їх надія в татарах була і тепер є, але козаки їх затримують. А про Кам'янець Виговський казав, що він їм самим (козакам) буде належати, і вони його не попустять нікому».

«Антін, козацький генерал [Жданович], що тепер з нашим князем, прислав гетьманові скаргу на нашого пана, і гетьман був нею збентежений. По-перше, що угри (мадьяри) зле з ними поводяться, вбили 300; де вони стрічають їх в такій кількості, що можуть з ними упоратись, вони їх (козаків) грабують і побивають. Гетьман сказав (з цього приводу):

— Коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити! Моє військо здобуло всі перемоги, і воно поборолو всі труднощі. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 тисяч козаків, і всі семигородці за один день будуть знищені».

З приводу здобуття Берестя угорцями гетьман сказав:

— Як це вони (угорці) взяли? Що по сей бік Вісли, то належить нам, і я не попушу того нікому!»

Ще в двох інших місцях записок Шебеші згадується питання розмежування земель:

«Про поділ Польщі — гетьман хоче одержати ту частину, що по сей бік Вісли».

Казав також (гетьман), що хто б не володів Польщею і хто б не панував у ній, вони (козаки) хочуть затримати за собою Польщу по Віслу і її нікому не попустять». Далі читаємо: «Гетьман висловився перед шведським послом так, що він більше сприяє шведам, ніж Москві. В присутності сина він сказав:

— Коли я буду вмирати, я накажу синові, щоб він тримався союзу з шведським королем».

Під датою 28 червня Шебеші записав:

«Виговський, говорячи з другим московським послом, сварився про те, як се без відома царя зложено союз з шведами і семигородським князем, і чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків. Виговський на се говорив, що як цар в своїй землі цар, так гетьман в своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма визволив. «Коли хочете, захуйте неприязнь і жийте з нами по-доброму, коли ні — будемо боротися і наведемо на вас татар, шведів, угрів». На се москаль сказав спочатку, що будуть наступати на козаків. Виговський на се відповів: «Ви хочете тільки городів, а про християнство не дбаєте. Як перше нам церкви забрано — і ви не кращі від жидів! різниця тільки та, що ви хрещені, але повні поганства (*rogánság*)».

«Говорив (Хмельницький) шведському послові і таке, що скорше розірве союз з Москвою, ніж з шведами, і коли йому вдасться замиритися з татарами, то він таки розірве союз з Москвою, візьме татар і спровадить на них (на Москву). Чекають, з чим повернеться їх козацький посол від турків: чи Порта добре до них настроена».

Нарешті, про зносини з литовськими чинниками записано під днем 1 липня слідує:

«Приїхали послы з Литви, від Сапіги і від маршала — піддаються гетьманові: коли гетьман буде стояти по московській стороні, вони — також, коли гетьман буде триматися шведів, вони також будуть на його стороні».

Петро Парчевич, архієпископ, по національності болгарин, був послом від австрійського цісаря до гетьм. Б. Хмельницького і перебував на Україні в місяцях лютий — квітень 1657 р. В його реляціях, які були записані його секретарем Христофором Маріяновичем, знаходимо деякі відомості з українського побуту.

Прибувши до Суботова, у дорозі зустрів посольство уповноважений гетьмана, який «привітав нас з повагою і поїхав з нами до палати гетьмана... Велике число війська з рушницями стояло навколо неї і канцлер провів (через цей шпалер) нас до гетьмана, що лежав у ліжку (хорий).

Посол виголосив до гетьмана таку промову: «Світлий і вельможний пане, гетьмане славного і войовничого народу запорозького й ласкавий пане! Фердинанд III, з Божої ласки імператор римський і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця, законний, найвищий і августіший голова, обіймаючи своєю любов'ю всіх заслужених, здавна пізнав славні вчинки Твоєї світлості і прийняв Твою світлість у свої батьківські почуття, а нині через мене, свого посла, засвідчує Твоїй світлості батьківську приязнь і ласку. Знаючи об'єднувати духи славних мужів — раніш порізаних, але згодом нерозлучно об'єднаних про всяке людське добро і примноження своєї честі, бажає він в своїй приязні і доброті, щоб все це залягло свобідно, тривко і щиро в духу Твоєї світлості — можу це посвідчити від усього серця. Відкриваючи це слово батьківської любові святого цісарського маєстату, пана мого найласкавішого, перед світлою і веліпною Твоюю вельможністю і перед вельможними і славними радниками, що становлять цю славу і войовничу республіку».

Х. Маріянович також додає:

«Під той час поз'їздилася до гетьмана сила послів: від шведів і Ракоці по двічі, від турків двічі, від татар двічі, з Молдавії тричі, з Валахії також тричі, від польської королеви один: перед нашим приїздом від'їхав був і вдруге при нас був разом з послом від короля польського. Через такий наплив (гетьман) відправив нас пізніше, ніж хотів. Тому, що архієпископ (*П. Парчевич*) був зв'язаний хворобою, я кілька разів мав приватні розмови в наших справах з начальником штабу [очевидно, з військовим осаулом] і навіть з самим гетьманом козацьким; але той мене завсігди відсилав до свого канцлера — як йому сподобається те, що ми з собою говоримо, і той все похваляв».

Під час прийняття у гетьмана записано наприкінці: «Приємно розмовляли з нами (радники) під час снідання і по скінченні його дуже чемно відпровалили нас аж до нашого мешкання».

Доба Хмельницького ще довгий час займала увагу західноєвропейських письменників, котрі, згадуючи Україну, конче торкалися часів козацької державності.

З таких новіших видань, що з'ясовували питання московсько-українського союзу, згадаємо працю професора Бреславського університету *Х. Стієдіуса* «Реляції про сучасні відносини в Московській державі» (Франкфурт, 1706). Там читаємо такі уступи:

«Хмельницькому, вождеві повстанських військ зробили (з боку Москви) надію, що йому віддадуть усю Правобережну Україну й зроблять його київським князем, але він незабаром побачив, що його обманули, та зрозумів, що москалям діло не до його, а до власних інтересів».

З праць енциклопедичного характеру можна відмітити цілий ряд

підручників географії, де згадується Україна, головно доби Хмельницького. До таких м. ін. належить «Le Nouveau Théâtre du Monde» Бусенгольта, вперше видана в Парижі коло 1666 р. і вдруге в 1677 р. (Опубліковано переклад А. Яковлевим). Майже усі відомості про Україну тут почерпнуті зі знаного «Опису України» Бопляна, але цікаво, що в сер. XVII ст. географи вважали своїм обов'язком згадати про нашу Батьківщину. В географії Бусенгольта м. ін. читаємо:

«Україна лежить між Московщиною та Трансильванією. Київ (Кіон), головне місто цієї великої провінції, належить до старовинних міст Європи, про що свідчать ще і досі широкі вали, глибокі рови, руїни церков та стародавні могили численних королів. З давніх церков лишилося тільки дві: Св. Софія та Св. Михаїла. Храм Св. Софії має гарний фасад і величавий вигляд, з якого боку не дивитись, бо стіни його прикрашено багатьма постатями та історичними образами з мозаїки, себто з різнокольорових маленьких камінців, блискучих як шкло, які так гарно припасовано, що не можна відрізнити, чи це мальовила, чи килим. В цьому храмі зберігають надгробки й могили багатьох королів. Храм Св. Михаїла зветься «Золотоверхим», бо він вкритий золоченою бляхою... Місто Київ стоїть на горі, яка панує з одного боку над полем, а з другого боку — над Дніпром, що тече під горою. Римокатолики мають тут 4 церкви, в тому числі катедру. Греко-руси мають 10 церков. Київ має три гарні вулиці; він досить торговельний: торгують хлібом, хутром, воском, медом, салом, соленою рибою й т. п. (ст. 380)... Київ має єпископа, воеводу, каштеляна, замок і чотири юрисдикції... Земля тут [на Україні] родить стільки хліба, що нарід не знає, що з ним робити, тим більше, що нема тут судноплавних рік, що вливалися б у море, крім Дніпра, але на ньому плавання можлива тільки на просторі 50 миль униз від Києва, бо далі перешкоджають 13 порогів».

ДОБА ВІД І. ВИГОВСЬКОГО ДО І. САМОЙЛОВИЧА

З цієї доби маємо небагато писань чужинців, і то переважно з доби І. Самойловича; все-таки є кілька подорожей, що мають для нас важливий інтерес.

В рр. 1670—1672 мандрував по Польщі й Україні У. Вердум. Його спостереження українського життя особливо рельєфні на тлі опису життя поляків. Вердум писав: «У ввічливості і розуму полякам не бракує; однак вони легковажні і змінливі та віддані зайвій розпусті. Коли мають у чомусь інтерес і є слабшою стороною, вміють поводитися дуже покійно і миролюбно, але ж коли зустрічаються з слабшою стороною і запанують, то стають горді, зарозумілі й жорстокі, так що aut humiliter serviunt, aut superbe dominantur (або понижено служать, або гордо панують), як такий характер (поводження) описує Лівій. У звичайному житті й товариській розмові вживають так багато компліментів і підслесливості, як, може, ніякий інший нарід... Зрештою, польський нарід у цілому недбайливий і лінивий, управляють лише найбільш необхідні ґрунти, а решту залишають пустувати...»

У одному польському місті не знайдеш доброго бруку на вулицях, але на всіх ланах лежить повно каміння».

Описуючи різні польські страви, які «виготовляють поляки дуже неохайно», пише: «Після дуже солоних і перчених страв полякам добре смакують напитки. Пиятика є тут так розповсюджена у вищих і нижчих верствах, мужчин і жінок, як нігде на світі. Спеціально дуже люблять горілку, котру по-польськи називають горалькою, по русинськи «horylka», а у своїй латині crematum. Навіть найбільші аристократи-поляки возять її з собою у своїх ранцях і мусять її напитися, власне, щогодини. Тому консумують * її так багато, що, наприклад, один жид у Жовкві за право, що тільки сам може випалювати горівку в містечку

й навколо лежачих 9 чи 10 селах, платив державі річно 3.000 талярів...

Позаяк поляки неохоче працюють, то охоче прислуховуються новин, а коли зустрінуть подорожуючого, зачіпають його питаннями або змушують його йти до коршми і випробують, чи не можна щось від нього довідатись нового.

При великій кількості випитого приходиться у них часто до бійок, причім мусить завжди блищати шабля. Тою шаблею тнуть і рубаються взаємно по грудях, по обличчю і де тільки можна, і це береться у них як оборона і так позначених тут і там, спеціально на обличчю, добрими загоїнами і шрамами, як то вже у гетів, сарматів — найближчих сусідів поляків, ще більше як перед 1000 роками — уважалося за щось похвальне... Також цілий спосіб життя польського народу ще дуже грубий і власне варварський».

Говорячи про вбрання поляків, зауважує: «Їх сорочки сягають по пас, а коли є дуже охолоджені, мають з правого боку продовгасту хустку до носа, завішану коло ножа на пасі від шаблі, а зрештою не уживають жодного полотна. Ще дуже визначні пани уживають сорочки, спідні обрання і пошевок на постіль з турецького шовку і носять їх, не перучи доти, доки тримаються купи...»

«Нарешті, нема в Польщі багато старих людей чи то тому, що їдять замало хліба і забагато коріння та забагато п'ють водки і тим способом спалюють і нищать життєздатність, чи тому, що самотнє і так непорядне життя не дозволяє їм дожити до старих років».

Про українців У. Вердум пише: «Найбільше ласкавості в словах і жестах знайдеш на Русі, спеціально у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова котрої не така тверда як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі невісти, як зрештою нігде на цілій земній кулі. Зустрів там я сам порядну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити, вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже підслесливих виразах».

В іншому місці (ст. 135), коли говорить про Львів, то називає його «русським Львовом».

«На Русі носять мужчини й жінки-селяни гніду опанчу з сукна, яке самі виробляють. Шляхта і купці носять блакитну. Селяни-козаки носять літом опанчу з білого сукна, зимою з баранячих кожушин, котрі сягають від шиї аж до ніг; вишивані на плечах взорами червоними, жовтими, гнідими та ін. кольоровими шкірками, виглядають дуже добре. Та опанча називається на їх мові кожухом (Kosücke)... Зимою такий кожух є цілим вбранням козаків. Літом ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, причім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло шиї і паса, стягнена у збори, як плащ, і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною. При тім вони підперезані понад бедрами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком не зле. Щодо оздобу голови, то вона визначається великою зграбністю. Оздоблюють її літом свіжими квітками і зеленими вінцями, зимою мусять їх заступати восковими вінцями. Уживають також перстенів на пальцях і дуже великих кульчиків в ушах і намиста з кристалю, шкля, міді, мосяжу, згідно з фантазією та засобами. Волосся розділюють вздовж посеред голови дуже зручно й старанно на обидві сторони, а коли так гладко спадає з обох боків, сплітають його збоку у дві малі коси, перетягають їх під ушима до плечей. З тих двох бічних кос, разом з грубою косою на плечах, творять ззаду голови кружок, на котрому навіть найбідніші сільські дівчата уміщають вінець зелений або з квітів. Польські селяни не є так гарно прибрані (одягнені), мало одначе

* Консумують — виготовляють (ред. прим.).

різниці між міщанською і тою людністю. На селі носять мужчини і жінки зимою і літом чоботи, а міщанки носять також черевики...»

«На Русі купають дітей аж до року щоденно два рази в теплій воді, кладучи їх цілих у воду, так що тільки вистає голова. Так вони лежать у воді довше як годину й полощатся як жаби. Вважають, що це сприяє зростові дітей».

Linage de Voucienns, автор книжки «L'origine véritable du soulé-ment des Cosague contre la Pologne» (Париж, 1674) зі слів б. віце-канцлера при Владиславі IV — Радзейовського зауважує: «Козаки настільки могутні, що після того, як король Анрі де Валуа залишив Польщу, вони силою спробували змусити вибрати королем Польщі свого генерала, і це їм було б вдалося, якби польські магнати не посяли дуже вдало поміж ними розладу. Одним словом, козак — то головна сила нашого (польського) королівства» (ст. 84).

Дуже обширний «Щоденник» (в англійській мові) *Патрика Гордона* з доби гетьмана І. Самойловича. П. Гордон (1635—1699), з походження шотландець, старшина й генерал (з 1678 р.) російської служби, що, між іншим, командував московським військом проти запорожців (1677 р.), перебував на Україні в рр. 1679 до 1685 і був один час комендантом московського полку в Києві. На жаль, найбільш цікава для нас частина «Щоденника» Гордона з рр. 1678—1683 не збереглася.

В 1684 р. П. Гордон їздив з Москви на Україну і був у Батурині.

«Дня 23 березня у Вербну неділю рано мене закликав до себе гетьман Самойлович і мав довгу зі мною розмову. Ми розмовляли дуже в основному про москалів, а також про інші державні справи. Після цього гетьман мене відпустив додому з найбільш дружніми висловами і прислав мені до мешкання усякі провіанти».

У Козельці «дуже добре мене гостили мої старі приятелі, в той час полковники Григорій Карпович Коропчунський і полковник Константин Дмитрович Солонина; кожний із них подарував мені по мисливській рушниці».

Поза тим в «Щоденнику» Гордона зустрічаємо багато дрібних відомостей про гетьмана Самойловича, його синів, Мазепу та ін. козацьку старшину. Подає він також різні епізоди з життя України і хід військових подій, м. ін. про рухи польських і козацьких військ на Правобережжі, акцію Палія під Білою Церквою, Немировом та ін.

Про спосіб поведінки російських військ на Україні під датою 9 липня 1684 р. пише:

«Прибули солдати (москалі) з Орла... Вони повідомили, що послані з різних міст і сіл України. Їх післали (московська команда) без копійки грошей, але з наказом обсадити обидва береги Дніпра, щоби перешкоджати переходові людей до запорозького війська і підвозу туди усяких припасів та не дозволяти запорожцям торгувати на Дніпрі рибою або чим-небудь іншим, що, розуміється, не могло подобатися цим козакам».

Під датою 27 червня 1684 р. описує похорон стародубського полковника Симеона, старшого сина гетьмана Самойловича.

«27 червня тіло покійного перевезено на човні на цей бік Дніпра, де брати покійного і полковники разом з іншими особами вийшли назустріч домовині і супроводили її до Хрещатицького взвозу і тут очікували їх архімандрит і парохи з іншим духовенством. При цьому було також на варті 800 мушкетерів з 8 прапорами, по чотири на кожному боці, поміж котрих похід рушив до Печерської церкви, де після Служби Божої спочатку була виголошена проповідь, після того відслужена панахида, потім небіжчика поховали поруч із тілом його сестри. Сина помершого, років 4, що помер незадовго перед тим, привезли разом з батьком і поховали одночасно з ним. Каштелянин, разом з полковниками та іншою старшиною, були присутні на панахиді покій-

ника. Відпровадивши тіло до самої могили, вони потім пішли до будинку гетьмана, де був поминальний обід».

Цікаві відомості про події на Україні за часів Самойловича подають також листи голландського резидента в Москві *І. В. фон Келлера* до свого уряду в рр. 1677—1679. Нашу землю він не називає інакше, як Україною, козаків — українськими, Київ — столицею України та згадує про намір Туреччини створити «Українське герцогство». Про події в червні 1679 р. він пише, що найдужче й найголовніше українське місто Київ «тепер стає неначе молода, що до неї сватаються турки, татари й тутешні кавалери, і з обох боків шаблі радісно блищатимуть». (лист посла з 4.VI.1679). Про запорозьких козаків посол пише, що «з них краса козацької нації», тому перед ними запобігають і Туреччина, і Московщина (лист з 18.VI.1679).

A. Tyler у книжці про українських козаків, виданій в Едінбурзі в 1685, пише: «Україна — це край населений свободолюбною нацією козаків... Козаки України дуже люблять свободу і не зносять нічийого ярма».

В другій половині XVII ст. з'являється вже чимало різних подорожних книжок — щось подібне до сучасних туристичних провідників, які нерідко згадують також і Україну.

Один з таких провідників є «*Suapeae*», видана німецькою мовою в Аугсбурзі в 1687 р. Тут, крім описів міст України, різних легенд, історичних відомостей, інформації про українських козаків та інш., знаходимо також рідкі гравюри фортеці Кодака, міст — Перекопа, Очакова, Білгорода (Акермана), Кам'яця, Терехтемирова, а також рисунки з флори і фауни України.

«На Дніпрі, — читаємо в «*Suapeae*», — на численних островах живуть козаки, що мають також свої осідки, дома і землю в Київській і Брацлавській окрузі. Є вони частинно грецької релігії, добрі вояки, багато клопоту завдали туркам на Чорному морі, тому що з ними граничили... Вони погорджують усім, навіть власною смертю... За короля Стефана їхнім визначним вождем, що є великим героєм, був Підкова. Він робив своїм ворогам немалі шкоди. Козаки вживають малих човнів-кораблів, ворогам немалі шкоди. Козаки вживають малих човнів-кораблів, у яких могло сидіти 60 чоловік, досить забезпечених харчами, котрими їздили по Чорному морі, часом захоплюючи містечка і села коло Царгорода...»

Про гетьмана Б. Хмельницького читаємо, що «був це досвідчений і вчений вояк. Після перемоги під Корсунем він приєднав до повстання проти поляків селян і татар та вивів у поле 20.000 війська...»

Наприкінці зазначено, що козаки вживали легку зброю і тому їх названо «скорими». Тепер вони мають всі военні прилади (озброєння).

«*Suapeae*» розрізняє українських козаків від донських козаків, коли пише: «В Москві (Московщині) є теж козаки, які живуть над річкою Доном і від цього мають назву...»

«Замок Терехтемирів з околицею лежить коло 20 годин нижче Києва», де козацька старшина «має осідок, а також магазини і військово озброєння».

«Очаків... це визначна твердиня татар. Море оточує твердиню від півночі до сходу і є (коло 20 нім. миль) широке».

«Угорі на північ по Дністру лежать на Поділлі дуже міцні міста й замки, серед яких найбільшим є Кам'янець, званий Подільським. Був заснований дакійцями (I), а укріплений за короля Зигмунта». Далі оповідається відому легенду, що коли в 1621 році турецький султан підійшов до Кам'яця та запитав місцевих людей:

— Хто так міцно укріпив недоступний Кам'янець?

— Бог це зробив! — була відповідь.

— То нехай Бог його і здобуває! — сказав на це осман.

ЗАПИТАННЯ І ВІДПОВІДІ.

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ:

Київ : Вид-во «Либідь», 1990.— 488 с.

Відомо, що сьогодні викликає інтерес кожне нове видання з історичної проблематики. Серед них, на наш погляд, привертає увагу книга «Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді», підготовлена науковими співробітниками Інституту політичних досліджень. Ця праця і за жанром, і за характером матеріалів — продовження підготовки і видання науковцями збірників статей і матеріалів, довідкових видань з найбільш актуальних питань історичного минулого і політичного життя сьогодення.

Рецензована книга — це ґрунтовна наукова праця, де на основі широкого використання партійних документів із залученням значного кола архівних джерел, матеріалів преси, мемуарної літератури, новітніх досягнень історичної науки дається послідовне висвітлення основних питань історії більшовицьких організацій від часу їх зародження і об'єднання у липні 1918 р. в Комуністичну партію України до найбільш актуальних проблем її сучасної теоретичної і практичної діяльності.

Характерна особливість довідника полягає в тому, що хоча за формою — це цикл статей, він відзначається цілісним, системним змістом. Кожне з питань, що висвітлюється, виступає складовою частиною провідної проблеми окремого розділу, зберігаючи водночас відносну самостійність матеріалу. Завдяки такому проблемно-історичному підходу до об'єкта висвітлення переконливо розв'язується магістральне завдання — постановка і розгляд найскладніших, пекучих питань історичного шляху розвитку Компартії України і нашої республіки у відповідності з хронологічними межами кожного з розділів.

Особливістю рецензованої праці є й те, що автори не обмежуються викладом результатів свого наукового пошуку, а й розширюють та поглиблюють наші уявлення з тих чи інших питань, намагаючись говорити про «білі плями» історії неупереджено, не уникаючи дискусійності, долаючи застигли схеми і політичні стереотипи. Важкий і суперечливий шлях до I з'їзду КП(б)У, ідейно-політична боротьба на Україні в 20—30-х рр., колективізація і голод, розвиток революційного руху на західноукраїнських землях, драматичні сторінки історії Великої Вітчизняної війни і перших повоєнних років, аналіз суспільно-політичного і економічного розвитку у 50—80-х рр., проблеми і перші уроки перебудови — такий далеко не повний перелік порушених проблем.

У цілому ряді відповідей на запитання, а також у спеціальних біографічних розвідках автори намагаються зм'якувати політичні портрети М. С. Хрущова, М. В. Підгорного, П. Ю. Шелеста, В. В. Щербичького та інших відомих чи забутих осіб, політична доля яких була пов'язана з Україною. При цьому науковці не збиваються на одномічність, зводячи все тільки до їх заслуг, чи, навпаки, до підкреслення їх помилок. Тим самим досить успішно долається стереотип недалекого минулого, коли учасники подій займали заздалегідь обумовлені місця, поділялись тільки на два табори, протидіяли один одному завчасно відомими заходами.

Проте зміст «Сторінок історії Компартії України» спонукає ще раз до думки про необхідність не лише глибоко професійного знання

історичної долі тієї чи іншої особи, але й вироблення певного вміння вести розмову про неї, потрібна своєрідна школа політичного портрета. Герої біографічних заміток часто виступають як «функціональні люди», у яких біографія являє собою зміну посад і місця проживання, складна боротьба ідей і конкретних осіб часом підмінюється спрощеним описанням, а то й створюється досить проблематичний баланс позитивних і негативних рис особи, про яку йдеться. Це зауваження певною мірою стосується і загалом цікавої статті про В. К. Винниченка (с. 140—144).

Особливу увагу привертає зміст розділу «Партія і перебудова: проблеми і перші уроки». Автори не ставлять перед собою за мету систематизоване, всебічне висвітлення цього зламного періоду у житті партії та країни. Для розв'язання цього завдання ще недостатньо відповідного дослідницького, історіографічного фундаменту, джерельної бази. Тому у праці робиться спроба дати відповіді з найбільш важливих, актуальних питань внутріпартійного життя, економічної і соціальної політики, проаналізувати проблеми і завдання, які випливають з рішень XXVIII з'їзду КПКР і XXVIII з'їзду Компартії України. Заслуговує на позитивну оцінку й намагання авторів дати стисло, але ґрунтовну характеристику політичних партій і громадсько-політичних рухів, які нині відіграють роль у політичному житті УРСР (с. 383—396). Завершують книгу інформаційно-довідкові матеріали щодо з'їздів і конференцій Компартії України, кількісного та персонального складу її керівних органів.

Не всі зміщені в збірці статті-відповіді рівноцінно розкривають питання, що порушуються, їх матеріали потребують більшої узгодженості, оскільки трапляються випадки повторення окремих фактів, коментарів дій конкретних осіб. На сторінках видання міститься чимало оцінок різних проявів культу особи, дій адміністративно-командної системи, але відчувається необхідність аналізу причин виникнення і функціонування культу особи. До речі, матеріалів про витоки культу особи і сталінізму, які вміщено на с. 172—176, на наш погляд, недостатньо. Проте, варто наголосити, що йдеться про перші спроби дійсно наукового, ґрунтовного і об'єктивного аналізу і відтворення у стислому вигляді подій минулого і сьогодення, науковці оволодівають збагаченою джерельною базою, відбувається процес розкріпачення мислення суспільствознавців. І рецензоване видання виступає одним із свідчень того, що оновлюється сама історична думка.

Авторські роздуми, історично достовірні факти і обґрунтовані висновки, критичний аналіз подій, які знайшли своє відбиття у книзі «Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді», безумовно, стануть матеріалом для власних читацьких роздумів про історичне минуле та майбутнє нашого суспільства.

Одержано 11.03.91.

Ю. О. КАЛІНЦЕВ (Київ)

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ.

АРМІЯ І НАРОД: 20—30-ті РОКИ

Київ : Либідь, 1990.— 128 с.

Рецензована книга присвячена висвітленню участі трудящих України у зміцненні Червоної Армії у міжвоєнний період. Вона заслуговує на увагу, зокрема, тому, що у наш час 20—30-ті роки стали об'єктом пильної уваги як істориків, так і широкої громадськості. Це зрозуміло. Адже саме тоді виникли ті вузли численних проблем, які сьогодні

доводиться розв'язувати нашому суспільству. Крім цього, нині багато уваги приділяється Радянській Армії. Останнім часом вона часто перебуває в центрі політичних дискусій, серед певних кіл суспільства поширюються антиармійські настрої, піддаються критиці лєнінські принципи радянського військового будівництва. Зрозуміло, що армія є невід'ємною частиною нашого суспільства, і їй притаманні усі ті недоліки, викривлення, порушення законності, які ми спостерігаємо зараз у країні, і від цього падає авторитет Радянської Армії та Військово-Морського Флоту. Не викликає сумніву, що необхідна докорінна перебудова Збройних Сил СРСР, і в цьому плані робляться певні зрушення. Проте аж ніяк не можна погодитися з тими політичними силами, які прагнуть згнати принцип єдності армії та народу, кинути тїнь на героїчний шлях Збройних Сил нашої країни.

Щоб дати аргументовану відсіч таким здебільшого безпідставним твердженням слід, як показує практика, звернутися в першу чергу до історичного досвіду, якомога ширше і всебічніше використати архівні джерела — неупереджених свідків нашого недавнього і більш віддаленого минулого. Саме цим питанням і присвячена монографія В. М. Волковинського. Наведені у ній факти досить переконливо показують непоршність єдності трудящих мас з особовим складом РСЧА та РСЧФ, доводять, що цей союз був запорукою зміцнення обороноздатності єдиної у 20—30-ті рр. держави робітників та селян, основним політичним принципом будівництва Збройних Сил СРСР. Незважаючи на певні недоліки, труднощі, перекручення багатьох ідей, жорстокі репресії, що зазнали в період культу особи як військові кадри, так і широкі маси трудящих, єдність армії і народу пройшла найрізноманітніші випробування, насамперед у роки Великої Вітчизняної війни, і в цілому успішно витримала їх.

У книзі показано зародження, розвиток шефства трудящих України над Червоною Армією у Чорноморським флотом. Гадаю, вперше у нашій літературі зроблена спроба виділити певні його етапи, нерозривно пов'язані з завданнями військового будівництва. У книзі показано, що в період насильницької колективізації, а потім голодомору 1932—1933 рр., в роки сталінських репресій кінця 30-х рр. військово-шефська робота зводилася практично нанівець, однак знову відроджувалася завдяки тому ентузіазмові та оптимізові, яким була просякнута переважна частина радянських людей, котрі щиро вірили, що піклуючись про армію, вони зберігають мир, створюють сприятливу можливість будувати нове суспільство. У монографії розглядаються усі існуючі тоді форми шефства: матеріальне, культурно-освітнє, ідеологічне, їх роль у поліпшенні якості особового складу РСЧА та РСЧФ, піднесенні його інтелектуального рівня. У тексті містяться цікаві факти, важливий цифровий матеріал, називається досить широке коло підприємств і організацій та частин і з'єднань, над якими вони шефували.

Другий розділ книги, що рецензується, присвячений патріотичним рухам трудящих республіки на допомогу Збройним Силам. З особливим інтересом читаються сторінки, де йдеться про започаткування і проведення у 1921—1923 рр. перших кампаній допомоги армії. Багато нового дізнається читач і про влаштування масових оборонних кампаній у 30-х рр. Досить повно і всебічно висвітлена роль робітників та селян УСРР у підвищенні технічної оснащеності радянських військ. Це і відбудова на зібрані кошти селянською біднотою есмінця «Зацте», перейменованого в 1923 р. у «Незаможник», і відродження миколаївськими та севастопольськими корабелями ряду підводних човнів, есмінців «Петровський», крейсерів «Комінтерн» та «Червона Україна» і т. д. Важливо відзначити, що у монографії багато уваги приділено показу активної участі населення України у будівництві в 20 і 30-х рр. Військово-Повітряних Сил, моторизації прикордонних військ, спорудженні на кошти робітників, колгоспників, інтелігенції нових іменних

танків та панцерників тощо. Щоправда, трохи менше (оскільки про це писали інші автори) у книзі показана робота громадскості республіки в оборонних заходах. Однак у цьому питанні автор більш критично за своїх попередників оцінює діяльність Осоавіахіму, Автодо-ру та ін. організацій, покликаних готувати населення до оборони Батьківщини.

Заслуговує на увагу також ґрунтовний аналіз змісту культосвітньої роботи творчих і наукових установ, аматорських колективів у військах; не можна не відзначити досить рельєфне й повне висвітлення автором громадських зв'язків трудових колективів і воїнів РСЧА і РСЧФ та їх вплив на піднесення бойової і особливо політичної підготовки воїнів.

Наведені в рецензованій книзі свідчення суттєво доповнюють нарис історії Київського Червонопрапорного військового округу та історію Чорноморського флоту, які вийшли у світ кількома виданнями, але обійшли мовчанням багато фактів та подій, які наводяться у монографії В. М. Волковинського.

Ще однією особливістю рецензованої книги є те, що вона доповнює новими маловідомими фактами біографії радянських воєначальників — М. Ф. Фрунзе, Й. Е. Якіра, В. К. Блюхера, В. М. Примакова, Р. П. Ейдмана, М. П. Кирпоноса, партійних та державних діячів — Г. І. Петровського, Х. Г. Раковського, Д. З. Мануїльського, С. В. Косіора, П. П. Постишева, В. Я. Чубаря, М. О. Скрипника, В. П. Затонського. Можливо, вперше дізнаються читачі про активну роботу в військах наших відомих митців Леся Курбаса, І. С. Паторжинського, М. І. Литвиненко-Вольгемут, Г. П. Юри, І. С. Козловського, О. П. Довженка, письменників П. Панча, О. Копиленка, І. Микитенка, М. Куліша, І. Ле, О. С. Новикова-Прибоя, вчених Є. О. Патона, О. В. Палладіна, Д. І. Багалія, М. П. Кравчука, А. І. Бабенка, К. І. Партлі та багатьох інших.

У монографії, яка написана на надзвичайно багатому архівному матеріалі, який раніше практично не був введений до наукового обігу, наведено багато цікавих фактів дружніх і шефських стосунків між підприємствами, організаціями, вузами, колгоспами, культурно-освітніми та науковими установами і військовими частинами. До речі, багато з них можна поновити, спираючись на давні традиції.

Водночас, на нашу думку, варто було б більш критично висвітлити ряд порушених у монографії питань. Зокрема, відзначити пагубність деяких аспектів ідеологічного шефства у 30-х рр.: усвідомлення особливим складом РСЧА і РСЧФ необхідності посилення класової боротьби по мірі просування країни по шляху соціалізму, зміцнення адміністративно-командної системи, спотворення за допомогою «Короткого курсу історії ВКП(б)» у воїнів усвідомлення історичного минулого Радянської держави тощо. Варто було б показати, що армія як невід'ємна і складова частина тогочасного суспільства підтримувала усі деформації, перекручення і злочини, що чинилися в країні Сталіним та його оточенням, насамперед народним комісаром військових та морських сил К. Є. Ворошиловим. Підбиваючи підсумки участі широких верств трудящих в опануванні військовою справою, видається доцільним більш сміливо і відверто сказати, що позитивні показники, як правило, існували здебільшого «на папері», а народ був усе ж таки слабо підготовленим до того, щоб зайняти місце в лавах Червоної Армії і на належному рівні битися з ворогом. Це особливо яскраво показав початковий період Великої Вітчизняної війни.

Однак доцільно зважити на те, що в даній монографії вперше в цілому і на протязі усього міжвоєнного періоду розкривається участь трудящих Радянської України у зміцненні Збройних Сил СРСР (до цього висвітлювалося здебільшого шефство комсомолу над флотом, розгортання оборонно-масової роботи на конкретних етапах історії

радянського військового будівництва і т. ін.). До того ж це зроблено з позицій нашого сьогодення, коли доводиться переосмислювати чимало фактів, подій, явищ. Тому, незважаючи на окремі незначні недоліки, на нашу думку, монографія заслуговує позитивної оцінки і зацікавить усіх, хто цікавиться не лише історією військового будівництва, а й взагалі історією України 1921—1941 рр.

В. М. ВЕЛІГОДСЬКИЙ (Сімферополь)

Одержано 28.02.91.

*Н. Ф. БУГАЙ. ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЕ ОРГАНЫ
СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ: РЕВКОМЫ 1918—1921.
М. : Наука, 1990.— 320 с.*

Процес створення і діяльності ревкомів є однією з найменш досліджених проблем історії Великого Жовтня та громадянської війни. Тому поява рецензованої узагальнюючої праці привертає значний інтерес науковців, учителів історії, краєзнавців, усіх, хто цікавиться минулим нашої країни.

Монографія складається з вступу, шести розділів, заключення і додатків. Її автор прагнув висвітлити різні аспекти створення та діяльності цих надзвичайних органів влади до передачі її Радам після закінчення громадянської війни.

М. Ф. Бугай проаналізував стан розробки проблеми у радянській та зарубіжній історіографії, дав класифікацію відповідних джерел, охарактеризував архіви, в яких вони зберігаються, збірники документів, історіографічні праці. Однак, на наш погляд, йому слід було більше уваги приділити статтям, присвяченим ревкомам, опублікованим останнім часом у журналах та наукових збірниках.

Як цілком слушно вказує дослідник, діяльність революційних комітетів у роки громадянської війни істотно відрізнялася від функцій ВРК періоду Жовтневої революції. Якщо основним завданням ВРК, що створювалися в ході революції при Радах та у військових частинах, було керівництво боротьбою за встановлення Радянської влади, то пізніше ревкоми насамперед подавали допомогу Червоній Армії, брали участь у відбудові народного господарства. Автор переконливо доводить, що більшість з них діяла як самостійні адміністративні органи, наділені не лише правами військових організацій, а й широкими цивільними і господарськими функціями.

Обгрунтовуючи необхідність створення революційних комітетів, М. Ф. Бугай водночас показує особливості їх діяльності в різних регіонах (Центральний промисловий, Північний і Південно-Західний райони, Поволжя, Урал, Сибір, Дон і Північний Кавказ, Україна і Молдавія, Прибалтика, Білорусія, Закавказзя, Середня Азія) залежно від конкретних умов. На численних прикладах він доводить, що тогочасна обстановка зумовлювала необхідність здійснення докорінної перебудови роботи державного апарату на місцях і створення саме таких надзвичайних органів влади, здатних оперативно вирішувати всі питання в умовах ведення воєнних дій. 24 жовтня 1919 р. ВЦВК затвердив «Положення про революційні комітети».

Автор зосереджує свою увагу на основних питаннях, які доводилося вирішувати ревкомам: боротьбі з контрреволюцією і бандитизмом, допомозі Червоній Армії, розв'язанні продовольчого питання, створенні нового державного і господарського апарату, роз'ясненні трудящим

суті політики Радянської влади, здійсненні соціалістичних перетворень.

У монографії ґрунтовно висвітлено господарську, соціальну та культурно-освітню діяльність ревкомів. Поряд із захистом завоювань Великого Жовтня вони займалися налагодженням роботи заводів і фабрик, забезпеченням підприємств сировиною і кваліфікованими кадрами, організацією виробництва товарів першої необхідності, медичного обслуговування, відновленням навчання в школах тощо. Під керівництвом ревкомів і Рад проводилася націоналізація великих і частково середніх промислових підприємств. У книзі наводиться кількість націоналізованих підприємств в окремих регіонах і губерніях, а також по галузях виробництва (с. 123—134).

Завдяки організаторській діяльності членів ревкомів на місцях, допомозі центральних органів влади, як показано в рецензованій монографії, за короткий строк було налагоджено виробництво зброї та військового спорядження на заводах Тули, Москви і Підмосков'я, Уралу, України та Білорусії, відновили роботу металургійні та механічні заводи в Донецько-Криворізькому басейні, грозненські нафтопромисли тощо.

Становить інтерес аналіз автором діяльності ревкомів у справі організації роботи транспорту і постачання палива, боротьби з промисловим саботажем, диверсіями, здійснюваними ворогами Радянської влади. Однак слід було б більше уваги приділити роботі ревкомів залізниць, вузлів і станцій.

Чільне місце в праці посідають питання про участь ревкомів у здійсненні аграрних перетворень у 1918—1921 рр. Їх члени проводили націоналізацію земель, займалися землевпорядкуванням, організацією колективних господарств, забезпеченням хліборобів сільськогосподарським інвентарем, промисловими товарами.

Як відомо, молоду Радянську Республіку спіткало велике лихо — голод. Заходи ревкомів по заготівлі продуктів харчування, забезпеченню ними бійців Червоної Армії, робітників промислових центрів, голодуючих у різних районах країни також знайшли відображення в монографії.

Складовою частиною соціалістичних перетворень, які здійснювалися в ході громадянської війни, була соціальна та культурно-освітня програма. Автор на основі вивчення великої кількості документальних матеріалів, зокрема рішень та звітів ревкомів, показав складні умови, в яких доводилося останнім проводити культурно-освітню роботу в містах і особливо на селі. Хоч на плечі ревкомів лягала господарська діяльність, вони брали участь і у створенні мережі культосвітніх установ, музеїв, театрів, бібліотек, шкіл, вузів, ліквідації неписьменності, налагодженні видання газет, читанні лекцій тощо.

Не менш важливим завданням, яке розв'язували надзвичайні органи влади, було медичне обслуговування населення, яким безпосередньо займалися відділи охорони здоров'я, створені при ревкомах. На фоні економічної розрухи, соціального занепаду, супроводжуваних масовими епідемічними захворюваннями, у монографії висвітлено намагання ревкомів запобігти розповсюдженню епідемій, налагодженню бодай скромної системи санітарно-медичного обслуговування населення. Значна робота проводилася ревкомами для поліпшення умов життя робітників і слуг бовців, сімей червоноармійців, біженців, багатодітних сімей.

Розкриваючи інші питання організації та діяльності революційних комітетів на Україні, М. Ф. Бугай показує особливості їх створення, організації структури, роботи. Адже в нашій республіці, на відміну від РС ФРР, діяли центральні надзвичайні органи влади. Якщо в Радянській Росії функціонували сільські, повітові, губернські, регіональні та інші ревкоми, які підпорядковувалися безпосередньо політвідділам з'єднань Червоної Армії, ВЦВК, Раді Праці та Оборони, то на Україні діяльністю місцевих ревкомів керував у 1918 р. Всеукраїнський Цент-

ральний ВРК, а у 1919—1920 рр. — Всеукрревком і Галревком. Другою особливістю було те, що до складу ревкомів у 1919—1920 рр., крім більшовиків, входили представники партій боротьбистів, борбистів, лівих та правих есерів, навіть анархістів.

Достоїнством рецензованої книги є й те, що в ній названо прізвища багатьох керівників та рядових працівників ревкомів — учасників громадянської війни. Цікава інформація про кількість ревкомів, час їх створення та ліквідації, розподіл по регіонах країни подана в додатках.

Отже, читачам пропонується ґрунтовна, узагальнююча праця, в якій комплексно розкриваються найважливіші проблеми діяльності ревкомів. На основі глибокого аналізу документальних матеріалів автор дійшов правильних висновків про те, що створення надзвичайних органів влади свідчило про застосування більшовиками гнучких організаційних форм державного апарату в умовах громадянської війни. На значній території країни ревкоми були єдиними органами влади. За формою, структурою і методами діяльності вони відрізнялися від Рад. Їм значною мірою були властиві військові методи керівництва. Разом з тим ревкоми, як і Ради, були органами єдиної радянської системи влади.

Позитивно оцінюючи працю, висловимо деякі зауваження та побажання. На нашу думку, автору слід було б детальніше висвітлити зв'язки ревкомів з військовими та цивільними органами, показати їх спільну діяльність щодо втілення в життя власних рішень, а також рішень вищестоящих органів влади, розкрити недоліки, які мали місце в роботі надзвичайних органів, особливо місцевих. В книзі майже не згадується про репресивні заходи (інколи явно безпідставні) ревкомів та ревтрибуналів, які діяли при них, щодо військовополонених, учасників антирадянських виступів, а також переважно заможної частини населення.

Не зовсім вдалим є вислів: «У той час, коли Червона Армія вела боротьбу з Денікіним, Колчаком і Юденичем, воєнні дії проти Радянської Росії розпочала білопанська Польща» (с. 100). Адже, як відомо, війська буржуазно-поміщицької Польщі розпочали наступ на Україну 25 квітня 1920 р., тобто тоді, коли армії Колчака, Денікіна та Юденича вже було розгромлено.

Загалом рецензована монографія є помітним явищем у радянській історіографії громадянської війни.

Одержано 20.01.91.

І. В. КІЧИЙ (Луцьк)

О. Д. Брайченко (Кіровоград)

Обговорення проблем історичного краєзнавства

6 грудня 1990 р. у Кіровограді відбувся республіканський «круглий стіл» на тему «Проблеми вивчення краєзнавства у вищій школі», організований відділом історичного краєзнавства Інституту історії АН УРСР та історичним факультетом Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна.

У вступному слові декан історичного факультету канд. іст. наук Т. І. Б а б а к охарактеризував основні напрямки історико-краєзнавчих досліджень у вузі, підкреслив доцільність регулярного проведення конференцій, які оперативно знайомлять науковців з розробками їхніх колег, сприяють виробленню у молодих учених навичок наукової по-леміки.

Проблему використання краєзнавчого матеріалу в курсі історії і теорії релігії та атеїзму висвітлив канд. філософ. наук В. О. П а щ е н - к о (Полтава), котрий проаналізував взаємовідносини органів Радянської влади і церкви на початку 20-х років, зокрема, в ході боротьби з голодом.

У підготовленій спільно з Т. М. П л а к с і й доповіді д-р іст. наук Л. І. Є в с е л е в с ь к и й (Кременчук) висловив міркування з приводу різноманітних форм вивчення у вузі історії фабрик і заводів, убачаючи в них одне з джерел формування історичної свідомості майбутніх фахівців.

Питання розвитку краєзнавчої роботи у Полтавському педінституті ім. В. Г. Короленка проаналізував д-р іст. наук В. Є. Л о б у р е ц ь (Полтава), відзначивши, що завдяки пошукам краєзнавців було відкрито музейні кімнати Б. Д. Грекова, В. Г. Короленка, Ю. В. Кондратюка, поповнені експозиції музеїв-заповідників М. В. Гоголя, А. С. Макаренка.

Заст. голови Ради Кіровоградської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури Є. М. Ч а б а н е н к о на конкретних прикладах показала важливість краєзнавчих досліджень для пам'ятко-охоронної роботи. Водночас вона наголосила на необхідності їх активізації, оскільки чимало пам'яток може бути безповоротно втрачено через несвоєчасне виявлення та проведення необхідних заходів по їх збереженню.

Канд. іст. наук К. С. М е л ь н и ч у к (Кіровоград) привернув увагу присутніх до питань організації науково-дослідної роботи з історії на Єлисаветградщині в 20-ті роки, виявив причини її згорання в наступне десятиліття.

Досвідом використання краєзнавчого матеріалу при вивченні історії СР-СР періоду феодалізму поділилися канд. іст. наук М. С. Ч е р - к а с о в а та С. І. П о л я р у ш (Кіровоград).

Кандидати іст. наук Т. І. Б а б а к та О. Д. Б р а й ч е н к о (Кіровоград) у своєму виступі наголосили на важливості ґрунтового джерело-знавчого пошуку в краєзнавчих дослідженнях, підкреслили доцільність упорядкування і публікації каталогів фондів музеїв, архівів, бібліографічних довідників краєзнавчих публікацій, перевидання краєзнавчих студій, створення регіональних енциклопедичних словників.

На думку канд. іст. наук О. М. Ц и г у л ь с ь к о ї (Кіровоград), при вивченні історії у вузі необхідно приділяти більше уваги життєпи-

сам історичних осіб, спираючись на власні краєзнавчі пошуки, залучати до цієї роботи студентів.

Учасники «круглого столу» ознайомилися з опублікованими оргкомітетом матеріалами доповідей акад. АН УРСР П. Т. Тронька «Досвід і проблеми історичного краєзнавства в навчальних закладах», д-рів іст. наук М. Ф. Дмитрієнко та В. О. Горбика, які підкреслили важливість спеціальних історичних дисциплін при вивченні історичного краєзнавства. Широке коло проблем вузівського краєзнавства розглянули д-ри іст. наук Г. К. Швидько, Р. Д. Лях та ін.

Учасники дискусії вказали на необхідність розширення курсів історії України, історичного краєзнавства, вивчення у вузах літературного, музичного краєзнавства, підкреслили доречність відкриття відповідних загальноінститутських кафедр. Підсумки дискусії підбив д-р іст. наук Є. М. Склярєнко, який виступив також з доповіддю «Проблеми учбово-виховної роботи серед учнівської та студентської молоді в діяльності краєзнавчих організацій 20—30-х років» (співдоповідач Ю. З. Данилюк).

У програмі конференції були зустрічі її учасників із студентами-істориками, ознайомлення із старожитностями міста, музеєм-садибою «Хутір Надія».

Одержано 01.03.91

С. К. Асатуров (Київ)

Координаційна нарада Ради Центру німецьких історичних досліджень

30 січня 1991 р. в Інституті загальної історії АН СРСР відбулася третя розширена пленарна нарада Ради Центру німецьких історичних досліджень, створеного в лютому 1990 р. Україну на ній представляли історики-германісти з Інституту історії України АН УРСР, університетів і ряду вузів Києва, Дніпропетровська, Одеси та Ужгорода.

Учасники наради обмінялися думками з проблеми «Німеччина після об'єднання і завдання істориків». Доповідь на цю тему зробив гість радянських істориків, співробітник кельнського Інституту проблем Сходу і міжнародної політики Хайнц Тіммерман, який акцентував увагу на передумовах і причинах виникнення в Східній Німеччині глибокої політичної та соціально-економічної кризи, виділив комплекс проблем, пов'язаних з економічними і соціально-політичними перспективами розвитку нових федеральних земель, висловив свої міркування щодо шляхів їх розв'язання і розповів про сучасне становище в об'єднаній Німеччині.

Д-р іст. наук, проф. Інституту суспільних наук І. С. Кремер докладно показав значення змін, які відбулися в Східній Європі, для нашої країни і для загальноєвропейського розвитку. Головне, на його думку, зробити процес зближення СРСР з Німеччиною необоротним, підвищити ступінь довір'я між радянським і німецьким народами з тим, щоб у майбутньому прийти до національно-державного примирення. Полеміка виникла навколо порушеного у цьому виступі питання про ставлення до ратифікації підписаних у листопаді минулого року договорів з Німеччиною. Думки присутніх розділилися: від беззастережних вимог підтримати всіма засобами затвердження союзним парламентом підписаних угод до категоричного застереження від політичної ейфорії

при оцінці об'єднання Німеччини і, відповідно, майбутньої ратифікації вищезгаданих документів. Після заслуховування й оцінки різних, нерідко прямо протилежних аргументів учасники наради у цілому підтримали прихильників першої точки зору.

З повідомленням про стан дослідження в Сибіру різних періодів в історії Німеччини виступив зав. кафедрою нової і новітньої історії Томського держуніверситету, канд. іст. наук, доц. М. С. Черкасов, який, зокрема, зазначив, що за останні 10 років лише на засіданнях вчених рад вузів Томська, Омська, Барнаула і Кемерово захищено з названої проблематики більш як 10 кандидатських і 4 докторські дисертації. Після обговорення, в ході якого було доповнено загальну картину відповідних досліджень у цьому великому регіоні, інформація М. С. Черкасова прийнята до відома.

Д-р іст. наук, проф., чл.-кор. АН СРСР, гол. наук. співроб. Інституту історії АН СРСР О. І. Дружиніна високо оцінила діяльність створеного у серпні 1989 р. Всесоюзного громадсько-політичного та культурно-освітнього товариства німців СРСР «Відродження», висловила за відновлення автономії радянських німців у Поволжі. Вона також докладно зупинилася на підсумках роботи проведеної Балтійською Академією у м. Любеку (Німеччина) конференції, присвяченої історії і проблемам радянських німців, в якій брала участь, поінформувала присутніх про вихід І тому бюлетеня з історії радянських німців і планах випуску наступних томів.

Проблемний характер мав виступ голови Ради ЦНІД, д-ра іст. наук, проф. Я. С. Драбкіна, який розповів про роботу центру в минулому році, зокрема, повідомив про налагодження контактів з німецьким історичним товариством та його головою Вольфгангом Момзеном, назвав теми, у дослідженні яких з урахуванням зацікавленості німецької сторони могли б взяти участь на паритетних засадах вітчизняні германісти, поінформував про хід формування методологічного кабінету і власної бібліотеки центру, де могли б працювати германісти всієї країни.

Загалом на нараді виступили понад 20 чол. Вони порушували питання про необхідність встановлення більш тісного співробітництва між працівниками академічних та вузівських закладів у вивченні німецько-російсько-радянських зв'язків і про підтримку, в тому числі матеріальну, Академією наук СРСР гуманітарних і, зокрема, германістичних досліджень на вузівських кафедрах; про роль діячів науки у процесах радянсько-німецького зближення, поліпшення перспектив їх співробітництва, проектах інтенсифікації спільних досліджень розвитку ФРН та НДР у післявоєнний період. Звучали застереження позбавлятися надмірної політизації таких праць. У зв'язку з цим слід приділити більше уваги вивченню багатомістової історії Німеччини і російсько-німецьких контактів, не обмежуючись проблемами цих взаємозв'язків у ХХ ст. Неодноразово була висловлена думка про необхідність продовження вивчення історії НДР, звичайно, з урахуванням подій останніх років і виправлення раніше притаманних їй спотворень і ліквідації «білих плям».

Глибоке занепокоєння істориків викликає доля єдиного спеціального всесоюзного видання з проблем германістики «Ежегодника германской истории», останній випуск якого датований 1987 р.

Значна увага була приділена підвищенню ролі центру у виробленні зовнішньополітичного курсу країни, його участі в формуванні складу делегацій на різні, у тому числі міжнародні, конференції германістів і у координації роботи тематичних конференцій, які проводяться в країні. На жаль, досі в роботі ЦНІД, незважаючи на зусилля його керівництва, мало помітна роль представників союзних республік (можливо, за винятком РРФСР, України, Білорусії), ряду провідних академічних установ, наприклад, Інституту Європи АН СРСР та деяких ін-

ших. Усе сказане вище—це певною мірою і програма роботи центру на найближчу і віддалену перспективу. В майбутньому на подібних зустрічах, на наш погляд, необхідно робити більший акцент на питаннях відродження германістики в країні, визначенні та ви členенні дослідницьких пріоритетів, організації конференцій, симпозіумів, будь-яких інших форм зустрічей істориків-германістів тощо. Центр повинен стати об'єднуючим органом германістів країни. Можливо, настав час створити на його базі асоціацію радянських істориків-германістів.

Учасники координаційної наради висловили глибоку занепокоєність становищем своїх колег з колишньої Східної Німеччини, більшість яких після об'єднання втратили роботу, і доручили Раді центру продемонструвати солідарність з істориками колишньої НДР, а також довести (в належній формі) до відома німецької сторони позицію радянських істориків-германістів про неприпустимість наростання небувалої раніше хвилі заборон на професії.

Одержано 26.02.91.

Н. О. Терентьєва (Київ), Є. В. Ісип (Київ)

Науково-практична конференція «Греки України: пошук та формування національної культури»

9—10 лютого 1991 р. у Донецьку відбулася науково-практична конференція «Греки України: пошук і формування національної культури». Вона була організована республіканським товариством греків України. На конференції взяли участь викладачі вищих навчальних закладів, учні, студенти, спеціалісти з Греції, Москви, Києва, Одеси, Криму, Тбілісі, Семіпалатинська, Сочі та інших міст Радянського Союзу. У роботі конференції взяли також участь представники Руської православної та Української автокефальної православної церков, товариств греків, утворених в різних містах Радянського Союзу, широкої громадськості Донецька.

Відкриваючи конференцію, голова республіканського товариства греків України, д-р філос. наук І. А. Ялі поінформував присутніх про діяльність республіканського товариства греків України. Він підкреслив, що це товариство стало визнаним національно-культурним центром греків, які проживають в СРСР.

На конференції окремо розглядалися 4 основні теми: «Греки Приазов'я: хто вони, звідки і як оселилися в Криму», «Проблеми мови в Приазов'ї», «Література, музика, фольклор, традиції, звичаї. Тисячоліття хрещення Русі» та «Нове мислення, наука, культура».

Великий інтерес викликала доповідь члена-кореспондента Афіньської академії наук д-ра філос. наук Ф. Х. Кессіді «Духовні фактори формування національної самосвідомості радянських греків». Він докладно спинився на становищі греків, які проживають у Грузії. Зокрема, він зазначив, що зростання напруги у галузі міжнародних відносин у республіці вплинуло на зростання міграційних настроїв серед греків, які там проживають.

Проблемам переселення греків у Росію було присвячено доповідь Костаса Авгідітіса (Греція), у якій показано участь прогресивно настроєної грецької еміграції в Одесі у національно-визвольній боротьбі грецького народу проти османських поневолювачів. Канд. іст. наук Н. О. Терентьєва у своїй доповіді висвітлила питання історич-

них та культурних зв'язків українського та грецького народів. Значний інтерес викликала доповідь канд. іст. наук А. С. Овечкіна «Грецьке населення в дореволюційній Одесі у вітчизняній історіографії», в якій доповідач докладно спинився на історії Одеси як центру грецької діаспори, ролі грецьких переселенців в економічному політичному та культурному житті міста. Доповідь канд. іст. наук В. Ф. Бурносова було присвячено документам Донецького держархіву про грецькі поселення Донбасу.

На конференції було заслухано й ряд інших змістовних виступів.

Підбиваючи підсумки конференції, д-р філос. наук І. А. Ялі охарактеризував загальні процеси взаємодії та розвитку кожної нації у багатонаціональному регіоні, спинився на соціально-історичних передумовах відродження культури греків СРСР.

Одержано 01.03.91.

М. Б. Озерова (Київ)

Професор Богдан Кравченко — гість Інституту історії України АН УРСР

Відбулася зустріч київських істориків з директором Канадського інституту українських студій професором Богданом Кравченком. Він розповів про структуру вищої освіти в Канаді. В цій країні, як і взагалі на Заході, немає установи, еквівалентної нашій Академії наук. Вся наукова робота проводиться в університетах, що дає можливість сполучати наукову діяльність з викладацькою працею. Дослідні установи при університетах мають координаційну функцію. Мережа закладів вищої освіти дуже щільна. Наприклад, у кожній провінції в середньому є два університети, два інститути, приблизно двадцять коледжів. На федеральному рівні немає міністерства освіти. Університети автономні, мають власні програми, свій профіль. Кошти для них виділяє федеральний уряд, а провінційний — передає їх університетам. Наукова робота фінансується з бюджету університету. Велику роль відіграють приватні фундації

Взагалі, шлях від школи до вищих ступенів освіти досить довгий. У Канаді середню освіту здобувають протягом 12 років. Навчатися в університеті може той, хто набрав у школі певну суму оцінок. Вступних іспитів не існує. Кожний університет ставить свої вимоги до майбутніх студентів. До речі, 45 процентів випускників школи навчаються у вузах.

Які ж шаблі треба подолати у науці, щоб досягти найвищого? Перший ступінь — бакалаврський. Підготовка займає чотири роки. Два з них присвячується вивченню загальних предметів, наприклад, англійської літератури, філософії тощо. Є в програмі і природничі науки, тобто хімія, біологія і т. ін. В останні два роки опановуються спеціальні дисципліни. Наступний ступінь — дворічна аспірантура, в якій готують магістрів. Потім докторантура, в межах 4—5 років. Отже, шлях досить довгий, вимоги до спеціалістів високі.

Проф. Кравченко розповів докладніше про свій інститут. Він заснований у 1976 році при Альбертському університеті. Тут ведуться дослідження української мови, літератури, української культури і цивілізації. Працює кафедра етнографії та фольклору імені панів Гуцуляків. Наша установа, підкреслив професор, це науково-дослідний інститут. При ньому створено центр дослідження української історії

імені Петра Ячика. До речі, в Альбертському університеті є ціла програма з української історії, яку викладає професор Іван-Павло Химка.

До КІУС пишуть з усього світу науковці, пропонують свої розробки. Деякі проекти інститут підтримує, виділяє кошти. Цим не обмежується обсяг його діяльності. Випускаються книжки, приблизно 8—10 на рік, а також довідники. Методичний кабінет розробляє відповідні рекомендації для шкіл, адже в Канаді з 1983 року запроваджене двомовне навчання. Одна з мов — українська.

Перекладається на англійську мову з великими коментарями твір М. С. Грушевського «Історія України-Руси». Завершили таку велику працю, як історія українців Канади, монографію про гайдамаччину і Коліївщину. Видається 5-томна «Енциклопедія України» англійською мовою. Штат працівників невеликий. Наприклад, у редакції «Енциклопедії» працюють 5 чоловік.

Проф. Кравченко відповів на ряд запитань присутніх, зокрема, чи можна налагодити зв'язки між Інститутом історії України АН УРСР та Канадським інститутом українських студій? Він заявив, що малий штат інституту не дає можливості зав'язувати широкі контакти з цілими науковими колективами, хоча й існує обмін з Львівським університетом. Перевага віддається індивідуальним контактам з фахівцями, праці яких викликають інтерес інституту. На запитання, коли, нарешті, можна буде вільно придбати книжки, що видає КІУС, Б. Кравченко відповів, що, на жаль, уже три роки добивається, щоб видання канадських вчених потрапляли безперешкодно до читача України, але поки що справа дуже повільно рушає з місця. Відносно ж того, які критерії відбору рукописів радянських авторів для публікації за рубежем, було сказано, що їх три. По-перше, висока якість твору, по-друге, зміст має заповнити велику прогалину у наукових знаннях і, по-третє, повинна бути монополія на першу публікацію, тобто впевненість, що цю працю ніхто раніше не опублікує.

Київські науковці подякували професору Б. Кравченку за цікаву інформацію.

Одержано 01.04.91.

Теми дисертацій і монографій

26 грудня 1990 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми таких дисертацій і монографій:

Докторські дисертації

Дедков М. В. (Запоріжжя) — Національно-культурне будівництво на Україні в 1917—1941 рр.: історіографія проблеми.

Камчугова І. Д. (Кривий Ріг) — Періодична преса України 20—30-х років: традиції, досвід.

Немировський Я. В. (Київ) — Формування психолого-педагогічної культури керівних кадрів: уроки історії і сучасність (на матеріалах Компартії України).

Ясир М. Д. (Запоріжжя) — Буржуазні партії на Україні (1905—1917 рр.).

Кандидатські дисертації

Білоус А. О. (Київ) — Діяльність кадетської партії на Україні в період першої російської революції 1905—1907 рр.

Болбат Т. В. (Донецьк) — Питання міжнаціональних відносин у діяльності парторганізацій Донбасу (1943—1961 рр.)

Бондаренко В. В. (Київ) — Преса масових організацій трудящих України (березень 1917 — лютий 1918 рр.).

Бугріменко М. Г. (Київ) — Досвід КП(б)У у здійсненні НЕПу (1921—1925 рр.).

Глазунов Г. А. (Київ) — І. В. Крілик (Васильків): нарис політичної діяльності.

Гололобов В. М. (Київ) — Товариство старих більшовиків на Україні.

Дерій О. О. (Київ) — Партії та суспільно-політичні рухи на Україні і молодь.

Дивак В. В. (Київ) — Національне питання у програмах та діяльності політичних партій на Україні (березень 1917—1920 рр.)

Івахнюк А. Л. (Київ) — Політичні партії на Україні (1900—1917 рр.): історіографія проблеми.

Каденюк О. С. (Київ) — Соціально-політичні відношення в аграрному секторі економіки України у 20—30-ті рр.

Кальян С. Є. (Полтава) — Суспільно-політичний рух на Волині (1921—1939 рр.).

Калюжний В. Б. (Васильків) — Діяльність політичних партій у військах Південно-Західного фронту (березень 1917 — лютий 1918 рр.).

Кондратенко О. В. (Київ) — Демократизація радянського суспільно-політичного життя в англо-американській та німецькій радянології (1985—1991 рр.).

Логвиненко І. А. (Харків) — Політичні партії та молодіжні організації України у 1917 році.

Любовець О. М. (Київ) — Українська Комуністична партія (боротьбістів): нарис історії.

Мазур І. О. (Київ) — Місцеві Ради і суспільно-політичні організації в умовах реформи політичної системи (на матеріалах України).

Мельничук І. А. (Київ) — Роль військової преси України у підвищенні бездатності частини Червоної Армії (1918—1920 рр.).

Остапенко О. М. (Луганськ) — Листівки соціалістичних партій як джерело вивчення революції 1905—1907 рр. на Україні.

Плошенко О. І. (Дніпропетровськ) — Царизм та соціал-демократична еміграція (80-ті рр. XIX ст.—1905 р.).

Первий Г. Л. (Дніпропетровськ) — Внутрішньопартійні відносини КПРС у 60—80-ті рр. (критичний аналіз англо-американської історіографії).

Прохоров Р. Р. (Донецьк) — Висвітлення взаємовідносин Комуністичної партії України та «Народного руху України» у періодичній пресі.

Рафальський І. О. (Київ) — Політичні партії у Радах робітничих, селянських і солдатських депутатів на Україні у 1917 році.

Семергей А. Л. (Київ) — Соціалістичне будівництво в СРСР у висвітленні журналу «Соціалістичний вісник» (1917—1925 рр.).

Смирнов В. М. (Харків) — Політика і практика кооперативного будівництва на Україні у 20-ті рр.

Соловйова Р. П. (Донецьк) — О. М. Потресов: нарис політичної діяльності.

Телешун С. О. (Київ) — Питання національного розвитку у програмах політичних партій на Україні (90-ті рр. XX ст.—поч. XX ст.).

Філіпов В. К. (Київ) — Взаємодія армійських політorganів з місцевими партійними, радянськими та господарськими організаціями у період визволення Лівобережної України (на матеріалах Воронезького фронту).

Шевченко М. В. (Київ) — Кадри радянських працівників на Україні у 1956—1966 рр.: формування, склад.

Монографії

Савченко А. І. (Запоріжжя) — Преса російської політичної еміграції (1895 — лютий 1917 рр.).

* * *

На засіданні Бюро наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки 15 січня 1991 р. затверджені такі теми дисертацій:

Докторські дисертації

Гарчева Л. П. (Сімферополь) — Створення радянських республік на півдні країни в 1918 р.

Надтока Г. М. (Донецьк) — Православна церква у політичному житті України (1890—1917 рр.).

Черватюк В. Н. (Київ) — Чорнобильська трагедія: історія й уроки.

Чоповський В. Ю. (Львів) — Західноукраїнська інтелігенція в національно-визвольному русі (1918—1939 рр.).

Кандидатські дисертації

Анісімов (Київ) — Економічні і культурні зв'язки України і Росії в передвоєнні роки (1933—1941 рр.).

Гирич І. Б. (Київ) — М. С. Грушевський та його сучасники. Акаліз джерел та епістолярної спадщини.

Дишлюк В. М. (Київ) — Створення Української Центральної ради та її діяльність (березень 1917 р.—квітень 1918 р.).

Дожук І. В. (Луганськ) — Промисловий розвиток Донбасу (1861—1913 рр.).

Єкельчик С. О. (Київ) — Сучасна англomовна історіографія суспільно-політичних рухів і національно-визвольної боротьби на Україні періоду капіталізму.

Захарченко В. А. (Київ) — М. І. Костомаров у вітчизняній дореволюційній історіографії та спогадах сучасників.

Ігнатуша О. М. (Запоріжжя) — Українська автокефальна православна церква (1919—1930 рр.).

Кіржаєв С. М. (Київ) — Діяльність Археологічної комісії Всеукраїнської Академії наук (1919—1934 рр.).

Климюк М. М. (Тернопіль) — Кирило-Мефодіївське товариство та історіографічний аналіз.

Ковальчук Г. І. (Київ) — Розвиток книгознавства на Україні в 20—30-х рр.

Козирев О. С. (Миколаїв).— Національний рух на Україні і «Народна воля».

Козирева М. Є. (Миколаїв) — Економічний і соціальний розвиток німецьких районів півдня України в 20—30-ті рр.

Коломієць Т. В. (Харків) — Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869—1920 рр.).

Кулаковський П. М. (Дніпропетровськ) — Волинська (Руська) метрика (1569—1673 рр.) як джерело з історії Київського і Брацлавського воєводств.

Манжосов В. А. (Донецьк) — Південноросійська гірничопромишлова буржуазія (1917—1918 рр.).

Назаренко В. В. (Дніпропетровськ) — Проблеми соціально-економічного розвитку України XIV—XVIII ст. в працях В. Б. Антоновича.

Савченко Г. О. (Харків) — Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М. Ф. Сумцова (1854—1922 рр.).

Савчук Ю. К. (Вінниця) — Міська геральдика Поділля (XVI—XIX ст.).

Салига Л. П. (Сімферополь) — Діяльність Х. Г. Раковського в галузі національно-державного будівництва (1918—1923 рр.).

Солотюк П. В. (Вінниця) — Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926 — 1929 рр.

Анонс!

У 1991 р. «Український історичний журнал» планує надрукувати:

— **теоретичні статті:** предмет політології; побутова історична свідомість на порозі змін; сталінщина та соціально-економічні перетворення 30-х років у СРСР; українське село в лабетах економічного застою; Б. Хмельницький і державне будівництво на Україні; торговельна буржуазія на Україні;

— **питання вітчизняної історії** у дослідженнях зарубіжних авторів (цикл статей);

— **статті, що проливають нове світло на історичний процес:** розділи з «Нарисів історії України»; розділи з праці Ореста Субтельного (Канада) «Україна. Історія»; сталінізм і Україна; сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції; утворення Кримської АСРР; антицерковна політика на Україні 50—60 рр.; охорона пам'яток культури та історії за рубежом; історичні кордони України; депортація кримськотатарського народу у 1944 р.; Сальвадор Альєнде і Аугусто Піночет; про мобілізацію до Червоної Армії на Україні у 1943—1945 рр.;

— **розповідь** про німецькі колонії на Україні; українських січових стрільців; вермахт 1941 року: обличчя ворога; «Бюро» доктора Візенталя;

— **архівні документи** про розкуркулювання на Україні; події вересня 1939 р. в Західній Україні в новому світлі; воєнні події 1941—1942 рр. на Україні; останні дні оборони Севастополя; київські музеї під час фашистської окупації; Молдавські літописи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; доповідь ІІ-Х. Баграмяна про київське оточення; щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна (1709 р.); документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; середньовічний трактат «Пересторога Україні»; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею;

— **цикл нарисів** «Чужинці про Україну» (з XVI ст.);

— **цикл розвідок** з історії запорізького козацтва (до 500-річчя); статті з історії України істориків з діаспори у США і Канаді; шлюбне життя у Київській Русі;

— **науково-публіцистичні нариси** про Б. Шапошникова, М. Підгорного, П. Шелеста, П. Столипіна, Г. Григор'єва, М. Кривоніса, князя Ізяслава; гетьман Орлик і Франція;

— **спогоди:** трагедія Бабиного Яру; окупаційний режим та підпілля держбезпеки УРСР у Києві в 1941—1943 рр.; «Спомини» Д. Дорошенка;

— **портрети істориків минулого** — М. Грушевського, В. Антоновича, Ф. Вовка, В. Пискорського, В. Пічети та ін.;

— **новий погляд на проблему:** етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українсько-польські, українсько-єврейські відносини; українці в Чехо-Словаччині; автокефалія православної церкви на Україні; некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; конституційні поправки 1944 р. в арсеналі сталінської політики; поранення і смерть генерала Ватутіна;

— **твори** В. Б. Антоновича «Гетьмани України», М. І. Костомарова «Юрій Хмельницький», «Иван Выговский»; історія України в публікаціях журналу «Киевская старина».

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

- В., Волобуев О. В.** XX съезд зации и догмы.— М.: Политиздат, 1990.— 224 с.
- Векшевский** **А. С.** Равелин: Секретная гос. архивная справка. История России в XIX веке. Кн. 1.— Л.: Лениздат, 1990.— 448 с.
- Бачинский А. Д., Дыхан М. Д., Стоянов К. С.** Истоки: Очерки ист. связей Одессы Варны.— Одесса: Маяк, 1990.— 134 с.
- Березин Н.** Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности.— М.: Мысль, 1990.— 207 с.
- Бокарев В. П.** VIII съезд РКП(б).— М.: Политиздат, 1990.— 224 с.
- Боплан Г.** Описание Украины. Мериме П. Українська історія та їхні останні гетьмани, 1763—1795.— Львів: Каменияр, 1990.— 200 с.
- Боффа Д.** История Советского Союза: В 2 т.— М.: Междунар. отношения, 1990. Т. 1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин, 1917—1941. 629 с. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев, 1941—1964. 631 с.
- Валишевский К.** Вокруг трона: Репринт. воспроизвед. изд. 1911 г.— М.: СП «ИКПА», 1990.— 488 с.
- Валишевский К.** Первые Романовы: Репринт. воспроизвед. изд. 1911 г.— М.: Сов. писатель, 1990.— 479 с.
- Ганичев В.** Ушаков.— М.: Мол. гвардия, 1990.— 463 с.
- Деникин А. И.** Поход и смерть генерала Корнилова.— М.: Прометей, 1990.— 126 с.
- Есть город у моря: Краевед. сб.— Одесса: Маяк, 1990.— 351 с.
- Золотарев В. А., Козлов И. А.** Русско-японская война, 1904—1905 гг.: Борьба на море.— М.: Наука, 1990.— 256 с.
- Кувшинников А.** О чем не писали газеты: От кор. «Известий» в пресс-центре МИД СССР.— М.: Известия, 1990.— 112 с.
- Кюстин А. де.** Николаевская Россия.— М.: Политиздат, 1990.— 351 с.
- Ларичев В. Е.** Прозрение: рассказы археолога о первобытном искусстве и религиозных верованиях.— М.: Политиздат, 1990.— 223 с.
- Литвин М. Р., Науменко К. Е.** Історія галицького стрілецтва.— Львів: Каменияр, 1990.— 200 с.
- Лукьянов С. М.** О Вл. Соловьеве в его молодые годы: Материалы к биограф.: Кн. 3. Вып. 2.— М.: Книга, 1990.— 382 с.
- Мацевич А. Ф.** Микола Скрипник: Біограф. повість.— К.: Молодь, 1990.— 215 с.
- Мицько І. З.** Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636).— К.: Наук. думка, 1990.— 190 с.
- Печникова Р. Ю.** Мальтийский орден в прошлом и настоящем.— М.: Наука, 1990.— 172 с.
- Пуришкевич В.** Дневник «Как я убил Распутина»: Репринт. воспроизвед. изд. 1924 г.— М.: Сов. писатель, 1990.— 143 с.
- Расы и народы: Соврем. этнич. и расовые пробл.: Ежегодник: Вып. 20.— М.: Наука, 1990.— 264 с.
- Родзянко М. В.** Крушение империи.— Х.: СП «Интербук», 1990.— 263 с.
- Савичев Н. П.** Первые благовестники свободы: (Декабристы на Украине).— К.: Политиздат Украины, 1990.— 247 с.
- Сила, победившая фашизм.— К.: Выща шк., 1990.— 152 с.
- Сказание о венчании на царство русских царей и императоров: Репринт. воспроизвед. изд. 1896 г.— М.: Профиздат, 1990.— 108 с.
- Скрипниченко-Коровяковская Г. А.** Правда о разведчице «Лесной».— Симферополь: Таврия, 1990.— 167 с.
- Социализм: прошлое и настоящее.— М.: Наука, 1990.— 150 с.
- Социальный облик молодежи (на материалах Украинской ССР).— К.: Наук. думка, 1990.— 214 с.
- Стейнбек Д.** Русский дневник.— М.: Мысль, 1990.— 143 с.
- Страны Ближнего Востока: Справочник.— К.: Политиздат Украины, 1990.— 335 с.
- Тарновский К. Н.** Социально-экономическая история России: Начало XX в.: Сов. историография сер. 50-х—60-х гг.— М.: Наука, 1990.— 292 с.
- Этапы и пути становления социализма.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1990.— 167 с.
- Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків: У 3 т. Т. 2.— К.: Наук. думка, 1990.— 558 с.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К созданию труда «История Украины. Краткий очерк»

Коваль М. В. 1941—1945 годы. Украина

Новый взгляд на проблему

Рублев А. С., Черченко Ю. А. Сталинищина и судьба интеллигенции (20—40-е годы XX в.) *(Продолжение)*

Малоизвестные страницы истории

Руденко Н. Н. Армия фашистского агрессора: лицо и характер

Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина *(Продолжение)*

СООБЩЕНИЯ

Кабузан В. М. (Москва), Наулко В. И. Евреи в мире: численность и размещение

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Раманичев Н. М. (Москва). Маршал Б. М. Шаповал

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Первые дни Великой Отечественной войны *(Продолжение)*

Баграмян И. Х. Докладная о киевском окружении

Шульмейстер Ю. А. (Львов). К восстановлению исторической правды

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Субтельный Орест (Торонто, Канада). Украина. История 102

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Ванеев Г. И. (Севастополь). Последние дни обороны Севастополя 1941—1942 гг. 113

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Пекарская Л. В. О судьбе Мартыновского клада 124

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Сичянский Владимир. Чужестранцы об Украине *(Окончание)* 130

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Калынец Ю. А. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді 142

Велигодский В. М. (Симферополь). В. М. Волковинский. Армия и народ: 20—30-ті роки 143

Кичий И. В. (Луцк). Н. Ф. Бугай. Чрезвычайные органы Советской власти 146

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Брайченко А. Д. (Кировоград). Обсуждение проблем исторического краеведения 149

Асатуров С. К. Координационное совещание Совета Центра немецких исторических исследований 150

Терентьева Н. А., Исип Е. В. Научно-практическая конференция «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры» 152

Озерова М. Б. Профессор Богдан Кравченко — гость Института истории Украины АН УССР 153

Темы диссертаций и монографий 155

1 крб. 80 к.

НАУКОВА ДУМКА